

QUAESTIONES TERTULLIANEAЕ CRITICAE.

SCRIPSIT

AEMILIUS KROYMANN,

Phil. Dr.

OENIPONTE.

LIBRARIA ACADEMICA WAGNERIANA.

1893.

OENIPONTE, TYTIS ACADEMICIS WAGNERIANIS.

PARENTUM MEMORIAE
SACRUM.

Cum initio Fr. Leo et Udalrico de Wilamowitz auctoribus eo consilio Tertullianeis studiis me darem, ut quibus ex fontibus Septimius noster quae insunt non Christiana in libro eius de anima scripto hausisset demonstrarem, accidit mihi, ut cum ad hoc negotium legendo auctore me accingerem, haererem in ipso isto labore, quem plurimis esse implicatum difficultatibus vel qui obiter tantum gustaverit scripta eius non nesciet. Prae manu erat, ut eis potissimum scriptis incumberem, quae primo novae editionis volumine continentur post Aug. Reifferscheidii mortem a Guilielmo de Hartel et Georgio Wissowa in lucem emissae, qui negotium ab illo susceptum absolvere sibi proposuerunt. Quam in adornanda hac editione rationem illi sint secuti, ut scilicet talem eam emitterent quam maxime possent, qualem Reifferscheidium ipsum eam editurum fuisse credebant et ab ipsis in praefatione dictum est et multo magis apparuit ex quattuor illis Hartelii dissertationibus, quae vol. CXX—CXXIV actor. acad. Caes. Vind. continentur. Neque meum est diiudicare, an recte tantum tribuerint pietati erga doctissimum illum virum praematura morte defunctum. Id tantum mihi dicendum est mea quidem sententia in universum veriora inesse in quattuor illis dissertationibus quam in editione ipsa. Plus enim quam aequum erat tribuisse Reifferscheidium imprimis Gangneio, praeterea et Gelenio praesertim in tribus illis libris, quos Gangneius e libro suo hodie deperdito primum edidit, et ab Hartelio l. c. demonstratum est et a me aliis locis probabitur. Vel inde patet nec novam in recensendo

dis primi voluminis scriptis nec ab Hartelii diversam me esse secutum rationem. Ita enim de librorum manuscriptorum subsidiis et de eis editionibus, quae ad verba Tertulliani constituenda summi sunt momenti iudicavit et ille, cui multum me debere libenter gratoque animo profiteor, et ante eum imprimis Ernestus Klusmannus, ut acquiescere debeam in singula inquirendo quae illi censebant aut confirmare aut quae in dubio reliquerunt, quantum possum, diiudicare.

Initium facio ab eo codice, ex quo Lud. Ant. Muratorius anno 1713 primum postremam partem libri *de oratione* (a nono capite usque ad postremum) quae neque in Agobardino traditur, neque in illis codicibus, quibus usi sunt Gangneius et Gelenius, unquam exstabat, in lucem emisit, Ambrosiano illo (*D*) G. 58 olim Bobiensi, secundum Reifferscheidium saeculo X—XI conscripto, qui inter aliorum scriptorum ecclesiasticorum varia excerpta continet et postremam illam partem libri *de oratione* sub titulo: *Tractatus Tertulliani diversarum rerum necessariarum*. Non solum optimae sed etiam melioris notae esse hunc librum quam ipsum Agobardinum ex scripturis eius cum Agobardini collatis certum fit, quam ob rem iure Reifferscheidius omnibus fere locis illum secutus est. Atque in universum quidem Agobardinus (*A*) et Gangneianus liber (*B*) contra *D* faciunt; quinque locis *AD* contra *B*, tribus *BD* contra *A*, c quibus duo ad orthographiam pertinent. Prorsus igitur diversae stirpis esse hunc codicem ab Agobardino et Gangneiano libro hodie deperdito vel inde verisimile fit, et ex eo, quod ei uni hanc illius libri partem debemus, certum autem ex ea re, quod sex locis: 188, 24. 189, 1. 189, 4. 190, 4. 191, 5. 191, 14. — desunt aliqua in *AB*, quae *D* solus praebet, neque solum singula verba, sed et tota membra (ut 189, 1. 190, 4.), quae interpolata credi singulorum locorum ratio vetat. Singula quidem vocabula et in *D* omissa sunt, sed parva tantum et quattuor solummodum locis, 189, 23. 190, 10. 190, 25. 191, 22. Maxime igitur dolendum est totam hanc lectionis memoriam praeter miserrimas illas reliquias prorsus, ut videtur, interiisse; atque patet eam esse librorum *AB* condicionem, ut praecipue verborum iacturam etiam in aliis partibus frequenter factam esse

verisimile sit. Premo hoc, quia Hartelius Reifferscheidio hiulcam sententiam suppleti saepe non iure adversari mihi videtur. Post Ambrosianum longe optimum librum esse Agobardinum saec. IX. conscriptum quamvis negligentissime exaratum utpote innumeris fere lacunis depravatum post Rigaltium, qui primum eo editionis suae anno 1634 Parisiis in lucem emissae fundamento usus est, omnes agnoverunt. Disseruit de hoc codice Max. Klussmannus, qui et librorum *adversus nationes* collationem fecit, in libello suo: *Tertullianearum curarum particulae tres Gothae 1887*, in quo inter alia et lacunarum numerum ex singulis scriptis conguessit (p. 56). Multum eum et in emendando profecisse novae editionis apparatus satis docet, quamquam plus aequo in supplendo eum sibi indulsisse recte monuit Hartelius, ipse, quanto ille in supplendo audacior, tanto paucior, ut dixi. Praeter Agobardinum in recensendis primi voluminis scriptis summi momenti est editio Gangnei (Parisiis 1545), qui Tertulliani libris primum anno 1528 a Beato Rhenano Basileae editis novem addidit usque ad illud tempus ignotos, scilicet: *de testimonio animae, de anima, de spectaculis, de baptismo, scorpiacen, de idololatria, de pudicitia, de ieiunio adversus psychicos, de oratione*, quae ex codice vetustissimo se desumpsisse testatur. Hunc „codicem vetustissimum“ non diversum fuisse ab Agobardino nostro sed unum eundemque probavit in editione sua libelli *de spectaculis* Ernestus Klussmannus, qui et cognovit habuisse Gangneium et alterum praeter A codicem, cui editionem suam ita superstruxit, ut Agobardinum in auxilium tantum vocaret. Alter ille codex, quem in eis, quos supra enumeravi, libris edendis ducem secutus est Gangneius, qualis fuerit cognoscere licet ex eis, quae Gelenius in praefatione editionis suae anno 1550 Basileae impressae dicit. Testatur enim se in edendis compluribus scriptis, scilicet: *de resurrectione carnis, de praescriptione haereticorum, de monogamia, de testimonio animae, de anima, de spectaculis, de baptismo, scorpiace, de idololatria, de pudicitia, de ieiunio adv. psychicos, de oratione* — usum esse „libro longe incorruptissimo ex coenobio ultimae Britanniae Masburensi petito“, cuius facultatem sibi fecerit Joannes Lelandus. Vel ex ordine, quo haec scripta enumerantur, com-

parato cum eo, quo Gangneius enumerat, verisimile fit, si non eundem, tamen simillimum fuisse Gangnei librum ei, quem adhibuit Gelenius. Plerumque praeterea in eis scriptis, quae enumerat Gangneius (omissis videlicet tribus illis libris, qui in *A* omnino non exstant), Gelenium cum Gangneio contra *A* facere nemo nescit, qui vel obiter scripturas eorum comparaverit. Quod saepius Gelenius cum Agobardino facit; quem nunquam eum vidisse constat, eo factum est, quod usus est notis, quas Gangneius margini editionis suae adscripsit, plerumque ex Agobardino desumptis. Maxime autem dolendum est, quod Gelenius noluerit annotare, quid codici, quid ingenio suo debeat; id tamen pro certo affirmari potest Gangneium veriores praebere codicis sui imaginem quam Gelenium, qui quantum ingenio suo quamvis in emendando felicissimo indulsit et aliunde notum est, ut ex Ammiano Marcellino et Arnobio. Summi momenti hoc est in tribus illis libris: *de baptismo*, *de pudicitia*, *de ieiunio*, ubi a nullo nisi a Gangneio in emendando esse procedendum haud uno loco demonstrare me posse existimo. Quod attinet ad tria illa scripta: *de praescriptione haereticorum*, *de resurrectione carnis*, *de monogamia*, quae in codice Masburensi in fuisse testatur Gelenius, potest demonstrari duo saltem ex eis (sc. *de resurr. carnis*, *de praescr. haereticorum*) et in eo libro extitisse, quem adhibuit Gangneius. Sed eadem negligentia qua in novem illis circa Agobodardinum est usus, ut scilicet prae recentiore libro illum contemneret, et hic usus est circa librum Masburensis affinem. Nam quia tria illa scripta iam edita erant a Beato Rhenano, hanc editionem et codicem a Rhenano laudatum atque in tertia editione etiam in usum vocatum, Gorziensem dico hodie deperditum, ita secutus est, ut satis haberet eum librum, ex quo novem illa, quae supra enumeravi, scripta edidit, hic in auxilium tantum vocare scripturas eius margini adscribens, quod inde probabile fit, quia marginis notae ubique fere cum Gelenio faciunt. Nulla omnino huius codicis vestigia supersunt in libro *de monogamia*, in quo edendo secutus est Rhenani tertiam editionem, in qua adornanda ille usus erat Gorziensis libri collationibus. Gangnei negligentiae hoc imputandum est, minime autem inde iure quis concludat

omnino non exstitisse librum *de monogamia* in Gangneiano codice Masburensis affini. Artissimo igitur vinculo coniunctos fuisse Gangnei et Gelenii libros inde sat liquet, neque tamen unum eundemque certis argumentis potest demonstrari. Habet enim Masburensis liber compluribus locis aliqua, quae in Gangneio omnino non inveniuntur, cfr.: *de pudicitia* p. 229, 4. ubi omisit Gangneius: *hodie [concedetur moechiae venia, quia et aliquando concessa est. Cui emolumento hodie; et p. 250, 4 ubi omisit: doctor] nationum in fide et veritate, vas electionis, ecclesiarum conditorem*, quae talia sunt ut non liceat interpolata ea credere. Quod etiam in libro *de monogamia* (cfr. cap. 3, cap. 5, cap. 9, cap. 14, cap. 16, cap. 17) tota membra apud Gangneium desunt, quae Gelenio soli debemus, hic nihil valet, quia in hoc libro edendo Gangneium codicem illum Masburensis affinem omnino non adhibuisse vidimus. Erit igitur et discrepantiarum inter Gangneium et Gelenium magna copia, quamquam plerumque, non ubique coniectanti Gelenio imputanda, sed partim et codicum proprietatibus, quos tamen ex eodem archetypo descriptos esse in aperto est. Confirmatur hoc et inde, quod in utroque insunt eadem lacunae ex libro Joannis Clementis suppletæ, cuius varias lectiones enotavit in margine editionis suae Jac. Pamelius anno 1579 impressæ: cfr. p. 239, 8. 261, 8. 262, 2. 266, 26. 267, 16, ubi eadem et in Gangneio et in Gelenio deesse testatur Oehlerii apparatus. — Quibus disputatis demonstrari iam potest, quomodo usus sit Gangn. Agobardino nostro, quem in novem illis scriptis, quae supra enumeravi, in usum ab eo vocatum esse ex notis margini adscriptis plerumque cum *A* facientibus satis liquet. Neglegentissime autem hoc ab eo esse factum primo ingenti corruptelarum multitudine demonstratur, quas si ubique inspicere voluisset Agob., facillime potuisset remove, tum et eo, quod rarissimo aliqua alibi — id est in Agob. — deesse annotat, cum nullam fere Agobardini paginam sine lacunis esse constet. Quanti omnino fecerit „codicem suum vetustissimum“ et inde liquet, quod in edendis eis scriptis, quae et recentioribus codicibus eisque pessimis nobis sunt tradita, prorsus Agobardinum neglexit (nisi forte excipienda est libri *de carne Christi* prior pars, ubi marginis notae hic

illic cum *A* consentiunt) et eos libros, quos solus *A* continet, *ad nationes* dico duos, utpote difficillimos lectu omnino edere noluit. Ducem secutus est codicem Masburensis affinem, quem et peioris multo notae et interpolatum fuisse nemo nescit, Agobardino autem ea ratione est usus, ut scripturas eius ubi eum inspicere placuisset in margine annotaret etsi plerumque veriores. Haud raro autem et Agobardini lectiones inter verba recepit, recentioris codicis lectione margini adscripta, ut p. 22, 1. 28, 1 a. i. 44, 3. 144, 2. 150, 9. 10. 189, 23. 190, 18. 190, 25. 191, 22. 335, 23. 387, 27. 389, 20. Id enim ab eo his locis esse factum inde concludo, quia quae exstant in margine viri docti coniecturae deberi nequeunt; quod iudicium eo non tollitur, quod Gelenius saepius hic cum Agob., non cum margine editionis Gangneianae facit. Sine dubio enim secutus est his locis non codicem suum sed Gangneium, cuius editionem in manibus eius fuisse supra diximus. Ceterum et hic illic coniecturas suas in margine adnotasse Gangneium non minus certum est, ut fere in eis scriptis, quae ex recentioribus codicibus desumpsit, sed et in primi novae edit. vol. scriptis, ut in libro *de idololatria*: 31, 25. 32, 26. 44, 26. (nec desunt loci, ubi quod in margine comparet, contaminatum videtur ex utriusque codicis scripturis, ut p. 35, 4), sicut et omnes eius notae, quae comparent in libris: *de baptismo*, *de pudicitia*, *de ieiunio*, pro coniecturis sunt accipiendae. Maiores autem interpolationes non Gangneio ipsi esse imputandas, id quod Hartelius suspicari videtur, sed ei quem adhibuit codici, inde apparet, quod eadem interpolationes et apud Gelenium inveniuntur, quod per singulos locos probare longum est. Ceterum et Agobardinum non omnino vacare interpolationibus haud uno loco probare me posse arbitror. — Illius denique libri, cuius varias lectiones enotavit Jacobus Pamelius, Joannis Clementis Angli dico (*C*), sane haud contemnendum esse auxilium, quippe qui non raro quae alibi omnino desint suggerat, iam supra diximus; ceterum autem, quantum ex paucis illius reliquiis indicare licet, peioris eum fuisse notae et coniecturis depravatum, hic dicere mihi sufficiat; cum ad rem accessero, per singulos locos demonstrabo.

Ac de eorum quidem scriptorum, qui primo novae editionis continentur volumine subsidiis hactenus. Sed quoniam etiam ceteris Tertulliani operibus, imprimis quinque illis libris adversus Marcionem conscriptis, operam dedi, et de eis subsidiis, quibus in illis recensendis nitimur quid iudicem exponere me necesse est. Ac maxime quidem doleo usque ad hoc tempus nondum esse publicatam accuratam cod. Montispeessulani (saec. XI) collationem, quem in adornanda editione sua in usum vocavit Nic. Rigaltius, qui sane haud uno loco inde emendavit auctoris verba. Specimina affert huius codicis duo Ochlerus, sc. in capitibus XX et XXI libri quarti *adversus Marcionem* et in primis sex capitibus libri *de carne Christi*. Quia postremo loco et Agobardinum habemus, hic Montispeessulani scripturas cum Agobardini et recentiorum codicum contuli. Et in universum quidem Montispeessulanus cum recentioribus libris interpolatis contra Agobardinum facit; neque tamen desunt loci, ubi cum Agobardino consentit, et quod maioris est momenti, non ubique in illo comparent interpolationes, quae in recentioribus libris inveniuntur; cfr. Oehl. II p. 431, 1 a. i. 432, 10. Non eiusdem eum esse stirpis ac Rhenani codices, Paterniacensem dico et Hirsaugiensem, Florentinosque omnes praeter unum illum n. 527 (cfr. Oehler praef. p. VIII) et Vindobonensem Leidensemque vel inde verisimile est, quod in eo alius plane ordo scriptorum invenitur, quam ob rem maxime est dignus, qui denuo diligenter excutiatur; equidem acquiescere debebam in emendando eis, quae Rigaltius ex hoc libro recepit, qui in universum in his libris recensendis secutus est Rhenani tertiam editionem et Gangneianam, adhibitis hic illic Ursini coniecturis, quas falso pro codicis alicuius scripturis accepit. Rhenanus in adornandis duabus prioribus editionibus usus erat duobus libris, Paterniacensi et Hirsaugiensi, quos ipse adeo inter se cognatos dicit, ut alter ex altero descriptus videatur. Ex his superstes hodie solus est, ut videtur, Paterniacensis, qui ex viginti duobus Tertulliani operibus, quae edidit Rhenanus, tantum novem continet. Debebat igitur cetera scripta soli Hirsaugiensi, inter quae et quinque adversus Marcionem libros. (Cfr. Oehl. praef. p. XIII. XIV).

Duos hos codices non esse diversae a Vindobonensi Leidensique stirpis recte indicavit Oehlerus, neque tamen minus certum est multo eos fuisse illis et emendatiores et integriores, quippe qui innumeris fere locis praebeant, quae in Vindobonensi et Leidensi omnino desunt, id quod singulis fere paginis probatur. Neque aliter iudicandum esse de tertio illo libro, cuius collatione usus est in tertia editione sua Rhenanus, Gorziensi dico, etsi Hirsangiensi et Paterniacensi multo emendatiore, satis liquet ex scripturis eius in libro *de monogamia* cum illis collatis, quas ex Masburensi libro desumpsit Gelenius et ex libro Joannis Clementis Angli Jac. Pamelius. Nam ut taceam de innumera eorundem mendorum multitudine, inveniuntur eadem et in Vindobonensi Leidensique et in Rhenani codicibus lacunae maiores viginti tres: Oehl. I. p. 762, 3 a. i. 764, 3 a. i. 764, 12 a. i. 764, 8 a. i. 767, 14. 767, 11 a. i. 767, 5 a. i. 767, 4 a. i. 768, 1. 768, 5. 768, 8. 768, 12. 768, 10 a. i. 770, 8. 775, 14. 777, 4 a. i. 781, 3. 781, 5. 781, 14. 784, 1 a. i. 715, 15 a. i. 767, 12. 767, 14. — Apparet igitur, quam miserae sit condicionis et ipse Gorziensis liber, si in exiguo hoc libro tot insunt lacunae. Multo etiam deterioris esse notae Vindobonensem et Leidensem (ambos saec. XV) iam supra diximus. Sunt artissimo inter se coniuncti vinculo, quippe in quibus praeter Rhenanorum codicum lacunas innumeris fere locis eadem desint; neuter tamen ex altero descriptus, quia et in Vindobonensi saepius aliqua desunt, quae in Leidensi exstant et in Leidensi, quae in Vindobonensi exstant. Minimi igitur eos in recensendis auctoris operibus esse momenti inde cognosci potest, quamquam hic illic ad vera indaganda praebent auxilium non contemnendum. Totam praeterea hanc familiam nec ab interpolationibus vacare cognoscas ex scripturis eius in priore parte libri *de carne Christi* cum Agobardini comparatis. Inveniuntur enim hoc loco interpolationes novem: Oehl. II 426, 1. 428, 7 a. i. 429, 6 a. i. 430, 7 (duo: *substantiae - angeli*) 437, 12 a. i. 437, 8 a. i. 441, 7. 443, 3. Quae interpolationes cum et in Montispassulano omnes compareant, liquet et hunc codicem maxime esse affinem huius familiae, quae et eo probatur, quod eadem in illo quoque inveniuntur lacunae: 425, 2. 426, 3 a. i. 427, 10.

429, 7. 430, 4. 438, 20. 439, 10. 440, 8. 441, 9. 441, 11 a. i. 443, 10. 443, 13. 444, 6. 444, 11. 444, 6 a. i. 445, 1. — Secundum haec et in quinque adv. Marc. libris nusquam plura inveniuntur apud Rigaltium, quam apud Rhenani tertiam editionem.

Superest, ut de eis subsidiis exponam, quibus usus est Gangneius in edendis eis scriptis, in quibus nec Agobardinum nec codicem illum Masburensis affinem adhibuit. Dicit Oehlerus in praefatione p. XIV: „*Illis autem, qui iam diu vulgati atque editi fuerant scriptoris libris opera Gangnei milies profuit supplendo quae prius erant omissa aut lacera. (Cfr. e. g. de patientia cap. 13, ubi totum illud lemma: „in corporis quoque quae apostoli“ (ex libris demum Gangneianis restitutum est).* Nescio an omnino inspexerit Oehlerus tertiam Beati Rhenani editionem ex Gorziensis libri collationibus emendatam. Si enim inspexisset, non ignoraret Gangneium ea scripta, quae iam vulgata erant, (excepto uno illo libro *de patientia*) nullis novis adhibitis codicum subsidiis ita recepissee, ut in tertia Rhenani editione exstabant, hic illic tantummodo, sed rarissimo, vel margini adscriptis vel inter verba receptis ipsius coniecturis. Quae igitur in his scriptis Oehlerus primo apud Gangneium comparere testatur, re vera iam a Rhenano ex Gorziensi vel suppleta vel emendata esse scias, ut prorsus nullum hic sit Gangnei meritum. Id eo magis vitio ei est dandum, quia et Agobardinum et codicem Masburensis affinem habuit, quibus uti noluit. Solus restat liber *de patientia*, in quo edendo non minus quam in ceteris ducem secutus est Rhenani tertiam editionem, duobus tamen locis additis, qui nusquam praeterea comparent: p. 610, 7 — 611, 9 et 615, 5. Priore loco annotat ex codice vetusto se haec desumpsisse, unde et altero loco quae in Rhenani editione deerant eum supplevisse verisimile est. Qui autem et qualis fuerit ille liber, cuius nusquam praeterea vestigia apud Gangneium inveniuntur, prorsus in obscuro est. Patet igitur exceptis novem illis libris quos primum edidit et libro *de patientia* nullius omnino esse momenti Gangneianam editionem, quippe in qua aliorum codicum subsidia adhibita non sint. Quae cum ita sint, in aperto est in omnibus libris, ubi destituimur Agobardini et Masburensis libri auxilio, infirmissimis

nos niti codicum subsidiis utpote et interpolationibus et ingenti fere lacunarum multitudine depravatorum. Hoc et in quinque adversus Marcionem libris accidit, qui recensendi sunt ex libro Montispeessulano Rigaltii, Gorziensi Rhenani et multo peioris notae libris Vindobonensi Leidensique. Quos omnes miserrimae esse condicionis cum sciamus, licere nobis censeo et in emendando et in supplendo, ubi iusta ratio postulat, liberiores esse, quam et Rhenano et Rigaltio et Oehlero placuit.

Videtur autem, priusquam ad ipsa auctoris opera accedo, huius esse loci, ut de eorum curis pauca addam, qui nuper Tertulliano vel emendando vel explicando profuerunt. In primis nominandus est vir doctissimus *van der Vliet*, cuius librum: *studia ecclesiastica pars prior Leyden 1891* nuper demum in manus meas venisse doleo. Haud contemnendam enim corruptelarum copiam felicissima medela sanavit nec paucos locos non satis adhuc intellectos ideoque coniecturis depravatos recte interpretando in integrum restituit. Quantum potui egregii eius libelli rationem habui, ut et illos locos, ubi idem ac ille inveneram, omiserim et illos, ubi meae coniecturae illius praeferendam arbitratus sum. Ceterum autem si de curis eius tacui, ignoscat mihi temporis angustiis impedito, quominus, ut par erat, retractandi officio satisfacerem. — Optime etiam Klusmannus nuper de Tertulliano meritis est, qui in libello suo: *excerpta Tertullianea in etymologiis Isidori* (Lycei Hamburgensis progr. 1892) negotium necessarium qua solet diligentia et fide absolverit, quamquam Tertulliani verbis constituendis non tantum profuerunt hae curae, quantum sperari par erat. — Multa denique cum voluptate legisse me fateor Harnackii librum anno 1892 Lipsiis emissum: „Die griechische Uebersetzung des Apologeticus Tertullians und Medizinisches aus der älteren Kirchengeschichte“, in quo quamquam in universum non facit ad nostras quaestiones, demonstravit Rufinum Eusebii interpretatorem Tertulliani Apologetici habuisse exemplar quod mirum in modum cum ea Tertulliani operum recensione facit, quae hodie in solo Fuldensi libro nobis tradita est, unde liquet hanc recensionem, quamvis altera sit inferior, iam Rufini aetate

fuisse vulgatam. — Sed haec hactenus; iam ipsam rem aggredi mihi liceat.

De spectaculis.

Reiff. p. 1.18. Spectacula adire fideles Christianae religionis proprietas prohibet: *Sunt qui existimant Christianos, expeditum morti genus, ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri, quo facilius contemnant vitam amputatis quasi retinaculis eius nec desiderent, quam iam supervacuum sibi fecerunt, ut hoc consilio potius et humano prospectu, non divino praescripto definitum existimetur. Pigebat scilicet etiam perseverantes (A: perseverantis) tantis in (ita Reiff. — A om. tantis. B: in tantis) voluptatibus propter dominum mori. Quamquam etsi ita esset, tam apto consilio tantae obstinatio (ita AB. — Reiff.: tantum obstinatio. C: tantae observatio) disciplinae debebat obsequium. — Quae Reiff. hoc loco restituit dubito an cuiquam sint placitura. Contaminavit primo loco quae in A et B traduntur: etiam perseverantes tantis in voluptatibus. Sed molestissimum, immo non ferendum mihi videtur quod addit Gangneius: tantis. Refellit Tert. adversarios dicentes Christianos ideo arceri a voluptatibus, ut facilius vitam contemnant, non vero copiosa demonstratione sed breviter per ironiam. Quae enim in A traduntur ita intellego: Es war natürlich solchen, die den Lustbarkeiten noch nachgingen, verdrüsslich für den Herrn den Tod zu leiden. Ironia tantum ad pigebat pertinet. Si addis tantis, statim altera ironia per alteram tollitur, unde patet quod tradit Gangneius ut interpolatum esse removendum et restituendum ex A: etiam perseverantes in voluptatibus. — Quod altero loco restituit Reiff., iam Hartelius (Patristische Studien I p. 8) iure reiecit. Neque tamen ad stipulor ei rescribenti: tanta obstinatio disciplinae. Ita enim neque genitivus disciplinae quid sibi velit perspicuum est nec quomodo hoc loco intellegatur tanta. Nihil enim valet si monet Hartelius haec respicere ad ea quae supra leguntur: Christianos ad hanc obstinationem abdicatione voluptatum erudiri. Nam etsi id ita esset, hic postularem: illa, non: tantu. Sin*

autem Hart. *disciplinae* dativum vult intellegi pendentem ab *debebat obsequium*, cogetur verba *tam apto consilio* ablativum absolutum intellegere (cfr. Oehl. ad hunc locum), id quod nemo sanus credet. Si omni codicum auxilio essemus destituti, vix quemquam hunc locum fuisse emendaturum crediderim; neque vero sumus. Praebet enim C: *tantae observatio disciplinae*, et meo quidem iudicio verum praebet. Est enim *tantae disciplinae observatio* idem quod: ei qui tantam disciplinam (sc. pro domino moriendi) observare volebant. Hi autem re vera tam apto consilio (sc. abdicatione voluptatum erudiendi Christianos ad mortis contemtionem) obsequium debebant.

2, 18. *Plures denique invenias quos magis periculum voluptatis quam vitae avocet ab hac secta. Nam mortem etiam stultus ut debitum non extimescit, voluptatem etiam sapiens ut optatam* (ita Hart. — AB: *tantam*) *non contemnit, cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia nisi voluptas.* — Ineptum esse quod AB praebant *ut tantam* et Oehlerus sensit qui rescribit *ut datam* (ni fallor, ut contrarium antecedentis: *debitam*) et Hartelius, qui proponit: *ut optatam*, quod Reiff. inter verba recipere dignatus est. Sed neutram coniecturam quadrare ad ea quae sequuntur: *cum alia non sit et stulto et sapienti vitae gratia nisi voluptas* in aperto est. Cum his melius congruere quae traduntur *ut tantam*, quamvis languida sint, quis est quin senserit? Sed ego maxime offendo in eo, quod cum in membro primo una tantum causa proferatur, in altero duae proferuntur: *ut tantam* et: *cum alia non sit* etc. Suspicionem remove nequeo interpolatoris esse verba: *ut tantam*, qui hoc modo orationis concinnitatem restituisse sibi visus sit. — Pergit Tertullianus: *Nemo negat quia nemo ignorat, quod ultro natura suggerit, deum esse universitatis conditorem eamque universitatem tam bonam quam homini mancipatam. Sed quia non penitus deum norunt nisi naturali iure, non etiam familiari, de longinquo, non de proximo, necesse est ignorent qualiter administrari iubeat* (ita A—B: *aut iuberet aut prohiberet*) *quae instituit* etc. Corruptelam latere arbitror in verbis: *Sed quia non penitus deum norunt nisi naturali iure, non etiam familiari.* Primum enim deest subiectum, quod ex antecedentibus non potest mente

suppleri. Tum maxime displicet illud *nisi*, quia, si tenemus, quod antecedit *penitus* ut supervacuum non ferendum est. Denique, si sequentia comparamus: *de longinquo, non de proximo*, et structurae simplicitas et elegantia turbata est. Quae cum ita sint, sic velim emendes: *Sed quia non penitus deum norunt <eth>nici, naturali iure, non etiam familiari* etc. Ceterum iure removit Hart. turpem Gangnei interpolationem.

4, 3. *Nam si omnem malignitatem et si etiam malitiam* (ita Reiff. — *AB: tantam malitiam*) *excogitatam deus exactor innocentiae odit* etc. Pro codicum *tantam* rescribi voluit Klusmannus: *omnem*, Hartelius: *cunctam*. Neutrum aut facile aut aptum est; quid enim interest inter malignitatem et malitiam? Multo aptius coniecit Reiff.: *et si etiam — excogitatam*. Nam participium *excogitatam* aliquid requirit quo determinetur: *vel sive etiam*. Sed negari non potest post antecedens *omnem malignitatem* minime apte addi *malitiam*, quo structurae elegantia turpissimum in modum turbatur. Mihi quidem scripsisse videtur Tert.: *Nam si omnem malignitatem etsi tantum excogitatam*. Vocem *malitiam* interpolatam existimo propter primam corruptelam: *tantam*.

5, 1. Spectaculorum interdictionem nullo divino praescripto niti contendit adversarius. *Sed invenimus ad hanc quoque speciem pertinere illam primam vocem David: Felix vir, inquit, qui non abiit in concilium impiorum et in via peccatorum non stetit nec in cathedra pestium sedit. Nam etsi iustum illum videtur praedicasse, quod in concilio et consessu Iudaeorum de necando domino consultantium non communicavit, late tamen semper divina scriptura dividetur. Verba iustum illum respicere non possunt ad antecedens felix vir, quia aperte hoc loco intellegit auctor Joseph illum de Arimathia: cfr. adv. Marc. Oehl. II p. 271, 1 a. i.: ille Joseph qui non consenserat in scelere Iudaeis. Patet igitur esse restituendum: iustum illum, — qui. Quid in A fuerit hodie dignosci non potest.*

7, 22. *Dehinc idem Romulus Iovi Feretrio ludos instituit in Tarpeio, quos Tarpeios dictos et Capitolinos Piso tradit; post hunc Numa Pompilius Marti et Robigini fecit (nam et robiginis deam finxerunt); dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius*

et ceteri. Qui quos quem per ordinem (ita Reiff. — AB: et ceteri quoque per ordinem) et quibus idolis ludos instituerint, positum est apud Suetonium Tranquillum. Non sua reddidisse hoc loco Tertulliano existimo Reifferscheidium, qui recepit Ursini interpolationem: qui. Verba dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius et ceteri non bene se habent. Postulamus enim, ut dicatur, quibus deis ludos instituerint. Procul dubio restituendum est: Dehinc Tullus Hostilius, dehinc Ancus Martius et ceteri quoque per ordinem <quos> et quibus idolis ludos instituerint, positum est etc.

8. 19. Communis igitur origo ludorum utriusque generis, communes et tituli ut de communibus causis. Perinde apparatus communes habeant necesse est de reatu generali idololatriae conditricis suae. Sed circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa praecedens quorum sit in semetipsa probans de simulacrorum serie, de imaginum agmine etc. Hartelius, qui iure virorum doctorum coniecturas reiecit, ita (I p. 14) haec verba interpretatur: Sed circensium paulo pompator (sc. est) suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, praecedens in semetipsa probans (id est: quae dum praecedit in semetipsa probat). Sed nescio quomodo Hartelius intellegat illud *sed*, si ad *pompator* supplet copulam. Nihil enim antecedit, quo respiciat. Sententia autem, ni fallor, haec est: Quamquam omnium ludorum apparatus ad idola pertinent, tamen in circensibus maxime hoc patet, quippe quorum apparatus ceterorum ludorum spendidiores sint. Necessarie igitur coniungendum est: Sed circensium p. p. suggestus — probans (sc. est). Inde autem liquet nullo modo fereudum esse vocabulum *praecedens*, quod mihi quidem ex sequentibus: *quanta sacra, quanta sacrificia praecedant* interpolatum esse videtur. Quae restant ita intellego: Sed circensium paulo pompator suggestus, quibus proprie hoc nomen pompa, quorum sit in semetipso probans (sc. est) de simulacrorum serie. Ad quorum mente supplendum est *pompa*; errat sine dubio Hartelius vertens: zu welchen Spielen sie (sc. pompa) gehört. — Si recte ut interpolatum removi participium *praecedens*, necessario mutandum mihi videtur: *in semetipso*; respicit enim hoc ad subiectum:

suggestus. Ceterum si quis post *probans* copulam inserendam censebit, non refragabor. Vix enim hoc loco deesse potest. Interpolationis autem vestigia non hic tantum invenio, sed etiam in sequentibus demonstrare me posse arbitror.

9, 1. *Ea* (sc. quibus pompa constat) *si minore cura per provincias administrantur pro minoribus viribus, tamen omnes ubique circenses illuc deputandi, unde et petuntur, inde inquirantur* (ita Wissowa. — *AB*: *inquinantur*), *unde sumuntur*. Nam et *rivulus tenuis ex suo fonte et surculus modicus ex sua fronde qualitatem originis continet*. — Wissowae coniecturam ego quoque, ut van der Vliet, improbo. Sed haereo in postremis. Utitur exemplo Tert., ut demonstret etiam eos circenses, qui minore cura administrentur, eiusdem condicionis esse ac splendidos, quia omnium origo eadem sit, idololatria scilicet. Sed ipsum id exemplum, ut nunc est, male se habet. Primum enim verbi continendi cum praepositione *ex* coniuncti frustra exempla requiras. Praeterea tota imaginis vis in adiectivis: *tenuis-modicus* sita est. Verba: *qualitatem originis* prorsus superflua reddunt: *ex suo fonte* — *ex sua fronde*. Denique animadvertendum est rivulum et sureulum, ut nunc haec verba se habent, non eiusdem esse condicionis. Nunc enim propter verba: *ex sua fronde* surculus intellegendus est: ein kleiner Zweig, der an einem (grösseren) Ast sitzt. Non vero eodem modo fons rivuli origo est, quo frons surculi, quia vera origo surculi non ramus est, sed radix. Quae cum ita sint, removenda existimo putida illa interpretamenta: *ex suo fonte* — *ex sua fronde*. Quae restant optime quadrant ad antecedentia, dummodo ita distinguamus: *Nam et rivulus tenuis, et (id est: etiam) surculus modicus qualitatem originis continet*. — Pergit Tert.: *Viderit ambitio sive frugalitas eius* (ita *AB*. — Hart.: *cuius*) *sit*. *Deum offendit qualiscunque pompa circi: etsi pauca simulacra circumferat, in uno idololatria est, etsi unam tensam trahat, Iovis tamen plaustrum est*. *Quaevis idololatria sordide instructa vel modice locuples et splendida est censu criminis sui*. — Priora emendasse mihi videtur van der Vliet, qui restituit: *Viderit ambitio sive frugalitas eius, <quanta> sit*. Sed aliter iudico de postremis, quae sic Hart. interpretatur: quaevis (sc.

pompa circi) idololatria (sc est), sordide instructa vel modice, locuples et splendida; est (sc. idololatria) censu criminis sui. Tertulliano rhetore mutilatum hoc genus dicendi dignum esse equidem non opinor. Ego olim transponendum censebam vocabulum *idololatria* et cum copula coniungendum. Sed verum sine dubio invenit Fr. Leo, qui remota voce *idololatria* ut interpolata ita restitui vult: *Quamvis sordide instructa* (sc. pompa circi) *vel modice locuples et splendida est censu* (id est qualitate) *criminis sui*.

10, 20. Redarguere vult hoc loco Tertullianus adversarium existimantem licere Christiano ut templa idolorum ita et circum et theatrum adire, dummodo ne adoratum vel spectatum. Pertinent adversarii verba a l. 8 usque ad l. 20, quod propterea premo, quia a l. 10: *nulla est praescriptio* etc. obiter intuenti auctor ipse loqui videtur. Omnia quae protulit adversarius, his refellit Tertullianus: *Loca* (ita A.—B: *Et si loca*) *nos non contaminant per se, sed quae (B: quaeque) in locis fiunt, a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus: de contaminatis contaminamur.* (de cont. contaminamur om. A). — Etsi iure Reifferscheidium altero loco reiecisce altero recepisce censeo Gangneianam lectionem (cfr. p. 16, 16 sqq.), tamen ne ita quidem bene se habere hunc locum existimo. Offendo in verbis: *a quibus et ipsa loca contaminari altercati sumus*. Nusquam enim de hac re cum adversario altercatus est auctor. Ceterum quomodo a verbo altercandi potest pendere acc. c. infinitivo? Sententiam hiulcam sic in integrum restituisset mihi videor: *Loca nos non contaminant per se, sed quia in locis fiunt, a quibus et ipsa loca <scimus> contaminari, altercati sumus: de contaminatis contaminamur*. Altercati sumus idem est quod: altercatio nostra absoluta, finita est.

13, 2. *Iam nunc volumus suggerere de artibus et de his, quorum auctores in nominibus execramur. Scimus nihil esse nomina mortuorum sicut nec (ita B.—A: et) ipsa simulacra eorum; sed non ignoramus qui sub istis nominibus institutis simulacris operentur et gaudeant et divinitatem mentiantur, nequam spiritus scilicet, daemones.* — Verba quorum auctores in nominibus execramur sensu carere nemo non videbit. Corruptelam

hic latere et *A* indicat, qui praebet: *quorum auctorum in nominibus*, unde verum restitui potest. Artium auctores ethnicorum opinione sunt dei. Istos autem deos nihil nisi daemonas esse Christiani sciunt. Corrigas ergo: *et de his quos auctorum in nominibus execramur* (daemonas sc.). Infra Agob. scriptura: *sicut et retinenda erat*; supplendum est mente: nihil esse scimus, qua ellipsi saepissime uti Tert. notum est. Item suum auctori reddendum est p. 12, 11, ubi recte traditur: *disciplinae etiam humanae* (Reiff.: *humana*) *praerogativa*. Humana enim disciplina opponitur divinae.

13, 18. *Ut ordo peragatur ineamus etiam agorum retractatum. Origo istis de ludorum propinquitate est. Inde et ipsi sacri vel funebres instituti aut deis aut mortuis fiunt. Perinde tituli: Olympia Iovi etc.* Secundum propositum ordinem (cfr. 6, 12 sqq.) hic de stadio agit auctor. De omnibus cuiusque generis spectaculis probare vult et origines eorum et titulos et apparatus et loca et artes ad idololatriam pertinere. Miror igitur neminem offendisse in verbis: *Origo istis de propinquitate ludorum est*. Neque enim solum per se ipsa inepta sunt, (potest enim d.ci: origo istis de ludis est, non vero: de ludorum propinquitate) sed deest etiam omnino, quod demonstrare vult auctor, originem ludorum ad idololatriam pertinere. Si comparas similem locum, ubi de scaenicis ludis agitur p. 10, 20: *Transeamus ad scaenicas res quarum et originem communem et titulos pares secundum ipsam ab initio ludorum appellationem et administrationem coniunctam cum re equestri iam ostendimus*, — intelleges deesse hic copulae est nomen praedicati. Supplendum igitur mihi videtur: *Origo istis de ludorum propinquitate <communis> est*, (utpote apud omnes ad idololatriam pertinens). Ad verba: *Perinde tituli* mente suppleas: communes sunt. Ceterum l. 23 recte restituit Hart. Agob. scripturam *ceteri mortuarii agones*. l. 24. Recipio Oehlerii coniecturam: *quid ergo mirum, si et (A: si ut. Reiff. ex con. Klussmanni: si vel)*.

p. 14, 2. *Ut de loco suppleam at de loco (at de loco seclussit Scal.) communi, pro collegio artium Musicarum et Minervarium et Apollinarium etiam Martialium per duellum, per tubam in stadio (aut stadio B. stadio A.) circum aemulantur, quod utique*

et ipsum templum est eius idoli, cuius sollemnitates agit. — Si de loco agit auctor, de praesidibus dicit, quibus loca dicantur. (cfr. p. 6, 15). Scaliger seclusis verbis *at de loco* nihil praestitit. Facili medela adhibita prima sic emendata mihi videntur: *Ut de loco suppleam, et de loco communio* (sc. est). Neque vero quae sequuntur sana esse recte sensit Reiff. ante verba *etiam Martialium* lacunae signum ponens; infra „theatrum et alia nonnulla“ intercidisse censet, quae quid sibi velint non intellegere me fateor. — Ac primum quidem liquet distinguere hic Tert. inter musicas artes et gymnicas id quod litteris erat indicandum; falso enim legitur *Musicarum* pro *musicarum*. Prae manu vero est Minervales et Apollinares artes musicas esse, Martiales non esse, quae quomodo hic possint nominari prorsus obscurum est. Verisimillimum autem mihi videtur a margine haec irrepsisse inter verba, propter sequentia *per duellum, per tubam* a lectore quodam adscripta, unde et molestissimum illud *etiam* quomodo ortum sit liquet. Remotis autem his quae restant sana sunt. Inmiscet hic Tert. quaestionem de artibus quaestioni de locis, ni fallor, quia certos nominare non potuit stadiorum praesides deos. Ut tamen probet et de locis communionem esse, id est omnia stadia sine ullo discrimine deis dicari, primum *musicarum artium collegium* in auxilium vocat, quae aut Apollinis aut Minervae tutela gaudeant, tum eandem stadii ac circi condicionem. Ita fit ut in postremis de gymnycis tantum artibus proponat; de musicis enim supra absolvit.

15, 14. *Satis implevimus ordinem etc. quo certi simus nulli ex parte competere nobis ea, qui bis* (ita Urs. — *A: qui. B: quibus*) *idolis renuntiamus.* Inepta Ursini coniectura est ex Gangnei scriptura facta. Recipiendum est quod Ag. praebet; Gangnei mendum quomodo ortum sit in aperto est. — Pergit auctor: *non quod idolum sit aliquid, ut apostolus ait, sed quoniam quae* (ita Hild. — *A: quo B: quod quae*) *faciunt daemoniis faciunt, consistentibus scilicet in consecrationibus idolorum etc.* — Recepit Reiffersch. Hildebrandii emendationem, quae ad litteram supplet quae in *A* evanuerunt. Sed desideramus pro verbo *faciunt* dativum. Adfert eundem locum auctor in libro de corona. Oehl. I p. 434, 8: *non quasi aliquid sit idolum, sed quoniam*

*quae idolis alii faciunt ad daemones pertinent. Inde hic sup-
plendum erit: sed quoniam quae <idolis> faciunt daemoniis
faciunt; nisi forte mavis sic Agob. lacunam supplere: sed quod
quae idolis faciunt, quod si ita in A erat scriptum: quodq.
idolis, lacunam non minus ad litteram explet. —*

17, 17. *Utinam ne in saeculo quidem cum illis (sc. ethnicis)
moraremur. Sed tamen in saecularibus separamur quia saeculum
dei est, saecularia autem diaboli. — Tamen hic ut saepe id quod
saltem est, cfr. 39, 28. 43, 28. 338, 14. Offendo in indicativo sepa-
ramur. Si enim re vera Christiani in saecularibus separantur ab
ethnicis, cur omnino scripsit hunc libellum Tert.? Corrigendum mihi
videtur: Sed tamen in saecularibus separemur. p. 18, 1 restituenda
mihi videtur Ag. scriptura: cognosco (B: cognosce) dementiae de
vanitate cfr. quae sequuntur: Teneo testimonium caecitatis. —*

p. 20, 11. *Expectabimus nunc, ut (om. A) et amphitheatri
repudium de scripturis petamus? (petamus om. A). — Quod
Gangn. praeter Agobardinum praebet: ut — petamus interpola-
tum esse primo obtutu cognoscas. Prorsus enim ineptum est:
expectabimus, ut petamus. Sensus est: Etsi non verbotenus in
scripturis amphitheatrum adire vetitum est, Christiano talia non
competunt. Ad ea sola quadrant quae in A exstant. — Non
minus paulo infra auctori ex Ag. suum reddendum est: Bonum
est, cum puniuntur nocentes. Quis hoc, nisi tamen nocens ne-
gabit? Et tamen innocens (B: innocentes) de supplicio alterius laetari
non potest (B: oportet), cum magis competat innocenti dolere, quod
homo, par eius, tam nocens factus est. — Agob. vera tradere
vel inde liquet, quod et apud Gangn. exstat: innocentem, cum
secundum ea quae antecedunt expectemus: innocentibus.*

27, 12. *Tu mihi metas et scaenam et pulverem et arenam
suspiras. Dicis velim: non possumus vivere sine voluptate, qui
mori cum voluptate debemus. Nam quod est aliud votum nos-
trum quam quod et apostoli, exire de saeculo et recipi apud do-
minum? Hic voluptas ubi et votum. Iam nunc putas (ita A.—
B: nunc si putas) delectamentis exigere spatium hoc? Cur tam
ingratus es, ut tot et tales voluptates (ita B.—A: ut putes
tules) a deo contributas tibi satis non habeas neque recognoscas?
— Verba: non possumus vivere sine voluptate, qui mori cum*

voluptate debemus omnino non congruere cum eis quae sequuntur nemo non videt. Tota difficultas sublata est, si post *debemus* pro puncto signum interrogationis ponimus, quod et post *suspiras* reponendum est. Neque vero magis quae sequuntur bene se habere credo. Nam si *exigere* est quod nostrum: hinbringen, verleben, patet ad hunc infinitivum non quadrare verbum *putas*, pro quo postulamus *optas* vel *cupis*. Atqui coniectura est *exigere* pro *erigere*, quod Gangneius praebet; in *A* primae huius vocis litterae evanuerunt; dignoscitur nihil nisi syllaba *re*. Quapropter recte Fridericum Leo hunc locum restituisse puto ita scribentem: *Iam nunc putas delectamentis indigere spatium hoc: cur tam ingratus es, ut* etc. Quod colon posuit post *spatium hoc* re ipsa comprobatur. Ceterum iure dubitare aliquis possit an inter verba recipiendum sit quod tradit Gangneius: *ut tot et tales voluptates a deo tibi contributas*. Meo quidem iudicio rectius ex Agobardini scriptura *ut putes tales* restitueris: *ut voluptates* omissio quod *B*. praebet: *tot et tales*. Opponere enim vult hoc loco Tert. saecularibus gaudiis eas voluptates, quae Christianis a deo contribuuntur, ita ut omnis antitheseos vis in verbis: *a deo* constet. Hanc autem antithesin eis quae Gangneius addit obscurari in aperto est.

27, 27. *Haec voluptates, haec spectacula Christianorum, sancta, perpetua, gratuita. In his tibi circenses ludos interpretare: cursus saeculi intueri, tempora labentia spatia dinumera, metas consummationis exspecta* (ita *B*. — *A*: *specta*) *societates ecclesiarum defende, ad signum dei suscitare*. — Offenderunt in verbis: *tempora labentia spatia dinumera* et Reiff. et Klussm. et Hart., de quibus hic post *labentia* supplevit *computa*, ille post *spatia*: *peracta*, ille coniecit: *spatia innumera*. Sed animadvertendum est in singulis membris singulas significari circi proprietates. Itaque et in hoc membro *spatia* non temporis *spatia* possunt intellegi, sed singuli curruum per circum circuitus, qui proprie ita nominantur. Mutandum igitur erit: *Temporum labentium spatia dinumera*, ut et hoc membrum, ut cetera, habeat suum genitivum. Ceterum sine dubio servanda est in sequentibus Agob. scriptura: *metas consummationis specta* (*B*: *exspecta*); metae enim spectari possunt, exspectari non pos-

sunt. Paulo infra recte restituit ex Agob. Hart.: *Praesto sunt non parva, sunt multa*; removenda autem est etiam l. 11 Gangneiani libri interpolatio: *et tales sunt (sunt om. A.) apud nos agones, in quibus ipsi coronamur.*

De idololatria.

32, 4. Postquam disseruit auctor idololatriam non solum in manifestis recognosci (cfr. p. 31, 24) sicut nec impudicitiam et homicidium, concludit: *Alioquin in modico consisteret et diaboli ingenium de malitia et dei dominium (ita Jun. — AB: dei domini) de disciplina, qua nos adversus diaboli altitudines (ita recte AB. cfr. Hart. I p. 39) munit, si in his tantum delictis iudicaremur, quae etiam nationes decreverunt vindicanda.* Junii coniectura, quam Reiff. recipere dignatus est, nec necessaria nec apta mihi videtur. Multo enim aptius ad genitiv. *dei domini* suppletur ex antecedentibus: *ingenium.*

35, 9. *Si quis autem dissimulat illam effigiem aerii serpentis suspensi in modum figuram designasse dominicae crucis a serpentibus, id est ab angelis diaboli liberationis nos, dum per semetipsam diabolum id est serpentem interfectum suspendit, sive quae alia figurae istius expositio dignioribus revelata est, dummodo apostolus affirmet omnia tunc figurate populo accidisse. Bene quod idem deus et lege vetuit similitudinem fieri et extraordinario praecepto serpentis similitudinem indixit.* — Post accidisse Reiff. punctum posuit; falso, nam ita tota periodus omnino caret apodosi, quae incipit a verbis: *bene quod.* Ceterum prima non sine lacuna mihi esse videntur. Nam verba *aeris serpentis suspensi in modum* quo referam non video. Supplendum mihi videtur: *illam effigiem aerii serpentis suspensi in modum <figuratam> figuram designasse etc.* —

36, 1. Idolorum fabricator ita idololatriae crimen effugere conatur: *Facio, ait quidam sed non colo, quasi ob aliquam (ita Jun. — AB: aliquam Bmg.: obliquam) causam colere non audeat, nisi ob quam et facere non debeat (ita A. — B: debebat), scilicet ob dei offensam utrobique.* Iam pridem verum invenit Gel., qui

emendavit: *quasi ob aliam*; recte eum coniecisse satis docet quod sequitur *nisi*. Ceterum et altero loco iniuria Reiff. Agobardinum secutus est recipiens: *debeat*. Coniunctivus enim significaret nondum fecisse idola illum fabricatorem, quod a loci sensu prorsus alienum est. Aptissimum vero est quod Gangn. praebet *debebat*: als ob er sie aus einem andern Grunde nicht zu verehren wage, als demjenigen, um dessenwillen er sie (die Götzenbilder) auch nicht hätte machen dürfen. — Contra l. 4: *qui facis, ut coli possint* (*A: possit*) a Gangneio apertam coniecturam recepit; verbum colendi absolute hoc loco positum est.

39, 28. *Quis ludimagister sine tabula VII idolorum? Quin- quatria tamen frequentabit* (ita recte distinxit Hart.). *Ipsam primam novi discipuli stipem Minervae et honori et nomini consecrat, ut etsi non profanatus alicui idolo verbotenus de idolothyto esse (= edere) dicatur, pro idololatra vitetur* (idololatria vitatur AB.) *Quid? minus est inquinamenti? eoque* (ita Reiff. — AB: *eo quem*) *praestat quaestus et nominibus et honoribus idolo nuncupatus?* — Recepta Gelenii coniectura: *vitetur* Reiff. in maiorem errorem incidisse mihi videtur, quem nec Hartelius tollit, cum et ipse Gelenium sequi maluerit. Qui traditur indicativus *vitatur* verisimile reddit coniunctioni *ut* hoc loco non finalem sed comparativam inesse vim, quod iudicium et inde firmatur, quod procul dubio apodosis incipit a verbis: *quid minus*. Gravius igitur distincto post *consecrat* et recepta Hartelii coniectura *idolorum* pro *idolo*, sic fortasse Tertulliano sua reddiderimus: *consecrat. Ut etsi non profanatus* (scil. aliquis) *alicui idolo verbotenus, <cum> de idolothyto esse dicatur, pro idololatra vitatur, quid minus est inquinamenti <in> eo, quem praestat* (sc. idololatram) *quaestus et nominibus et honoribus idolorum nuncupatus?* Pergit Tertullianus: *Quam Minervalia Minervae, quam Saturnalia Saturni, quae* (ita Gel. — AB: *quem*) *etiam servculis sub tempore Saturnalium celebrari necesse est.* — Inepta est Gelenii coniectura: *quae* pro *quem*; Saturnalia enim sub tempore Saturnalium celebrari, id dicere dementis est.

41, 23. De negotiationibus hic disserit Tertullianus, quas et ipsas idololatriae reas esse dicit. Totus hic locus ab Hartelio (I p. 48 sqq.) sanatus esse videtur. Restant tamen aliqua, quae

medela egere arbitror. — Demonstravit supra Tert. nullam negotiationem sine cupiditate et mendacio esse posse. Tum adicit: *Sit nunc aliqua iustitia quaestus secura de cupiditatis et mendacii observatione, in crimen offendere idololatriae eum opinor quae ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet, quae omne daemonium saginat. Sane (Gel.: an) non illi principalis idololatria? Non elegantem esse structuram sensit Gel., qui coniecit: an. Sed mutari opus non est, si recte interpungimus: quae ad ipsam idolorum animam et spiritum pertinet. Quae omne daemonium saginat, sane non illa principalis idololatria? Restat et paulo infra parvum mendum, quod ex Agobardino potest removeri. l. 23: Certe cum pompae, cum sacerdotia, cum sacrificia idolorum de periculis, de damnis de incommodis, de cogitationibus, de discursibus negotiationibusve (ita B.—A: negotiationibus) instruuntur, quid aliud quam procurator idolorum demonstraris? Corrigas quaeso ex A.: negotiationis tuae.*

43, 6. *Quid enim dicis? egebo: Sed felices egenos dominus appellat. Victum non habebo: Sed nolite, inquit, cogitare de victu. Et vestitus habemus exempla lilia. Substantia mihi opus erat: atquin omnia vendenda sunt atque egentibus dividenda. — Rectius ita, ni fallor, distingues: Et vestitus: habemus exempla lilia. — Supplendum mente est: non habebo, quam ellipsin Tertulliano sollempnem esse iam supra vidimus. — l. 26: Quotusquisque haec adimplevit? Sed quae penes homines difficilia, penes deum facilia. — Postrema suadent, ut corrigamus: Quotusquisque haec adimplebit? —*

44, 7. *Hoc loco retractari oportet de festis diebus et aliis extraordinariis sollempnitatibus, quas interdum lascivior interdum timiditati nostrae subscribimus adversus fidem disciplinamque communicantes nationibus in idolicis rebus (ita B.—A: communem ceteris omissis). De hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi servus dei debeat etc. Et hoc loco Reiff. Gangneiani libri interpolationem recepit. Aptissimum est quod Agob. praebet: adv. fidem disciplinamque communem (id est: καθολικὴν), qua scilicet et lasciviae et timiditati cedere vetantur Christiani. Contra in eis, quae Gangn. praebet, haec verba omnino superflua sunt. Accedit quod adiec-*

tivum *idolicus* nec apud Tertullianum nec alibi usquam invenitur. Interpolationis causa ea est, quod sequitur: *de hoc quidem primo consistam, an cum ipsis quoque nationibus communicare in huiusmodi servus dei debeat.* Desideravit interpolator, cui opponeretur illud *cum ipsis quoque nationibus.* Sed haec ad ea spectant quae sequuntur, ubi de dicto apostoli disserit auctor: *gaudete cum gaudentibus, lucte cum lugentibus.* Nihil habet miri illud quoque; sententiarum enim nexus hic est: Sollemnitates ethnicorum adire vel secundum fidem disciplinamque communem non licet, qua scilicet lascivia et timiditas interdiciuntur. Sed ne ipsis quidem nationibus communicare in huiusmodi licet dei servis, quia non de illis dictum est: *Gaudete cum gaudentibus etc.* —

44, 25. *Sunt quidam dies munerum, quae apud alios honoris titulum, apud alios mercedis debitum expungunt. Nunc ergo, inquis, recipiam meum vel rependam alienum. Si hunc morem sibi homines de superstitione consecraverunt, tu extraneus ab omni vanitate, quid participas idolothyta sollemnia, quasi tibi quoque praescriptum sit de die.* Verba: *nunc ergo, inquis, recipiam meum vel rependam alienum* — sine ulla adversationis vi sunt. Verum meo quidem iudicio iam Gangn. invenit, qui habet in margine: *Non ergo, inquis, recipiam meum vel rependam alienum?* Comprobatur haec coniectura eis quae 45, 1 exstant: *quominus id, quod homini debes vel tibi ab homine debetur citra dei observationem luas vel recipias.*

47, 22. Vetantur hoc loco Christiani laureis et lucernis ianuas in honorem Caesarum exornare. Defendunt se adversarii afferentes dictum domini: *Reddenda sunt Caesari quae sunt Caesaris.* Ad haec Tert.: *Bene quod apposuit: et quae sunt dei deo. Quae ergo sunt Caesaris? Scilicet de quibus tunc consultatio movebatur, praestandusne esset census Caesari an non. Ideo et monetam ostendi sibi dominus postulavit et de imagine, cuius esset requisivit, et cum audisset Caesaris, reddite, ait, quae sunt Caesaris Caesari, et quae sunt dei deo, id est imaginem Caesaris Caesari, quae in nummo est, et imaginem dei deo, quae in homine est, ut Caesari quidem pecuniam reddas, deo temetipsum. Alioquin quid erit dei, si omnia Caesaris? Ergo, inquis, honor dei est lucernae pro foribus et laurus in*

postibus? Non utique quod dei honor est, sed quod eius, qui pro deo eiusmodi officiis honoratur quantum in manifesto est, salva operatione (ita B. quantum in manifesta est operatione A.), quae est in occulto, ad daemonia perveniens. — Miror neminem offendisse in verbis: non utique quod dei honor est etc. Carent enim omnino apodosi, quae ut ex antecedentibus mente suppleatur nullo modo potest fieri. Intercidisse igitur aliqua necesse est, quae quantum ad sententiam ita fere poterunt restitui: Non utique quod dei honor est <eum praestari nolo>, sed quod eius qui etc. — eum intellege: honorem lucernae et laurus. Ceterum quae restant sine dubio ita sunt restituenda ut in A. traduntur: quantum in manifesta est operatione, quae est in occulto ad daemonia perveniens. Hoc est: lucernae et laurus honor, quantum in manifesta operatione est, ad Caesarem pertinet, sed in occulto ad daemonia pervenit. Partic. praes. cum copula Tertulliano sollemne est pro indicativo. Quomodo intellegi possit Gangnei lectio: salva operatione, quae est in occulto, non video. Nam si vox operationis significat officia illa Caesari oblata, omniuo non potest esse in occulto. Daemoniorum autem non potest intellegi haec operatio quae in occulto est; sequitur enim: ad daemonia perveniens. Quae cum ita sint et hoc loco Gangnei librum interpolatum esse satis liquet, cuius interpolationis causam eam intellego, quod falso post occulto virgula erat posita.

53, 7. *Ad evitandum (sc. idololatriam) remedia deesse non possunt, cum et, si defuerint, supersit unicum illud (sc. martyrium) quo felicius factus non in terris magistratus, sed in caelis. In postremis copula eo minus deesse potest quia postulatur non praesentis sed futuri indicativus. Aut igitur supplendum erit: non in terris <eris> magistratus, ut mihi videtur, aut mutandum: non in terris magistrabis, ut Fr. Leo coniecit.*

55, 7. *Scio quendam, cui dominus ignoscat, cum illi in publico per litem dictum esset: Iuppiter tibi sit iratus, respondisse: immo tibi. Etiansi non per eundem retorsisset maledictum nec per ullum Iovis similem, confirmaverat Iovem deum, per quem se maledictum indigne tulisse demonstraverat remaledicens. Ad quid enim indigneris per eum quem scis nihil esse? Nam si insanis iam esse confirmas et erit idololatria professio timoris*

tui. Quanto magis, cum per ipsum remaledicis, eodem Iovis honorem facis quo et ille qui te provocavit? Offendo in postremis. Nam si ad verba: *Quanto magis ex antecedentibus supplendum est: esse* (sc. Iovem) *confirmas*, patet excidere ex structura quae sequuntur: *eodem Iovis honorem facis*. Supplendum igitur mihi videtur: *Quanto magis, <si>, cum per ipsum remaledicis, eodem Iovis honorem facis etc.*

55, 21. *Aequae benedici per deos nationum Christo initiatus non sustinebit, ut non semper reiciat immundam benedictionem et eam sibi in deum convertens emundet. Benedici per deos nationum maledici est per deum. Si cui (cui add. Urs. — Bom. — A hic deest) dederò eleomosynam vel aliquid praestitero beneficii, et ille mihi deos suos vel coloniae genium propitios imprecetur, iam oblatio mea vel operatio idolorum honor erit, per quae (susp. Reiff.: quem per) benedictionis gratiam compensat (B: compensant). Addidit Urs.: si <cui> dederò eleomosynam propter id quod sequitur ille. Sed eodem modo quo hic, pronomen ille inducitur p. 154, 22, ut id suppleri vix sit necessarium. — Recte autem offendit in postremis Reiff. Neque tamen corrupta existinem verba: per quae. Respiciunt enim ad genitivum idolorum. Sed prorsus nescio quomodo intellegam verba: benedictionis gratiam compensat. Nihil enim est: benedictionis gratia. Vitii causa est Ursini coniectura compensat pro compensant scribentis. Ex Gangneio erit emendandum: per quae benedictiones gratiam compensant.*

56, 27. Priorem huius capituli partem Hartelius facili melius sanasse mihi videtur cfr. I p. 53 sqq. Restituit enim l. 10: *etsi negant se scire* pro Gangnei scriptura: *et se negant se scire*. Ceterum non offendo, ut ille, in vocabulo *quamquam* l. 17; nam quomodo intellegenda sint verba: *quamquam et ipsi linguae anima dictaverint* satis docent quae sequuntur l. 20: *sive comitante sive residente lingua*. — Sed quae exstant l. 27 sqq. ita meo quidem iudicio, ut vult Hartelius, intellegi non possunt. Dissertit hoc capite auctor de certa forma negationis: Christiani quidam de ethnicis pecuniam mutuantes ita a iure inrando cavent, ut scribendo se obligent, non dicendo. Refutat ut vanam hanc excusationem Tert. cis quae leguntur

a l. 13 usque ad l. 26, demonstrans eos, etsi dicto non teneantur, nihilominus iurasse. Tum pergit: *Nec potes leviori crimine maius excludere, ut dicas falsum plane effici cavendo quod non facis. Tamen* (ita Gel. — *B: facit tamen*) *non negavi quia non iuravi. Quin immo* (ita Reiff. — *B: quoniam*) *etsi nihil tale fecisses sic* (ita Oehl. — *B: si*) *tamen dicereris deierare, fecisse si consenseris.* — Hart. propter ea, quae supra exstant: *Scripti, inquit, non dixi* crimen levius intellegit scribere, maius: dicere, id est verbis iurare, et ita vertit hunc locum: Du kannst auch nicht durch das Eingeständnis des leichteren Vergehens das schwerere entkräften, indem du sagst, dieses werde hinfällig, weil du es bei Abschliessung des Vertrages nicht begehst. Sed apparet verba: *cavendo quod non facis* significare non posse: weil du es bei Abschliessung des Vertrages nicht begehst. Praeterea haec verba ita intellecta quomodo cohaereant cum antecedentibus: *nec potes leviori crimine maius excludere*, ego non intellego. Verum sine dubio Oehl. vidit, qui levius crimen interpretatur: iurare, maius: negare; cfr. 57, 1: *tamen non negavi, quia non iuravi.* Quod si ita est quae sequuntur post *dicas: falsum plane effici cavendo quod non facis* sana esse non possunt; et hic enim ut in sequentibus orationem rectam requiramus. Propterea sic emendari volo: — *ut dicas: Falsum plane feci cavendo quod non facit* (sc. ad cavendum); *tamen non negavi quia non iuravi*, id est: eine Fälschung habe ich zwar begangen, indem ich etwas zu umgehen vorgab, was nicht umgangen werden kann, doch habe ich nicht etc. cfr. p. 56, 23 *cavisti quod in cor tuum plane ascendit. Restitui feci pro effici*, quia dicitur falsum facere, committere, non vero falsum efficere. Quae sequuntur, dummodo aliter distinguantur, teneri posse mihi videntur ut tradita sunt: — *quia non iuravi, quoniam et* (intellege: tunc negavisses) *si nihil tale fecisses, si tamen dicereris deierare. Si fecisse consenseris, non valet tacita vox in stilo et mutus in litteris sonus?* Coniunctio quoniam coniungenda est cum eis quae antecedunt: *Nec potes leviori crimine maius excludere.* Ellipsis Tertulliano usitatissima non admodum dura mihi videtur

Ad nationes I.

p. 59, 14. *Amatis ignorare, quod alii gaudent invenisse, mavultis nescire, quia iam odistis, quasi certe* (Hart.: certi) *non odituros vos sciatis* (Hart.: <si> sciatis). *Atquin si nullum erit meritum* (meritum add. Reiff.) *odii, reperietur optimum utique ab iniustitia priore discedere.* Optime Hart. (II p. 23) emendavit: *quasi certi — <si> sciatis.* Sed Reiff. coniecturam: *atquin si nullum erit <meritum> odii, reperietur utique etc.* non probo. In Apologetici gemino loco exstat: *atquin si nullum odii debitum deprehendatur, optimum utique sit etc.* Inde restituentum mihi videtur: *Atquin si nullum <m>erit<um> odii reperietur, optimum utique* (sc. est), *ab iniustitia priore discedere.* Ita verbum *reperietur*, quod pessime coniungitur cum verbis *optimum utique*, suum, opinor, locum obtinuit.

60, 8. Ne ipsi quidem mali malum defendere audent: *Exprobrant etenim quod erant in semetipsos, malae mentis ab innocentia transitum <vel astris> vel fato imputant.* Apol. gem. locus: *dinumerant in semetipsos malae mentis impetus; vel fato vel astris imputant.* Hartelius sic ex Apol. hunc locum restitui vult: *exprobrant etenim quod (sive quot) erant in semetipsos male mentis <impetus>, ab innocentia transitum vel fati imputant*, reiciens quod Klusm. supplevit: *vel astris.* Atqui in aperto est aptissime quidem dici: *exprobrant quod erant*, id est: sie bringen unter Vorwürfen sich in Erinnerung, was sie waren, non autem: *exprobrant enim, quot erant in semetipsos malae mentis impetus*; non enim idem est exprobrare atque dinumerare. Ego nec Hartelium nec Klusmannum recte supplevisse arbitror. Una enim omissa littera et alia adhibita distinctione omnia bene se habent: *exprobrant etenim quod erant; in semetipsos malae menti ab innocentia transitum vel fato imputant.*

63, 9. *Detinetis igitur in hominibus innoxii etiam nomen innoxium, non incommodum linguae, non uiribus asperum, non homini malum, non patriae* (ita Goth. — A: patri) *infestum, sed et Graecum <cum> aliis et sonorum et interpretatione iucundum.* — Gothofredum verum restituisse rescribentem patriae vix cre-

diderim, neque magis mihi placet Hart. coniectura: *non omnino* — *non partim*, quia dativi propter ea quae antecedunt deesse vix possunt. Scripsit fortasse auctor: *non omni* (id est: universo) *malum*, *non parti infestum*. — Corrupta autem mihi videntur et verba: *et sonorum*. Quomodo enim nomen Christianorum potest dici sonorum? Intercidisse aliqua suspicor, quae ita restitui velim: *sed et Graecum <cum> aliis et sono <deco>rum et interpretatione iucundum*. —

64, 3. Queritur in eis quae antecedunt auctor philosophis quidem licere indemnatis castigare mores, cultus, institutiones ethnicorum, Christianos vero propter eadem ad mortem duci. Causam huius diversitatis eam esse dicit, quod philosophi affectent veritatem, Christiani vero possideant. Tum pergit: *Denique Socrates ex ea parte damnatus est, qua propius temptaverat veritatem, deos vestros destruendo. Quamquam nondum tunc in terris nomen Christianum, tamen veritas semper damnbatur. Itaque* (ita A. — Reiff. suspicatur: *Itane?* Hart.: *atquin*) *et sapientem non negabitis, cui etiam Pythius vester testimonium dixerat: virorum, inquit, omnium sapientissimus Socrates. Vicit Apollinem veritas, ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus est enim se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans, qui deos abnuebat. Porro apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum ideo sapiens, quia deos abnuens. Primum quidem quaerendum est, quomodo cohaereant verba: Denique Socrates etc. cum antecedentibus. Quia non antecedunt alia temporis adverbia, denique hoc loco non est id quod postremo, sed, ut saepe: nam, etenim cfr. 223, 20. 306, 26. 324, 5. 13. Id et hoc loco aptissimum est, dummodo suppleamus mente adversarii antithesin: Denique Socrates (quem tu mihi propones ut non Christianum, sed nihilominus morte multatum), ex ea parte damnatus est etc. — Ceterum apparet non apte coniungi cum antecedentibus quae sequuntur: *Itaque et sapientem non negabitis*; non enim habemus, quo referamus illud *itaque*. Quid Reiff. coniectura sua *itane* praestiterit, non video. Sed ne Hartelius quidem rescribens *atquin* et verum restituisse mihi videtur. Quomodo enim interpretetur hoc loco coniunctionem *et*, nec ipse, opinor, dicere poterit. In aperto*

autem mihi esse videtur opponi hic: *Sapientem non negabitis*, et paulo infra: *Porro apud vos eo minus sapiens etc.*, ita ut molestum sentias quidquid ante *sapientem* addideris. Quae cum ita sint, facilius quam ut mutem intercidisse nonnulla crediderim, quae quantum ad sententiam sic fere suppleri poterunt: — *tamen veritas semper damnabatur. Itaque et* <qui eam profitebatur>. *Sapientem non negabitis etc.* Corrupta esse etiam quae sequuntur: *Confessus est enim* (sc. Apollo) *se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans, qui deos abnuebat*, recte sensit Wissova, qui coniunctionem *sed* secludi vult. Ita vero non intellegitur, quid sibi velit illud *quoque* cum pronomine *eum* coniunctum. De solo enim Socrate hic agitur nec de ullo alio. Gravius igitur haec corrupta esse verisimile est. Atqui primum quidem si videris verba *sed eum* aliter scripta esse *se deum*, cognoscas dittographiam, qua remota restat: *se deum non esse quoque, sapientissimum affirmans*, unde vocabulo *quoque* transposito sic verum, opinor, restituetur: *se quoque deum non esse, sapientissimum affirmans etc.* Denique non assentior Hartelio qui paulo infra supplet: *cum ideo* <deo> *sapiens*. Opponit enim Tert. opinioni rem, non opinioni opinionem.

67, 6. Quidquid ethnici Christianis crimini dant, per famam acceperunt. *Nonne haec est fama „malum, quo non aliud velocius ullum?“ Cur malum, si vera semper sit? non mendacio? plurimumque* (ita A. — Hart.: *non mendacio plurimum? quae*) *ne tum quidem, cum vera defert a libidine mendacii cessat, ut non falsa veris intexat.* — Apol. gem. locus: *cur malum fama? quia velox? quia index? an quia plurimum mendax? quae ne tunc quidem etc.* — Recte sine dubio restituit Hartelius: *plurimum* (id est plerumque) *quae*. Sed verba *non mendacio plurimum?* interpretationem non admittere quam ille vult: Ist die fama nicht ein Uebel in Folge der sie in der Regel begleitenden Lüge? satis liquet. Ita enim adverbium cum substantivo coniungere ne Tertulliano quidem licet. Ego primum offendi in coniunctivo *sit*, qui cur hic ab auctore positus esse possit non video. Praeterea Tertulliani stili est quam plurimum omittere copulam. Inde exorsus copulam *sit* corruptam esse ex *si* ratus sic hunc locum restitui velim: *cur malum, si vera semper, si*

non <cum> mendacio plurimum, quae ne tunc quidem etc. Fr. Leo, qui copulam teneri vult, intercidiſſe aliqua cenſet, quae ſic ſupplet: — *ſi vera ſemper ſit?* Non mendacio <plena> plurimum, quae etc.

68, 24. *Si ergo non ipſi proditores ſui*, (ſc. Chriſtiani), ſequitur ut extranei. Oro vos, extraneis unde notiſſima, cum etiam iuſta et licita myſteria omnem arbitrum extraneum caveant, niſi illicita minus ſpernunt? Atquin extraneis tam ignorare (ita Gronovius. — *A: honorare*) quam conſingere magis competit. At domesticorum curioſitas furata eſt per rimulas et cavernas. Quid? cum domesticus eros (ita Goth. — *A: eos*) vobis proderent (ita Gron. *A: prodentes*). — Primo loco Gronovii coniectura quantum ad ſenſum apta eſt. Sed medela difficilior. Scripſit, ni fallor, auctor: *tam onerare quam conſingere*. onerare = criminari Tert. uſitatissiſſimum eſt, cfr. 323, 27. Oehl. I p. 606, 6. II 116, 4. Saepiſſime autem haec duo verba confundi notum eſt. Neque vero magis ſanata mihi videntur quae ſequuntur: Quid? cum domesticus eros vobis proderent? Primum enim nimis haec recedunt a libro; deinde nec coniunctio cum quadrat ad coniunctivum proderent; postulamus enim *ſi*. Quibus de cauſis Hart. aliam emendandi rationem ſecutus ſic vult reſcribi: Quidni domesticus eros vobis prodentes? Sed ne haec quidem apta eſſe intellexeris ſi comparaveris quae ſequuntur, imprimis p. 69, 3: *Non potuerit continere, quod horruit, mens, quod expavit, oculus*. De eo, quod hic adverſario concedit Tert., in antecedentibus eum dubitaviſſe neceſſe eſt. Inde autem veriſimilliſſimum fit ſcripſiſſe Tertullianum: Quid? num domesticus eros vobis prodent? Ad haec adverſarius: *Omnes a nullis magis prodinur* etc.

69, 17. *Itaque et obſidemur et opprimimur et in ipſis arcanis congregationibus detinemur*. Quis unquam tamen ſemeſo cadaveri ſupervenit? etc. — *Si praemio impetramus, ne tales in publicum extrahamur quare et opprimimur?* Poſſumus et omnino non extrahi. Quis enim proditiſſionem criminis alicuius ſine crimine ipſo aut vendit aut redimit? Apol. gem. locus: *Quis talia facinora, cum inveniſſet, celavit, aut vendidit ipſos trahens homines?* *Si ſemper latemus, quando proditum eſt quod admittimus?* immo a quibus prodi potuit? Miror nenninem adhuc offen-

disse in verbis: *Si praemiis impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et opprimimur?* Nam si praemio aliquo allaciuntur delatores, certe satis est causae Christianos opprimere. Id autem prae manu est, opponi hic vocabula *tales* et *omnino*. Quam ob rem, cum in *A* de vocabulo *quare* priores tantum duo litterae compareant, rectius fortasse ita suppleamus: *Si praemio impetramus, ne tales extrahamur, quales et opprimimur, possumus et omnino non extrahi.* — Ceterum supra pro: *tenebris repentino lumine inruptis* corrigas velim: *in<ter>rupsis*. Pergit auctor: *Sed quid extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia obiciatis quae non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicentur.* Corrigas, quaeso: *quasi talia obiciatis, quae non ab ipsis nobis etc.*

71, 16. *Plane tertium genus dicimur. An Cynopennae aliqui vel Sciapodes vel aliqui de subterraneo Antipodes?* *Si quae istae apud vos saltem ratio* (ita Rig. — *A*: *salteratio*) *est, edatis velim primum et secundum, ut ita de tertio constet.* — Recipit Reiff. Rig. coniecturam, quamquam quomodo intellegatur nec ego video nec Reiff. vidisse arbitror. Interrogat Tertullianus cur Christiani tertium genus dicantur, utrum propter mirabilem aliquam corporis proprietatem, an quia aetate tertium genus hominum sint. Priorem vero quaestionis partem per ironiam ita inducit: *An Cynopennae aliqui vel Sciapodes vel aliqui de subterraneo Antipodes?* — Quae infra sequuntur: *edatis velim primum et secundum, ut ita de tertio constet,* demonstrant non habere adversarios quae ad priorem quaestionem respondeant. Hoc aliquo modo in verbis mendosis indicari necesse est. Quare emendandum erit: *Si quae istae apud vos altercatio est* — id est: Si altercamini inter vos de hac re (sc. utrum Cynopennae, an Sciapodes an Antipodes simus). — Quae sequuntur ab Hartelio (III p. 13) emendata esse existimo; id tantum addo, quod parvum mendum meo quidem iudicio latet in eis quae infra leguntur: I. 28. *Sed unum hoc erit de vanitatibus vestrarum fabularum non otiose nobis retractandum, quo fidem vestram vanitatibus quam veritatibus deditam demonstrare gestimus.* — Falso coniungitur: *Sed unum hoc erit retractandum;* nihil enim hic praeterit Tertullianus. Distinguendum est post *fabularum* ita ut

respiciant verba: *Sed unum hoc erit de vanitatibus vestrarum fabularum* ad ea quae supra leguntur: *Psammelichus quidem putavit*. In reliquis non bene se habet relativum *quo*, immo corruptum est. Expectamus enim in membro relativo causam afferri, cur Tertulliano non otiose illud retractandum sit. Mutandum igitur erit: *non otiose nobis retractandum, qui* (sive *qua*) — *demonstrare gestimus*.

72, 3. — *an omnino credibile sit, tali membro* (sc. lingua) *desecto, vastato ipsius animae organo, — vitam nutrici illi perduravisse. Age nunc, perseveraverit Philomelae medicamentis* *quam et ipsam prudentiores non linguae caede* *..... doris rubore mutam interpretantur*. Dubium esse potest, an Goth. l. 8 recte scripserit *perdurasse*; nam quod sequitur: *perseveraverit* Hildebrandi coniecturam commendat: *perseverasse*. Sed id saepius accidit, ut dubitemus de eo, quod Goth. in Agob. se legisse testatur; neque tamen quod ille tradidit neglegere licet. Reliqua Hart. sic. explet: *Age nunc pers. Ph. medic. vitam, quamquam et ipsam prudentiores non linguae caede* [quam sui pudoris rubore mutam interpretantur. Quamquam non nego verbum perseverandi etiam transitive apud Tert. usurpari, hic tamen nulla erat necessitas illuc refugiendi, quia ex antecedentibus sine ulla difficultate ad verbum *perseveraverit* suppleri potest mente: vita sc. nutricis illius. Nec magis mihi quidem placet quod altero loco supplevit Hart.; post negativum enim membrum: *non linguae caede*, postulamus ut addatur positivum: sed. — Quae cum ita sint, ita huic locum velim restituì: *Age nunc, perseveraverit* (sc. vita nutrici) *Philomelae medicamentis* [fultu, *quamquam et ipsam prudentiores non linguae caede* [sed ipso pudoris rubore mutam interpretantur. Verbo fulciendi ita utitur Tert. 306, 24: *Sorano respondente animam corporibus quoque ali, denique deficientem eam cibo plerumque fulciri* (= sustentari). — Quae sequuntur ita, quaeso, distinguas: *Si ergo vixit, potuit effugire aliquid. Obtusum et exarticulatum sonum tinnitumque sine modulatu labellorum — de solis faucibus cogi licet*. — Servata enim vulgari distinctione illud et ante *exarticulatum* omnino ferri non potest.

73, 27. Omnium publicarum calamitatum Christiani auctores esse dicuntur; sed etiam ante Christianum nomen publicae erant clades, quarum utique auctores Christiani non fuerunt. Pro-latis compluribus ad hoc demonstrandum exemplis adicit: *Si relegere et revolvere non curatis testimonia temporum aliter vobis renuntiata, imprimis ne deos vestros iniustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores suos laedunt, tunc nec vosmet ipsos errare probatis* (Hart.: *probetis*) *si deos traditis qui vos a meritis profanorum non discernunt?* — Assentior Hartelio signum interrogationis delenti, sed in ceteris ei non adstipulor. Mendum alibi latere suspicor, scilicet in vocabulo *renuntiata*. Quid enim est: testimonia temporum aliter vobis (sc. ethnicis) renuntiata, sc. quam nobis Christianis? An de historia aliter instruuntur fideles ac nationes? Et quomodo quadrat apodosis: *imprimis ne etc.* ad prothesin: *si relegere non curatis?* Utitur autem Tert. verbo renuntiandi certo quodam sensu; cfr. quae exstant p. 58, 1: *Haec lex accedentibus ad fidem proponenda est et ingredientibus in fidem inculcanda est, ut accedentes ad fidem deliberent, observantes perseverent, non observantes renuntient sibi.* Hoc loco renuntiare sibi quod nostrum est: in sich gehen, quae significatio derivanda est ex simili: in mentem sibi inducere cfr. Quint. inst. or. 12, 11. 10. Sen. cons. ad. Pol. 6, 25, 1. — Parva igitur medela adhibita et recepta coniectura: *probetis* pro *probat* sic emendasse mihi videor haec verba: *Si relegere et revolvere non curatis testimonia temporum, aliter vobis renuntiata e. Imprimis ne deos vestros iniustissimos pronuntietis, — tunc nec — probetis etc.* —

74, 22. *De reliqua vero conversationis humanae condicione palam subiacet, quanta* (Hart. recte: *quantum*) *a maioribus mutaveritis, cultu habitu apparatu ipsoque victu ipsoque sermone. nam pristinum ut rancidum relegatis. Exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem maiorum vestra auctoritas deiecit. Sane, quod magis vobis probro est, laudatis semper vetustates et nihilominus recusatis. Qua perversitate tan maiorum apud vos permanere, probari debuerunt, cum ea quae probatis, recusetis? Sed et ipsum quod videmini a maiori-bus traditum fidelissime custodire et defendere, — deorum dico*

culturam perinde a vobis destrui ac despici ostendam. Falso sine dubio post *recusetis* interrogationis signum ponitur; neque enim interrogat hoc loco Tertullianus sed concludit aliquid ex antecedentibus. Supplevit Oehlerus: *tanta vana*, Gothofredus: *tanta inania*. Sed primum quidem non perspicitur, cur hoc loco, ubi de sola cultura deorum disserit Tertullianus, (cfr. quae sequuntur) magna vanarum sive inanium rerum copia, quae apud maiores inveniatur, possit premi. Deinde eo, quod Oehlerus et Gothofredus suppleverunt, in sequentibus molestissimum illud asyndeton: *permanere, probari debuerunt* non removetur. Tale aliquid meo quidem iudicio suppleri necesse est, ex quo pendere possit primus influitivus: *permanere*. Quae cum ita sint, ita fortasse rectius supplebimus: *Qua perversitate tamē indigna, maiorum apud vos permanere, probari debuerunt. Tamen*, ut saepe id quod *saltem*, huic loco aptissimum est; cfr. quae sequuntur: *Sed et ipsum quod videmini* etc.

75, 17. *Qui de pluribus (sc. deis) suscipit aliquem, eum, quem non suscipit, despicit. Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Iam ergo tunc primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent.* — In aperto est verba: *tunc primo* non habere, quo referantur. Interciderunt aliqua; ni fallor, haec: *iam ergo tunc primo contempsistis, <cum instituistis>, non veriti scilicet* etc. — Aberravit librarii oculus a paribus syllabis ad pares. — In sequentibus recipio Hartelii coniecturam: *nisi quod <non> perinde*.

80, 17. *Quare nescio, ne plus de vobis dei vestri quam de nobis querantur, ex alia parte adulamini, redimitis, si qua delinquitis, et postremo licet vobis in eos quos esse (ita A. — Reiff.: esse quos) voluistis. Nos vero in totum aversamur.* — Quae supplevit Hartelius: *superbi* et Oehlerus: *contemptis* nec ad ea, quae antecedunt quadrant, nec ad ea, quae sequuntur. Verba: *ne plus de vobis, quam de nobis*, et imprimis quae sunt in fine: *nos vero in totum aversamur*, satis docent, quid supplendum sit: *[Vos enim] ex alia parte* etc.; quo lacuna ad litteram expletur. *Ex alia parte* (id est: ex altera parte cfr. 85, 9) dicit auctor, quia in antecedentibus, quantopere contemnerent ethnici deos suos exemplis probavit. Sententia eadem et

alibi invenitur cfr. p. 75, 6: *nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est, quia nemo contemnit, quod sciat omnino non esse.* — Ceterum vocabula quos esse permutata a Reiff. probō.

83, 11. *Victorias ut numina et quidem augustiora quanto laetiora, veneramini. Constructione* (ita Goth. — *A: con. one*) *quo* (ita Hart. — *A: quid*) *melius extollant, cruces* (ita Goth. — *A: cruce*) *erunt, intestina quodammodo tropaeorum* (ita Rig. — *A: quodammodo paeum*) *Itaque in Victoriis et cruces colit castrensis religio, <si>* (add. Hart.) *signa adorat, signa deierat, signa ipsi Iovi praeferat. Sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt.*

Apol. gem. locus: *Sed et Victorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina sint tropaeorum. Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat, signa omnibus deis praepōnit. Omnes illi imaginum suggestus in signis monilia crucum sunt.*

Iure aliquis dubitare possit, num recte restituerint Gothofredus et Hartelius prima prioris loci verba. Neque enim intellegitur, quomodo interpretentur ablativum *constructione*. Aliam igitur emendandi rationem secutus ita hunc locum velim restitui: *Victorias ut numina et quidem augustiora quanto laetiora veneramini <spoliorum> concumulatiōne: quae melius extollant, cruces, erunt intestina quodammodo tropaeorum.* Quae sequuntur ab Hartelio II p. 59, ubi hunc locum retractat, sanata sunt: *Itaque in victoriis et cruces colit<is>.* *Castrensis religio signa adorat etc.* Apertum autem mendum adhuc latet in verbis: *totius auri cultus.* Apologetici verba: *omnes illi imaginum suggestus etc.* suadent ut restituamus: *Sed <omnis> ille imaginum suggestus et totus auri cultus monilia crucum sunt.* — Ceterum in Apologetico non sine offensione sunt verba: *Sed et Victorias adoratis, cum in tropaeis cruces intestina sint tropaeorum.* Intolerabilem enim inesse tautologiam in verbis: *in tropaeis — tropaeorum*, quis est quin sentiat? Restituendum erit: *Sed et Victorias cum adoratis in tropaeis, cruces intestina sunt tropaeorum.* —

85, 10. *Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adaequatio. Num etsi non taliter* (ita Reiff. — *A: aliter*) *tamen non*

aliter vos quoque infanticidae, qui infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullae leges tam impune tam secure sub omnium conscientia unius aetatis (ita Goth. A: ae Klusmannus: aeditui. Reiff.: aedilis) *tabellis eluduntur. Sed nec eo distat, si vos non ritu sacri neque ldeis necatis* (ita Goth. — A: tis). *Atquin hoc asperius, quod frigore et fame* (Hart.: frigori et fami) *aut bestiis obiicitis* (ita Goth. A bes tis) *aut longiore in aqua morte summergeitis* (ita Oehl. — A: semergeitis). Bene se habere quod Reiff. restituit: *etsi non taliter, — tamen non aliter vos quoque infanticidae, ego vix crediderim. Quid enim interest hoc loco inter non taliter et non aliter?* Sed probabilius non inveni, nisi forte delere quis maluerit alterum *non aliter* ut dittographiam, ita vero ut recipiat Reiff. coniecturam: *taliter*. — Secunda lacuna: *neque tis* ab aliis aliter expleta est. Recte monet Hart. (II p. 63) neque Oehlerii supplementum: *ldeo eos necatis* neque Gothofredi: *ldeis necatis* inter verba recipi posse, quia utrumque idem sit atque antecedens: *ritu sacri*. Sed quod ipse proponit: *neque lut nos necatis* mihi quidem etiam magis displicet. Si enim antecedit: *si vos non ritu sacri necatis*, id iam dictum est, ethnicos aliter infantes necare ac Christianos, quod si additur admodum languere in aperto est. Ad verum indagandum facit Apol. gem. locus: *Si quidem et de genere necis differt, utique crudelius in aqua spiritum extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis. Ferro enim aetas quoque maior optaverit mori*. Inde verisimillimum fit scripsisse Tertullianum: *neque lferro necatis*. Si vero recte hoc supplevimus, simul liquet non removendos esse coniectura qui sequuntur ablativi: *frigore fame*, quippe ad quos facile suppleatur ex antecedentibus verbum: *necatis*. Immo recepta Reifferscheidii coniectura: *si mergeitis* pro tradito: *semergeitis*, ita haec verba erunt restituenda: *Atquin hoc asperius* (sc. necatis), *quod frigore et fame et bestiis, si editis, aut longiore in aqua morte, si mergeitis*. — Pergit Tertullianus: *At et si quolgenere] dissimilius penes vos fit, eo adicite quod vestra pignora ex]tinguitis*, (ita Goth. — A: ex s) *et supplebitur, immo superacer-*
vabitur in vobis quidquid lab ali]a ratione defecerit. — Neminem adhuc offendisse in eo, quod primo loco Goth. supplevit: *genere*

maxime miror. Neque enim cur hoc loco comparativus *dissimilius* ponatur liquet neque quid sibi velit illud *quo ante genere*. Quam ob rem rectius fortasse ita supplebimus: *At et si quo prius eorū dissimilius penes vos sit* (sc. caedes infantium). Sententia haec est: Etiam si hac re inaequalitas inter vos et nos efficiatur, quod vos prius (id est statim postquam nati sunt) necatis infantes, haec inaequalitas eo tollitur, quod vos vestros infantes necatis, cum nos alienos. — Secunda lacuna ad litteram expletur, si pro *extinguitis* quod Gothofredo placuit rescribimus: *exponitis*. Neque vero Oehlerio adstipulor tertio loco suppleanti: *lab alijs ratione*. Quod antecedit: *in vobis* suadet ut restituamus: *quidquid <in> vestra ratione defecerit*. — Pergit auctor: *Sed de ea impietatis hostia dicimur cenarej*. *Dum ita quoque in vobis recognoscitur, ubi opportunius positum est, non multo secernimur a vestra voracitate. Si illa impudica est etc.* Supplementum *cenare* Oehlerii est. Goth. pro eo habet: *esto*, quod dubito an in Agobardino adhuc legerit. Certe recte eum hanc vocem supplevisse docet quod sequitur *dum*. Si idem pro *dicimur* rescribit *ducimur*, nescio quomodo intellexerit. Verum Fr. Leo invenisse mihi videtur, qui reponit: *Sed de ea impietatis hostia vescimur. Esto, dum id quoque in vobis recognoscitur*. Rescribendum est *id* pro *ita* quia adverbium hoc loco nullo modo potest defendi. Ceterum ego sic distinguere velim: *positum est. Non multo secernimur a vestra voracitate: si illa impudica est, nostra vero crudelis etc.*

86, 3. *Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et ingenia tenebrarum. Quo in loco metuo ne cedam. Quid enim tale in vobis detinebo? Verum iam laudate consilium incesti verecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem aut veram noctem contaminaremus, quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus: quodcunque enim facimus, si volumus, suspicamur. Ceterum incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte [omni] et tota caeli conscientia fruuntur. — Non iure Reifferscheidium ante: si volumus suspicari lacunam iam Hartelius monuit (III p. 26). Sed exscripsi hunc locum, quia non recte supplevisse mihi videtur Gothofr. quattuor quae evanuerunt in*

A litterae: et nocte [omni]. Nam quia in antecedentibus consilio distinguit inter veram et adulteram noctem Tertullianus, certo certius mihi videtur scripsisse eum: *et nocte [vera].*

86, 25. Postquam Tert., ut etiam ethnicos incesti reos esse demonstraret, Macedonum et Persarum exemplum protulit, sibi ipsi intercedens pergit: *Sed una vel alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem polluimus oceanum.* Haereo in verbis: *omnem infecimus solem.* Quid enim hic sol, ubi de sola terra agitur? Scripsit, ni fallor, Tertullianus: *omne infecimus solum.*

1. 18: *Quotcunque adulteria, quotcunque stupra, quotcunque publicatae libidines sive stativo* (ita Reiff. — *A: libidinis tativo*) *vel ambulatorio titulo, tot sanguinis mixtiones, tot compagines* (ita Goth. — *pagines A*) *generis, tot exinde traduces ad incestum.* — Nec apta mihi videntur nec lacunam explent quae Reiff. restituit: *quotcunque publicatae libidines sive stativo* etc. Praeterea nec servatur quod in *A* comparet: *libidinis*. Verba *stativo vel ambulatorio titulo*, quae sine dubio pendent de partic. *publicatae* duo genera meretricum significant, in pergulis prostantium et in viis se offerentium. Propterea quae evanuerunt sic fortasse rectius restituentur: *quotcunque publicatae libidinis [hostiae, stativo vel ambulatorio titulo; cfr. p. 19,2: ipsa etiam prostibula, publicae libidinis hostiae.*

88, 23. *De obstinationibus vero vel praesumptionibus, si qua proponitis, ne ista quidem ad communionem comparationis absistunt. Prima obstinatio est, quae secunda à deis religio constituitur Caesarianae maiestatis, quod inreligiosi dicamur in Caesares.* — Miror neminem offendisse in verbis: *ad communionem comparationis absistunt.* Ut crimina ab ethnicis in Christianos prolata refellat, eam refutandi rationem ubique sequitur auctor, ut omnia vera esse concedat sed eadem et in ethnicis inveniri demonstret. Verba ut in *A* tradita sunt, aliam interpretationem non admittunt nisi hanc; ne ista quidem absistunt, quominus cum similibus vestris comparari possint. Sed verbum absistendi absolute hic usurpari vix crediderim. Necessarie igitur mutandum mihi videtur: *a communione comparationis.* In sequentibus verba *quod inreligiosi in Caesares dicamur* pendent de verbis: *Prima ob-*

stinatio est. cfr. p. 84, 22: *Reliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, quod etc.* Falsum igitur est, quod in *A* exstat: *quae secunda a deis etc.*; nam pronomen relativum *quae* ad vocem *obstinatio* referri nequit. Repone igitur: *Prima obstinatio est, quia secunda etc.* Interiecta verba interpretantur adiectivum *inreligiosi*, non, ut Hartelio (III p. 32) videtur, vocem *prima*; quam ob rem et praefero *quia* ei quod ille proponit: *qua*. Ita enim apertior est sententia.

82, 2. *Hostes populi nuncupamur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Caesares et Parthici et Medici et Germanici fiant. Hoc loco Romana gens viderit, in quibus indomitae et extraneae nationes. Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis.* — Sensus huius loci in aperto est: Si nos Christiani hostes populi sumus, quomodo fit, ut Caesares vestri non Christiani sed Medici, Parthici, Germanici cognominentur? Sed non sine offensione sunt verba: *cum ex vobis nationibus*, unde et Hartelius initio ad coniecturam refugit cum rescriberet: *ex novis* sive *ex victis* nationibus. Idem vero, si III p. 33 quod traditur defendit, rem malam defendere mihi videtur. Quod enim vertit: aus euch Nationen, hoc modo latine vix dici potest; nam postulamus: cum ex vobis, nationes, quotidie etc. — Quae cum ita sint rectius fortasse aliquid intercidisse suspicemur, quod sic fere suppleri velim: *cum ex <debellatis> vobis nationibus etc.* Difficiliora sunt quae sequuntur: *Hoc loco Romana gens viderit, in quibus indomitae et extraneae nationes.* Non integre haec tradita esse, mihi quidem persuasum est. Neque enim examinandum erat, in quibus indomitae et extraneae nationes, quod et per se ineptum est, — neque intellegitur quomodo cum his cohaereant, quae sequuntur: *vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis*, quibus aliquid opponatur necesse est. Quae cum ita sint, haec suppleri velim: *Hoc loco Romana gens viderit, in quibus <hostes populi. Sed illae, inquitis,> indomitae et extraneae nationes, vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis.*

89, 10. *Sed omitto vesaniae crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt, vanitatis (Klussin.: urbanitatis) sacrilegia & conveniam et ipsius vernaculae gentis irreverentiam recognos-*

cam etc. — Male opponi verba *vanitatis sacrilegia* verbis *vesaniae crimina* recte sensit Klussmannus, qui ex Apolog. restitui vult: *urbanitatis*. Sed diversa est gemelli loci ratio. Aut fallor aut scripsit auctor: *sanitatis sacrilegia* id est: sacrilegia quae sana mente committuntur. Quam Hartelius (III p. 34) profert coniecturam: *quia nec ista Romanum nomen admittunt vanitatis sacrilegia*. [*Ea conveniam*, — plus una de causa improbo. Quo enim referamus pronomen *ea*? An ad *vanitatis sacrilegia*? Atqui idem sunt ac *vesaniae crimina*. Haec vero se omittere velle dicit Tert., non convenire.

89, 16. *Sed aliud, opinor, est non iurare per genium Caesaris; dubitatur enim de periuris iure, cum ne per deos quidem vestros ex fide deieretis*. — Quomodo haec inter se cohaereant, plane non video. Interciderunt et hic sine dubio aliqua, quae quantum ad sensum restitui possunt: *Sed aliud est non iurare per genium Caesaris*. <Atquin vobis quis credet iurantibus?> *Dubitatur enim de periuris iure, cum ne per deos quidem vestros ex fide deieretis*.

89, 18. *Sed non dicimus deum imperatorem. Super hoc enim* (ita Rig. — *A: super im*) *quod vulgo aiunt, sannam facimus*. Plura interciderunt, quam quae Rig. supplevit, in aperto est. Scripsit fortasse auctor: *Superbientes enim sannam facimus*.

92, 17. *Inmo iam desine simulata confessio! Rediit conscientia ad veritatem et constantiam veritatis. Nam omnia ista in nobis solis erunt et a nobis solis revincuntur quibus inlata sunt* etc. Legendum est: *in vobis solis erunt*. Concesserat enim demonstrandi gratia Tert. omnia illa scelera et in Christianis deprehendi. Hic vero ipsum hoc simulasse se dicit. — Ceterum iure dubitare aliquis possit, an recte restituerint Oehl. et Goth.: *rediit conscientia ad veritatem*; traditur enim: *Redigit conscientia veritatem*, quod si Reiff. inter verba recepisset, suum, opinor, reddidisset Tertulliano.

Ad nationes II.

94, 3. *Ingenti manu veritas obsidetur. At ipsa de sua virtute secura est. Quemcunque* (ita Oehl. — *A: quaecunque*) *vult de ipsis*

adversariis socios protectoresque sibi assumit et omnem illam expugnatorum multitudinem prosternit. Vix recte coniecerit Oehl.: quemcunque, quae coniectura vel eo infirmatur, quod sequitur: socios protectoresque, pro quo postularem: socium protectoremque. Agob. scriptura sana est. Res ipsae de quibus agitur ita sunt destitutae veritate, ut ipsa tanquam socii sint eins, qui eas reprobant.

95, 5. *Sed physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiae patrocinetur.* Genitivum *physicorum* quomodo intellegam non video. Verbum patrocinandum dativum requirit, cfr. p. 134, 15. Oehl. II p. 457, 2 a. i. 515, 9 a. i. Tria genera deorum distinxit Tert.: *physicum, mythicum, gentile*, cfr. p. 94, 20. Restituendum igitur erit: *Sed physico* (sc. generi) *philosophorum auctoritas patrocinetur.* Et alibi omittitur vocabulum *genus*, cfr. p. 106, 2: *Sedenim si ad mythicum spectes.*

95, 20. *Licet enim per curiositatem omnimodae litteraturae inspiciendae divinis quoque scripturis, ut antiquioribus, possint videri incursasse et inde nonnulla dempsisse, cum tamen interpolaverint* (ita Oehl. — *A nt*) *probant sese aut omnia despexisse aut non omnibus credidisse, (nam et alias veritatis simplicitas per scrupulositatem [passivae] (ita Oehl. A) fidei (ita Oehl. A: fide) nutat) et ita etc.* Apol. gem. locus: *Et homines gloriae ut diximus, et eloquentiae solius libidinosi si quid in sanctis scripturis offenderunt digestis ex proinstituto curiositatis ad propria opera verterunt. Nam et si qua simplicitas erat veritatis, eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat* (Hart.: *nutabat*), *per quod etc.* — Oehlerii supplementum: *interpolaverunt* non aptum mihi videtur. Displicet enim non solum perfecti tempus hoc loco, sed ne quadrat quidem verbi interpolandi notio ad sententiam. Neque enim interpolant philosophi sacram scripturam sed quae illic inveniunt ut ipsis placet mutant. Sed gravior etiam difficultas in his verbis inest. Nam etsi recte supplevisset Oehlerus, ne sequentia quidem: *probant sese aut omnia despexisse* admittunt interpretationem. Quomodo enim dici potest philosophos omnia — id est totam sacram scripturam — despexisse, si nonnulla inde quamvis mutata dempserunt? Sed Gothofredi coniectura est; traditur: *despexisse*. Quae cum ita sint, recepto quod Reiff. supplevit ita hunc locum velim emen-

dari: *cum tamen [plura omittunt, probant sese aut <non> omnia dispexisse aut non omnibus credidisse.* — Etiam altero loco falsum suppluisse Oehlerum intellexit Hartelius (II p. 68), qui pro Oehlerii supplemento *passivae* proponit: *[dubitativae] fidei.* (Dignovisse enim se testatur Goth. in *A* postremas litteras: *ue*). Sed ne hoc quidem Apologetico commendatur et praeterea non traditur *fidei* sed *fide*. Assentieris igitur fortasse mihi ita supplenti: *per scrupulositatem [humanam] de] fide nutat.* cfr. p. 10, 8: *Quid enim, inquis, si alio in tempore circum adiero, periclitabor de inquinamento?* — Sine dubio autem et Apologetici locus corruptus est nec ab Hartelio sanatus, qui ita vult restitui: *si quid in sanctis scripturis offenderunt digestis, et pro instituto* (traditur: *ex proinstituto*) *curiositatis ad propria opera verterunt.* Quomodo enim interpretetur partic. *digestis* dubito num ipse possit explicare. Ceterum illud *et* in apodosi qua ratione defendatur non video. — Tota difficultas tollitur, si rescribimus: *si quid i. s. s. offenderunt digestum ex proinstituto curiositatis, ad propria opera verterunt.*

96, 19. *Et ideo cum tam incerta et inconstans* (ita Goth. — *A*: in . . .) *definiendi de deo philosophia deprehenditur* etc. Supplendum erit: *et in[scia]*, quo lacuna ad litteram expletur. cfr. quae supra leguntur: *et exstant tam ignoratae quam dubitatae divinitatis testimonia.*

97, 10. *Cum reliquo igni superno deos ortos Democritus suspicatur, cuius instar vult esse naturam Zenon.* Unde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet, sicut animus in nobis. — Non sana esse verba: *cuius instar vult esse naturam Zenon* et Reiff. et Hart. cognoverunt, e quibus alter supplevit: *<deorum> naturam*, alter coniecit: *animam*. Comparandus est Cic. in Tusc. I, 9. *Zenoni Stoico animus ignis videtur* et inde emendandum: *cuius instar vult esse animum Zenon.* Ita et intellegi possunt, quae sequuntur.

99, 21. *Sint ergo et animalia* (sc. elementa) *quia mobilia per se et iam mobilia per se, quia non per alium, tamen ut ea* (ita Oehl. — *A*: tamen . . .) *non statim dei, quia animalia ita nec ideo quia per se mobilia; aut quid vetat universa animalia, ut mobilia per se, deos haberi? et hoc alia* (ita Oehl. — *A* *lia*)

sane vanitate Aegyptiis licet. — Quod primo loco supplevit Oehlerus: *ut ea* propterea probabile non est, quia illud *ea* non habet quo referatur. Scripsit sine dubio Tert.: — *tamen put eo, non statim dei, quia animalia.* — Non magis placet quod Oehl. altero loco restituit: *et hoc alyia sane vanitate Aegyptiis licet;* neque enim apte hoc modo haec cum antecedentibus coniunguntur. Rectius igitur ita, opinor, restituentur: *et Certe alyia sane vanitate Aegyptis licet.*

100, 1. *Atunt quidam propterea deos θεοὺς (θεοὺς add. Reiff.) appellatos, quod θέειν id est ἵεσθαι pro currere et motari interpretatio est. Ergo iam vocabulum istud non est maiestatis alicuius; a cursu enim et motu, non ab divinitatis denominatione (ita Rig. — A: motu tatis dominatione) formatum est.* — Recepit Reiff. Rigaltii coniecturam: *non ab divinitatis denominatione.* Sed ab aliqua re, non a denominatione eius formantur vocabula. Praeterea quod A. tradit eo quod praecedit: *maiestatis alicuius* satis defenditur. Quid vero scripserit Tert. haud facile quis dixerit. Sed non improbable mihi videtur quod restituit Fr. Leo: *non ab aeternitatis dominatione*, id est: ab aeterna dominatione. — Sed alia et maior difficultas in toto hoc loco inest, quae omnes editores fugisse videtur. In eis enim quae antecedunt, de elementorum divinitate disserit Tert. ac reprobata est prima adversariorum ratio, propterea divina esse elementa, quia animalia sint cfr. p. 98, 24 sqq. Secundum haec et in capite quinto p. 102 tertia ratio ad divinitatem elementorum probandam proponitur. Mirum igitur videtur in priore huius capituli parte non de elementis, sed de deis ipsis agi, quam ob rem dei sint appellati, eo magis quia non in hac disputationis parte, sed „in mythico apud poetas“ de deis ipsis est disserendum, cfr. cap. 7 sqq. Accedit quod et in ipso hoc capite insunt aliqua, quae cum eis quae in initio huius capituli legimus omnino non congruunt. Legimus enim infra l. 12: *Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam universos deos vestros in quibus nullius cursus aut motus officium denotatur θεοὺς communiter appelletis.* Docet illud etiam universos deos vestros non de ipsis deis posse loqui auctorem in antecedentibus. Comparanda denique sunt, quae praebet Macrob.

Sat. I 23, 3: θεοὺς enim dicunt sidera et stellas ἀπὸ τοῦ θεεῖν, id est τρέχειν, quod semper in cursu sint. Postremo quomodo dici potest deos θεοὺς cognominatos, si in deis neque motus ullus neque cursus deprehenditur? Adde quod infra l. 17: quodsi nomen istud proprium divinitatis et simplex nec interpretatorium reprehensum in cetera quae deos vultis dicitur non in ceteros (sc. deos), sed cetera (sc. elementa), sicut et in sequentibus de deo et elementis, non de deo et deis agitur. — Quae cum ita sint in aperto mihi esse videtur falso l. 1 a Reiff. additum esse: *Aiunt quidam propterea deos <θεοὺς> appellatos.* — Immo ita erit emendandum: *Aiunt quidam propterea <elementa> θεοὺς appellata, quod etc.* Secundum haec et infra l. 10: *Itaque semota eius interpretationis astutia verisimilius est non a cursu et motu θεοὺς dicta* (sc. esse elementa), *sed de appellatione veri dei mutuatum* (sc. esse), *uti quae aequae deos excudissetis θεοὺς cognominaretis.* — p. 101, 1 iam Rig. verum restituit: *Porro θεὸς ille vacat a comparatione eorum, quae (A: qui) in promptu sunt etc.* — l. 15 A tradit: *Itaque si aequae θεοὺς aequae immobiles* (sc. appellatis) *disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, qua cursu et motu modulata rescinditur.* — Non sana haec esse cognovit Hart., qui III p. 45 proponit aut addendum esse: *si aequae <mobiles> θεοὺς aequae immobiles*, aut removendum alterum *aequae*. Ego recipio priorem coniecturam; ceterum sic suppleri velim: *disceditur <a> vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, qua <de> cursu et motu modulata rescinditur.* — cfr. ad nat. I 3 p. 63, 6: *(nomen) de suavitate vel bonitate modulatum est.*

101, 21. Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit; ita illum orbem maiorem Peripatetici denotaverunt. Verba orbem maiorem inepta esse nemo non videbit. Facillima medela sic rescribi velim: *orbe maiorem*; cfr. Macrob. somn. Sc. I 20, 9: *physici hoc maxime consequi in omni circa magnitudinem solis inquisitione voluerunt, quanto maior possit esse, quam terra.* cfr. ib. I 16, 11.

102, 21. Elementa deos credi ait Varro, quia nihil sine eorum suffragio gigni, alii, provehi possit: proptereaque deos credi solem, qui dies de suo cumulet, fruges caloribus expediat (ita

Goth. — *A: calor.*) et annum stationibus servet; lunam, solacium noctium, patrociniū mensium gubernaculis, item sidera, signacula quaedam temporum ad rurationem (ita Merk. — *A: mutationem*) notandorum. — Depravata haec esse intellexit Hart., qui proponit: <item stellas, praesidium (sive: quae curant) gubernaculis>, item sidera etc. — Sed cur distinxerit Tert. sidera et stellas? — Similis locus apud Min. Fel. 21,6 habet: *relinquenda vero astrologis prolixior de sideribus oratio, vel quod regant cursum navigandi vel quod arandi metendique tempus indicant.* Inde comprobatur Merkelii coniectura: *ad rurationem.* — Mihi quidem vocabulum *gubernaculis* suo loco cessisse videtur et ita, intercidisae aliqua suspicatus, restitui hunc locum velim: *item sidera signacula quaedam gubernaculis <et indicula> temporum ad rurationem notandorum.* Aut ut pateat, quomodo intercidere potuerint verba *et indicula*, sic: *signacula gubernaculis <et indicula> quaedam temporum etc.* — l. 5: *nec tantum beneficiis fidem divinitatis elementis convenire sed etiam de diversis, quae tanquam de ira et offensa incidere soleant.* — Propter respondens membrum *de diversis* supplendum censeo: *nec tantum <de> beneficiis.*

103, 11. *Porro si ista (A: ita) sentiuntur in civium conversatione, non perinde rebus ipsis, quibus iuvantur sive laeduntur aut gratias referunt aut querellas intendunt, sed his sub quorum vi* (ita Hild. — *A: quorum*) *et potestate operatio rerum decurrit.* Quod Hild. supplevit nec aptum est nec lacunam explet. Hartelius proponit: *iussu*, quod lacunam quidem explet, minime autem quadrat ad exempla, quae statim afferuntur. Nam tibicen citharista medicus non iubent aliquid fieri sed ipsi faciunt. Ex pag. 104, 10: *ita credere contingit elementorum arbitria et potestates esse, quae sunt servitutes et officia,* et hic, quamquam non ad litteram expletur lacuna, fortasse supplendum erit: *sub quorum [arbitrio] et potestate.* Mendose fortasse in *A* scriptum erat: *atrio pro arbitrio* Probabilior autem mihi videtur Frederici Leo coniectura: *sub quorum [manibus]* quod breviter scriptum *manib.* lacunam ad litteram explet. Pergit auctor: *Nam in voluptatibus [quoque]* (ita Goth. — *A*) *non tibiae aut citharae coronam ad praemium adiudicatis, sed artificii qui tibiam*

et citharam suavitatis temperet vi. — Falso sine dubio supplevit Goth. *quoque*, quia nihil antecedit, ad quod illud *quoque* referatur. Scripsit, ni fallor, Tert : *nam in voluptatibus [quidem] non tibiae etc.*, quod et ipsum lacunam ad litteram explet.

104, 1. *Certum enim est quodcumque fit ei adscribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti, qui et ut fiat et per quid* (ita A. — Hart.: *quod*) *fiat instituit (et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per quod est et a quo est) quia prius est qui quid (A: esse quidquid) velit fieri et per (per add. Reiff.) quod possit inveniri.* — Hartelius postrema verba sic emendanda censet: *quia prius est, qui quid velit fieri et <a> quo possit, inveniri*; sic intellegens: quia prius est inveniri, qui quid velit fieri et a quo possit (sc. fieri). Recte eum restituisse existimo: <a> quo pro Agobardini: *quod*. Ceterum per Rigaltium in errorem mihi incidisse videtur. Rigaltii enim coniectura est: *quia prius est*; in A legitur: *quia prius esse*. Quod si ita intellegimus: quia prius (sc. est) esse qui quid velit fieri et recipimus Hartelii coniecturam *a quo*, omnia bene se habent. Duo infinitivi *esse* et *inveniri* pendent de *prius est* et ad verba *a quo possit* mente supplendum est *fieri*. Prius est hic ita intellege: es ist vor allem nothwendig cfr. p. 32, 10. — l. 6: *Et ita recte in ceteris agitis auctorem considerantes, at in physicis contra naturam regula vestra, qua in ceteris sapientiam iudicatis, auferendo summum gradum auctoris et quae fiunt, non a quo fieri.* (Post *fieri* lacunam signat Reiff.). Solus Hart. priorem huius loci partem ut integre traditam defendit ita vertens: Aber in den physischen Dingen handelt ihr trotz eurer Logik, nach welcher ihr sonst die Erkenntnis beurtheilt, gegen die Natur. Sed dubito, an quisquam tali interpretationi sit assensurus. Neque enim *regula vestra* trotz eurer Logik verti potest neque sapientia quod nostrum Erkenntnis est. Hiulca sine dubio sententia est et quae interciderunt sic fortasse recte suppleantur: *at in physicis contra naturam regula vestra <neglecta non> qua in ceteris sapientia iudicatis.* — Quae sequuntur et ipsa mutila esse recte meo quidem iudicio iudicavit Reiff. qui supplet: *considerando*. Sed ita non intellegitur unde pendeat infinitivus *fieri*. Necesse igitur est etiam verbum suppleri unde

pendere possit. Quare sic scripsisse Tert. existimo: *non a quo fieri* <habent considerando>. Verbum habendi cum infinitivo coniunctum Tert. sollemne est. Multa exempla affert Oehlerii index. Pergit auctor: *Ita credere contingit elementorum arbitria et potestates esse quae sunt servitutes et officia. Non in ista investigatione alicuius artificis intus et domini. Servitutes autem contendimus* (ita Hart. — *A: non tendimus*) *elementorum ipsis ex operis quas facis potestates. Sed dei non serviunt; ea igitur quae serviunt dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri, ut de licentia passivitatis libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione divinitas intellegatur. Verba non in ista investigatione etc.* non bene se habere sensit Reiff., qui post *domini* indicat lacunam. Hart. non statuens lacunam ita reponi vult: *quae sunt servitutes et officia nobis in ista investigatione etc.* Adstipulaturum ei quemquam vix crediderim; nam ad verba *quae sunt servitutes et officia* hoc modo aliquid addi propter ea quibus opponuntur moleste fertur. Praeterea quomodo interpretetur Hartelius *in ista investigatione* plane non video. Aliter igitur locus sanandus mihi videtur. Sed ne cetera quidem sine offensione sunt. Recte enim me monuit Fr. Leo nullum praebere sensum vocabulum *intus*. An artifex et dominus, id est deus, intus in elementis esse a Tertulliano intellegitur? Nemo hoc credit. Et hic igitur coniectura medendum est. Fortasse non displicebit haec: *Ita credere contingit elementorum arbitria et potestates esse quae sunt servitutes et officia, non in ista investigato, ne alicuius artificis sint et domini.* — Ablativus absolutus omisso substantivo saepius occurrit, cfr. p. 233, 5 *statim admissio*; Oehl. I p. 184, 10: *et inquisito invenire et invento credere et credito deservire.* cfr. et p. 238, 2 *satisfacto redit* (sc. filius). Coniunctio *ne* == ob nicht Tertulliano usitatissima est. — Fr. Leo aliam sanandi viam ingressus sic conicit: *et officia. Nos in ista investigatione alicuius artificis* <opera inven> *imus et domini.* — Neque tamen quae sequuntur bene se habent; offendo enim in verbis: *aut doceant vulgo fieri, ut etc.* Primum enim quod subsit verbo *doceant* subiectum non intellegitur, quia ex antecedentibus suppleri nequit. Sed etsi subiectum posset intellegi *adversarii*, sensus mi-

nime aptus esset. Nam si docent adversarii, ut vult Tertullianus, de libertate divinitatem probari, id ipsum docebunt quod et Tert. docet. Tunc autem illud *aut* sensu prorsus caret. Sententia auctoris recte exprimitur hoc modo: *Aut doceas* <non> *vulgo fieri* etc.

106, 2. *Sedenim si ad mythicum specjes, melius iam in physico mortalitas errat* (sc. quam in mythico), *eis divinitatem [ad]scribendo, quae super hominem putat situ et vi et magnitudine et divinitate* (ita Goth. — *A: divi*) *sentiri. Quod enim super hominem, credas deo proximum.* — Primam lacunam recte explevit Hildebr., alteram Gothofredus. Tertium falso a Gothofr. expletam esse mihi quidem persuasum est. Nam si hoc loco explicatur, cur physici melius adscripserint elementis divinitatem, quam poetae (in mythico) aliquibus deis quos fingant, certe inter causas divinitas ipsa proferri non potest, quod fit, si recipimus quod Reiff. recipere non deditavit: *et divinitate.* — Aut fallor aut scripsit Tertullianus: *eis divinitatem adscribendo, quae super hominem putat situ et vi et magnitudine et divina ideo, sentiri.* — Ad litteram his expletur lacuna, et ita demum intellegitur quod sequitur: *Quod enim super hominem, deo proximum credas.*

104, 2. *Haec libertas adoptandorum deorum quousque profecerit Aegyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias privatas colunt, feles* (ita Hild. — *A: colunt . . .*) *corcodillos* (*A: corcodrillos*) *et Anubem* (ita Reiff. — *A: anguem*) *suum.* Quod in lacuna legisse se testatur Gothofredus: *sp non probatur Reifferscheidio teste ipso libro; in eo enim quattuor tantum litterae desunt.* Ad litteram expletur lacuna eo quod Reiff. suspicatur: *ibim*, pro quo malim: *ibes*. Et albi ibis et crocodilus simul nominantur, adv. Marc. II cap. 14: *Postremo* (Pharao) *qua Aegyptius olim deo reus fuerat, ibim et crocodilum citius colens quam deum verum.* Ceterum non assentior Reifferscheidio scribenti: *et Anubem suum* pro: *et anguem suum.* Nam bestias dicit Tert., non homines bestiis assimilatos. Praeterea de Anube infra agitur p. 110, 14 sqq. Scripsisse Tert. suspicor: *et apem suum.*

114, 16. *Nec Romani* (ita Goth. — *A: ne*) *contenti eos deos asseverare qui visi retro auditi contrectatique sunt [quorum]*

effigies descriptae, negotia digesta, memoriae propagatae (ita Reiff. — *A: memoria propagate*), *umbras aliquas incorporales, inanimales et nomina de rebus efflugitant [deosque]* (ita Goth. — *A*) *sanciant, dividentes omnem statum hominis singulis potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, ut sit deus Conserius quidam* etc. — Recepit et Reiff. haec verba ita a Goth. restituta, sed vereor ne plus aequo viro docto sit confisus. Primo enim displicet quod primo loco supplet Goth.: *Nec Romani contenti*, quia particula negativa *nec* coniungenda est cum adiectivo *contenti*, non cum subiecto *Romani*. Deinde verba: *umbras aliquas incorporales, inanimales et nomina de rebus efflagitant deosque sanciant* sana esse non possunt; deest enim verbum, a quo pendeat accusativus *umbras — inanimales*. Quae cum ita sint, veriora fortasse restituemus ita rescribentes: *Neque vero contenti eos deos asseverare qui visi retro* etc., *umbras aliquas incorporales inanimales et nomina de rebus efflagitantes deos sanciant*. Postrema lacuna ita expleta est a Fr. Leo qui non recte antea me suppletem correxit.

l. 115, 1. — *ut sit deus Conserius quidam qui consationibus concubitalibus praesit et Pluvionia quae infantem in utero nutriat, hinc Vitumnus et Sentinus, per quem viviscat infans et sentiat primum, dehinc Diespiter qui puerperam* (ita Reiff. — *A: puerum*) *perducat ad partum*. Aperte falsa est Reifferscheidii coniectura *puerperam* pro *puerum*: ita enim non liquet, unde ortum sit nomen *Diespiter*. Accusativus *puerum* nihil habet in quo offendamus, sed non sine offensione sunt verba *ad partum*; exspectamus enim hic dici: *ad diem*, quia exponitur quomodo ortum sit nomen *Diespiter*. Conferendus est similis locus apud Augustinum, de civ. dei VI. II. (Domb. p. 141): *ipse* (sc. Juppiter) *sit Diespiter qui partum perducat ad diem*. Inde fortasse erit restituendum: *qui puerum perducat ad <diem> partu*.

115, 7. *Perverse nato [partu] Postvertae, recte vjero Prosae Carmentis esse provinciam voluerunt. Deus est dictus et ab effatu Farinus et alius* (ita Goth. — *A: aliis Hart.: Aius*) *a loquendo Locutius. Adest oculum gravem ad cavendum sumministratque quietem Cunina. Est educa, trix et Levana* (ita Goth. — *A: Albana*) *et una Runcina* (ita Reiff. — *A: Runcinia*. Goth.: *Rumina*).

Ita a Goth. et Oehlero ex Augustino et Lactantio lacunae sunt expletae; prima ex Gellio 16, 16. — Displicet autem primo loco quod pendet a verbis: *volaerunt esse provinciam* ablativus absolutus *perverse nato partu*. Propterea ita rescribi malim: *perverse natoꝝ volebant Postvertae, recte verjo Prosae Carmentis esse provinciam*. — Secundo loco restituit Oehlerus: *Deus est dictus, et ab effatu Farinus*. Sed si conferas 116, 2 *Afferenda est ab afferendis dotibus* videbis supervacaneum esse illud *Deus est dictus*. Praeterea verba: *et ab effatu Farinus* indicare mihi videntur alium deum iam nominatum esse in eis quae evanuerunt. Ex August. de civ. dei 4, 8. Domb. p. 137, 3 (cfr. 142, 4. 150, 3 a. i.) suppleri velim: *provinciam. Est a vagiando Vaticanus, et ab effatu Farinus*. Quae sequuntur: *et aliis* (ita A) corrupta esse cognovit Reiff., sed quod restituit *alius* nihil est. Si recte restituit Hartelius et *Aius*, erit etiam addendum: *et Aius* <ab aiendo> *et a loquendo Locutius*. Forma *aiendo* nihil haberet miri. Inf. *aiere* legitur apud Aug. trinit. 9, 10. *Aius* Locutius cfr. Cic. de divinatione I, 101. Gell. 16, 17, Arnob. 1, 28. Quae sequuntur restituit Oehlerus: *Adest oculum gravem ad cavendum sumministratque quietem Cunina* ex Lactantio iust. div. 1, 20: *et Cunina quae infantes in cunis tuetur et fascinum submovet*. Quamquam dubito, an recte, melius non inveni. Non recte autem quae iam sequuntur a Gothofredo restituta mihi videntur: *Est educa, trix et Levana* (A: *Albana*) *et Rumina* (A: *Runcinia*). — *Runcina*, quod Reiff. rescripsit pro Agobardini *Runcinia* minime aptum est. Prorsus enim aliena est huius deae provincia ab hoc loco. cfr. Aug. de civ. dei 4, 8 *cum runcantur* (sc. frumenta), *id est a terra auferuntur, deam Runcinam*. Verum invenit sine dubio iam Goth. ex Aug. de civ. dei 4, 11: *in diva Rumina mammam parvulo immulgeat* (sc. Juppiter), *quia rumam veteres dixerunt mammam*. — Inde autem et verisimile fit non esse supplendum: *est educa, trix*, sed: *Adest et nutrix*, neque recte coniecisse Gothofredum *Levana* pro *Albana*, quod praebet A. — Quamquam aliunde huius deae nomen probare nequeo, verisimile esse duco scripsisse auctorem: *et Alāna*, quod nomen ex verbo alendi derivatum mihi videtur. (cfr. Statanus et Statinus). Deae Alemonae (cfr. de anima 363, 9)

prorsus alia provincia est, alendi scilicet in utero infantis. — l. 15 pro *adeundi Adeona*, ab *abeunjo Adeona* est, suppleri malim: Ab *adeundo Adeona*, ab *abeunjo Abeona* est.

117, 5. *Denique simul coepit et Caelo vox inolescere et ubera Terrae lapilliscere faciunt nuptias inter se. Credo aut Caelum descendit ad sponsam aut Terra ascendit ad sponsum. Concepit tamen Terra et peperit illa θεὸς ἀθέως* (ita Reiff. — A: *peper . . . lathos athos*) *Saturnum mira ratione. Neutri (A: utri) parentum similis. Sed et lpeperejrit* (ita Goth. — A . . . rit), certe ante Saturnum neminem procreaverunt nec (nec add. Goth.) nisi unam postea, Opem. Exinde de subole cessatum est. Nam Saturnus quidem Caelum castravit dormientem. Legimus Caelum genere masculino, ceterum quomodo pater nisi masculinus? Sed et unde castrandum? *Falx illi. Hoc scilicet aevo?* (ita Oehl. — A: *h aevo*) *Nondum enim Vulcanus, artifex ferri. Terra vero orbata ldistulitj* (ita Goth. — A) *etsi adhuc iuvenili aetate nubere. Sed nec habebat Caelum alium. Quidj tamen* (ita Oehlerus. — A: *Cael tamen*), *nisi illam mare amplexitur? Sed olet salsuginem. Dulcibus est* (ita Oehl.: A) *aquis adsueta. Ita Saturnus unicus masculus Caeli et Terrae. Quod restituit Reiff.: Concepit tamen Terra et peperit illa θεὸς ἀθέως* quem sensum praebeat huic loco aptum non video. Scribendum sine dubio est: *illa θεὸς ἀθέως*, id est: dea non dea. Ceterum verba: *mira ratione* bene se habent nec adstipulor Hartelio, qui III p. 59 proponit: *mira satio neutri parentum similis*. Dubitat enim hic Tert., an omnino parere potuerit Terra, quippe quae dea non dea sit. Paulo infra Goth. supplevit: *Sed et lpeperejrit*. Sed in A fuisse videtur: *peperit*; quattuor enim litterae evanuerunt. Ut sententia fiat apertior, sic malim rescribi: *Sed et <si> lpeperejrit*. In eis quae sequuntur demonstrare conatur auctor post Opem filiam nullos iam liberos procreasse Caelum et Terram. Hoc duabus causis probatur: *Nam Saturnus quidem castravit patrem dormientem, — Terra vero ldistulitj alii nubere*. Quae inter haec exstant ἐν παρενθέσει dicta sunt, sine dubio ob eam rem, quia dubitare aliquis potuit de castratione Caeli. Ut nunc distincta sunt haec verba nullam admittunt interpretationem. Uno vocabulo addito et alia

interpunctione adhibita locum sanatum esse existimo: *Nam Saturnus quidem Caelum castravit dormientem (legimus Caelum genere masculino. (cfr. οὐρανός). Ceterum quomodo pater, nisi masculus? Sed et unde <ad> castrandum falx illi (sc. legimus), hoc scilicet aëro. Nondum enim Volcanus, artifex ferri). Terra vero etc. — Legimus sc. apud poetas. Unde acceperit falcem Saturnus non dicit auctor; sed ut ipse hoc loco cogitat de eis quae Hesiodus narrat theog. v. 154—185, et eos qui legunt eorum meminisse vult. In eis quae restant primo loco supplevit Goth.: *Terra vero orbata [distulit] alii nubere. — Sed nescio unde hoc commentus sit; certe non quadrat hoc ad verba: etsi adhuc iuvenili aetate. Supplendum erit: orbata [notuit] alii nubere. Alteram lacunam Oehlerus Gothofredum secutus ita explevit: Sed nec habebat Caelum alium. Quid tamen nisi illam Mare amplectitur?* Sed quomodo haec intellegat non video. Si enim recte supplevit: *Quid, tamen, postulamus: Quid tamen, si illam Mare amplectitur?* Sed dubium est an ullo modo defendi possit illud *nisi*; Mare enim revera Terram amplectitur. Verum Fr. Leo invenisse videtur, qui sic rescribi vult: *Sed nec habebat Caelum alium. Quo, tamen nisu illam Mare amplectitur! Sed olet salsuginem etc.**

119, 19. *Ita si homo Saturnus, procul dubio [de homine], immo quia homo, non utique de Caelo et Terra. Sed cui parentes ignoti, quibusdam facile fuit illum eorum (A: deorum) filium dici, quorum possunt omnes (ita Hild. — A: poss . . .) videri. Apol. gem. locus: Tamen si homo Saturnus utique ex homine. Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum et omnes possumus videri.* Primam lacunam recte ab Oehlero ex Ag. expletam esse censeo, quamquam lacuna non ad litteram expletur. Interciderat fortasse in A praepositio *de*. — Miror autem neminem in ceteris offendisse. Dici enim non posse: *quibusdam facile fuit illum eorum filium dici*, in aperto est. Praeterea cur quibusdam tantummodo facile erat, non omnibus? Et qui sunt illi *quidam*? Liquet igitur *quibusdam* cum sequentibus non posse coniungi. Si cum antecedentibus coniungas, possis mutare: *Sed cui<us> parentes ignoti quibusdam*, sed etiam hic qui illi *quidam* possint esse non intellegitur. Restat igitur, ut ita resti-

tuamus: *Sed cui parentes ignoti quidam* (sc. erant), *facile fuit* etc. Id vero huic loco aptissimum esse nemo negabit. Quanto eum acerbior fiat hoc modo oratio satis liquet. Postremam lacunam sic explevit Rigaltius: *quorum possunt omnes, videri*. Atqui in *A* quattuor tantum desunt litterae, ut illic fuisse: *possumus*, certo certius sit. cfr. Hart. III p. 74 not. 1. Neque vero hoc modo bene se habere hunc locum quis est quin viderit? Fieri enim non potest ut desit quod in Apologetici gemello loco legimus: *et omnes*. Agobardini libri condicione permittitur, ut suppleamus: *quorum <et omnes> possumus, videri*.

120, 7. *Adhuc de Saturno immorabor, quo* (ita Oehl. — *A*: *quod*) *et ceteris praestruam satiata primordiorum disputatione, nec praeterrittam potiora testimonia divinarum litterarum, quibus fides pro antiquitate superior debetur. Ante enim Sibylla quam omnis litteratura exstitit* (ita Goth. --- *A*: *litteratura . .*), *illa scilicet Sibylla veri vera vates, de cuius vocabulo daemoniorum vatibus induistis. Apol. gem. locus: Habetis et vos quod sciam, Sibyllam, quatenus appellatio ista: vera vates veri dei passim super ceteros qui vaticinari videbantur usurpata est. — Oehlerii coniectura quo pro quod non est emendatio; intellege enim: quia et ceteris praestruam, si primordia penitus examinavero. Lacunam trium litterarum falso sine dubio explevit Goth. scribens: exstitit. Scripsit Tert., ni fallor: quam omnis litteratura [vestra]; in *A* erat: litteratura ur̃a. Denique supplendum erit ex gem. loco: illa scilicet Sibylla veri <dei> vera vates, quibus apte opponuntur: daemoniorum vates. — induere de cfr. Hart. III p. 31.*

128. 17. *Sedenim quidam* (sc. dei) *fructus et necessaria victui demonstraverant. Quaeso vos, cum dicitis invenisse illos, nonne confitemini prius fuisse, quae invenirentur? Cur ergo non auctorem potius honoratis cuius haec dona sunt, sed auctorem transfertis in repertores? q' qui invenisset utique auctori gratias egit, utique illum deum sentit, [cuius vere est] ministerium institutoris, a quo et ipse institutus est, qui invenit et illud ipsum, quod inveniretur. — Lacunam, quam indicavi, ita*

explevit Oehlerus: *Priusquam qui invenisset; aperte falso, quoniam repertor alicuius rei institutori certe non prius aget gratias, quam invenerit. Aut fallor aut scripsit Tert.: Ipse quoque qui invenisset, utique etc. l. 5 restitui malim: a quo et ipse institutus est qui inveniret et ipsum quod inveniretur. Supervacaneum est quod supplevit Goth.: illud.*

129, 9. *Cerasium Cu. Pompeius de Ponto [primus Italiae] provolgavit. Potuerunt mihi novorum apud Romanos pomorum [inventores hi] me[r]uisse praeconium divinitatis. Tam vanum hoc quam etiam [propter artium] commenta deos haberi. Quibus si comparentur nostrae aetatis [artifices, quanto] dignius posteris quam prioribus consecratio competisset? non omnibus iam artificibus antiquitas exolevit, usu quotidiano ubique instructe novitatem. — In secunda, quam indicavi, lacuna evanuerunt novem vel decem litterae; quas Goth. supplevit sunt quattuordecim. Praeterea maxime displicet quod pronomen *hi* illic demum inseritur, ubi inserit Goth. Ex altera parte dativus *mihi* quid hoc loco sibi velit vix intellegitur. Rectius fortasse ita locus restituitur: *Potuerunt et hi novorum apud Romanos pomorum [repertores] me[r]uisse etc. Si repertores scriptum erat: re[pt]ores quod in A saepius fieri testatur Klussmannus, lacuna ad litteram expletur. Eam, quam vacuum reliqui, lacunam ita explevit Oehlerus: [quaeso] vos an[on] omnibus: Goth. ita: [quandoquidem] in omnibus. — Neutrum placet quia nec satis simplex nec litterarum evanidarum numerum explens. Mihi quidem persuasum est scripsisse auctorem. [Mentior si] non in omnibus artificibus exolevit [iam] vetustas. Restitui: non in (n in) ex eo, quod iam apparet in A: nin. Formula: mentior, si non Tertulliano usitatissima est. cfr. e. g. p. 75, 21. 260, 17. 331, 11. 395, 4. aptam eam et hic esse eis quae notavi exempla demonstrare licet.**

133, 1. *Tot sacrilegia Romanorum, quot tropaea; tot deinde deis, [quot de] gentibus triumphi. Manent et simulacra cap-tiva et utique si sentiunt victores suos, non amant. Sed quia nihil sentiunt, impune laeduntur, [et quia impune] laeduntur, frustra adorantur. Itaque quorum fastigium [per] victorias adu-ltum est, non possunt videri religionis meritis excrevisse, [sive*

crescendo laesores religionis sive laedendo creverunt. Altero loco quod supplevit Oehlerus *victores* minime aptum hoc loco videtur. Ex eis quae sequuntur auctorem ita scripsisse verisimilius est: *et utique, si sentiunt, laesores suos non amant.* Postulat sententia ut virgulam post *utique* ponamus. Neque magis tertio loco Oehlerum verum invenisse existimo: *Itaque quorum fastigium propter victorias ad cultum est*; antithesis quam vocamus requirit, ut suppleamus: *Itaque quorum fastigium propter sacrilegia ad cultum est.* cfr. supra l. 1. — Quartam lacunam ex Apol. Hart. (III, 83) recte explevisse mihi videtur: *sive crescendo laeserunt religiones sive laedendo creverunt.*

De testimonio animae.

136, 17. *Etiam quod penes deum bonitatis et benignitatis omnis benedictio inter nos summum sit disciplinae et conversationis sacramentum, „benedicat te deus“ tam facile pronuntias, quam Christiano necesse est; at cum in maledictum convertis benedictionem dei (ita B. — A Bmg.: dictionem dei), perinde dicto (B.: dicis) omnem super nos potestatem eius consistere secundum nos confiteris.* Iniuria etiam hic Reiff. secutus est Gangneium. Nihil enim nisi coniecturas praebet ille. Ac prima quidem: *benedictionem dei* pessima est. Prorsus enim superflua, immo omnino non ferendus esset genitivus *dei*. Recte sine dubio se habet quod A tradit: *dictionem dei*: wenn du die Nennung des Namens Gottes zu einem Fluch verkehrst, verdrehst. Quod si ita est, etiam quod altero loco praebet A: *perinde dicto* tenendum erit propter *dictionem*. Si vero *dicto* idem est quod *deo* hoc loco, et hic dativus pendet de verbo: *consistere* (ut saepius idem quod *esse*), iam liquet teneri non posse genitivum *eius*, in quo latere mihi videtur: *et ius*. — Ceterum post *necesse est* finaliter distinguendum esse censeo et rescribendum: *Et cum in maledictum pro: At cum* etc. Nulla enim antithesis hic subest. Dicit Tert. et in benedicendo et in maledicendo eandem ethnicos sequi rationem atque Christianos.

138, 17. *Ea opinio Christiana, etsi honestior multo Pythagorica, quae te non in bestias transfert, etsi plenior Platonica, quae tibi etiam dotem corporis reddit, etsi Epicurea gravior, quae te ab interitu defendit, tamen propter nomen suum soli vanitati et stupori et, ut dicitur, praesumptioni deputatur.* — Relativum pronomen *quae* hoc loco vix ferri potest; ubique rescribendum censeo *qua* vel *quia*. — Certe perverse tradita sunt verba: *tamen propter nomen suum soli vanitati — deputatur.* Caret sensu illud *soli vanitati*, quoniam et sequitur: *et stupori et praesumptioni.* Demonstrare vult auctor ex omnibus opinionibus unam Christianorum propter nomen suum vanam existimari, quamquam omnium philosophorum opinione probabilior sit. Corrigendum igitur mihi videtur: *propter nomen suum sola vanitati deputatur.*

139, 14. *Nam etsi dici potest ideo mortem timeri non <ut> ultra quid minantem, sed ut commodum vitae amputantem, atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter excedas* (ita Reiff. — *A: excedant, B: excedant et*) *lucratione gravioris partis metum diluis* (ita Gel. — *AB: diluit*) *nec iam timenda est amissio bonorum quae altero bono, id est incommodorum pace, pensatur.* — Coniunctio *atquin* apodosin inducens et alibi invenitur cfr. Oehl. II p. 306, 4 a. i. — Reifferscheidio recte supplenti: <ut> *ultra quid minantem* in ceteris non aequè adstipulor. Id enim prae manu est recte tradi: *lucratione gravioris partis metum diluit* (Gel.: *diluis*); quomodo enim dici potest hominem ipsum diluere *metum*? Si igitur in verbo *diluit* aliud non subest subiectum nisi *mors* et in verbo *excedant* idem subiectum subesse oportet. Si comparaveris participium *amputantem*, non dubitabis, opinor, sic mecum reponere: — *mortem timeri non <ut> ultra quid minantem, sed ut commoda vitae amputantem, atquin cum et incommoda longe plura vitae pariter excidat, lucratione gravioris partis metum diluit, nec iam timenda est amissio bonorum etc.* — Rescripsi *commoda* pro tradito *commodum*, quia numerus singularis hic propter ea quae sequuntur ferri non potest; cfr. *cum et incommoda longe plura vitae, et: nec iam timenda est amissio bonorum.*

141, 9. *Numquid ergo credendum est ante litteraturam et divulgationem eius mutos ab huiusmodi pronuntiationibus homines vixisse? Nemo deum et bonitatem eius, nemo mortem, nemo inferos loquebatur? Mendicabat sermo, opinor, immo nec ullus esse poterat, cessantibus etiam tunc sine quibus etiam hodie (ita A—B: hodie iam) beatior et locupletior et prudentior (Bmg.: providentior) esse (esse om. A) non potest, si ea quae tam facilia, tam assidua, tam proxima homini sunt, in ipsis quodammodo labiis parata retro non fuerunt, antequam litterae in saeculo germinassent (antequam — germinassent om. A), antequam Mercurius, opinor, natus fuisset. Recte Hartelius (II p. 46 not. 1) Agob. auctoritatem defendens infinitivum *esse* qui deest illic ut interpolatum removet. Neque tamen in eis quae restant acquiesco. Offendo enim in verbis: *cessantibus etiam tunc sine quibus etiam hodie beatior et locupletior et prudentior* (sc. sermo) *non potest*. Primo enim vocabula *etiam tunc* in unum sunt congerenda: *etiamtunc*, quia ablativus absolutus ita intellegendus est: tum, cum etiamtunc ea cessabant (id est: nondum erant) sine quibus etc. Deinde vocabulum *etiam* ante *hodie* necessario removendum mihi videtur, quippe quod sententiam absurdam reddat. Sensus enim est hic: Sermo qui initio admodum rudis erat et perpaucis vocabulis utebatur paulatim humanis rebus crescentibus auctus et ornatior factus est. Erat igitur tempus, quo vocabula, quibus hodie non iam carere possunt homines, nondum erant. — Prorsus igitur excidit ex sententia illud *etiam*. Per dittographiam ex antecedente *etiam* inter verba irrepsit.*

142, 7. Refutavit in antecedentibus auctor adversarii sententiam censentis ex litteratura hausisse animam quaecunque de deo vel de immortalitate sua pronuntiaret. Non enim credibile mutam fuisse ante eam animam. Si vero cepisset haec anima de litteratura, utique ex divinis scripturis; ex his enim et saeculi litteraturam defluxisse. — *Crede itaque tuis et de commentariis nostris perinde crede divinis, sed de animae ipsius arbitrio perinde crede naturae. Elige quam (A: quem) ex his fidelelius sororem observes veritatis. Si de* (ita recte Hart. — AB: te. Reiff.: tu) *tuis litteris dubitas, neque deus neque natura mentitur. — Quamquam antecedit: de humanis sententiis litterarum tua-*

rum, hoc loco solum *tuis* sufficere non credo. Necessarie addendum mihi videtur: *Crede itaque <litteris> tuis* etc. — Ceterum verba: *quam ex his fidelius sororem observes veritatis* corrupta esse nemo negabit. Egregia coniectura hunc locum Wilamowitzius emendasse mihi videtur, quam hic proferre mihi liceat: *Elige quem* (ita A) *ex his fideiussorem observes veritatis*.

l. 14. *Cum enim times fieri Christianus, eam conveni; cur alium colat* (ita A. — B: colens, Harn.: cur <cum> alium colat) *deum nominat? Cur cum maledicendo spiritus denotat, daemonia pronuntiat? Cur ad caelum contestatur, ad terram detestatur? Cur alibi servit, alibi vindicem* (A: vidicem) *convenit? Jure reiecit Harnackius Gangn. libri coniecturam. Sed quod ipse proponit, cur <cum> alium colat, propterea improbandum est, quia cum coincidens quod vocamus non iungitur coniunctivo. cfr.: cur cum maledicendo spiritus denotat. Scribendum igitur erit aut: cur <cum> alium colit, aut: cur alium colit, deum nominat? Ex Agob. vidicem (B: vindicem) restituendum erit: iudicem; cfr. 137, 17. et infra l. 29. — In eis quae sequuntur ab Hart. III, 74 sqq. Agobardino sua sunt reddita; addo quod etiam l. 21 Iunii inepta coniectura: *suspectum habes* (AB: habe) non erat digna, quae inter verba reciperetur.*

142, 28. *Deus ubique et bonitas dei ubique daemonium ubique et maledictio daemonii ubique, iudicii divini invocatio ubique, mors ubique* (mors ubique om. A) *et conscientia mortis ubique et testimonium ubique. — Postrema membra ita inaequalia sunt, ut iure suspicari liceat, propter semper repetitum ubique intercidisse aliqua duobis locis, sic fortasse restituenda: — et maledictio daemonii ubique, <iudicium divinum ubique et> iudicii divini invocatio ubique, mors ubique et conscientia mortis ubique, <veritas ubique> et testimonium <veritatis> ubique. — Quinque his membris eodem servato ordine respondent, quae infra afferuntur a l. 6. usque ad finem.*

Scorpiace.

146, 11. *Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt; alii fustibus interim et ungulis insuper degustata martyria in carcere esuriunt.* Ita AB. Gel. coniecit: *degustato martyrio*, quod recipit Reiff. — Hartelius (III p. 76) sic emendari vult: *alii fustibus interim et ungulis insuper<ati post> degustata martyria in carcere esuriunt.* Sed verbum esuriendi carere non potest suo accusativo: *martyria*. Ordinem verborum inversum ratus hanc propono emendationem: *alii fustibus interim et ungulis degustatis insuper martyria in carcere esuriunt.*— Adicit auctor: *Itaque tempus admonuit adversus nostrates bestiolas nostratem* (ita Reiff. — A: nostram. B: nostrati) [*mederi*] *theriacam stilo temperare. Si legeris, biberis. Nec amarum potio. Si eloquia domini dulcia super mella et favos, inde pigmenta sunt. Si lacte et melle promissio dei manat, hoc sapiunt, quae illuc faciunt. Vae autem qui dulce in amarum convertunt!* — Incluso infinitivo *mederi* sine dubio genuina auctoris verba Reiff. ex Gangn. et A restituit, tantum quod Agobardini lectio nostram, quae bene se habet, erat tenenda. — Sed falso mihi distincta videntur quae sequuntur. Non quadrat enim ad verba: *si eloquia domini dulcia super mella et favos*, apodosis: *inde pigmenta sunt.* Rectius, opinor, ita haec verba distinguuntur: *Nec amarum potio, si* (id est siquidem) *eloquia domini dulcia super mella et favos, (inde pigmenta sunt), si lacte et melle promissio dei manat. Hoc sapiunt, quae illuc* (sc. ad potionem) *faciunt. Vae autem etc.* — Quam indicavi parenthesin ita intellego: inde (sc. ex cloquiis domini) pigmenta sunt (id est: die verschiedenen Ingredienzien für den Trank). Ut parenthesis magis in aperto sit, fortasse supplendum est: (*inde <enim> pigmenta sunt*). Verba: *hoc sapiunt, quae etc.* ad sequentia spectare in propatulo est.

150, 9. *Et haec quidem prima* (ita B. — A: *et quidem prima haec*) *per Moysen dicta sunt.* — Verba ut in A traduntur recto ordine tradi docent quae sequuntur: *sed et deinceps omnes prophetarum.*

151, 14. *In Arithmis cum divertisset Israel apud Sethim, abeunt libidinum ad filias Moub, invitantur ad idola, ut et spiritu fornicarentur, edunt denique de pollutis eorum, dehinc et adorant deos gentis et Beelphegor initiantur.* Verba de pollutis eorum vix sana crediderim. LXX. num. 25, 1: καὶ ἔφαγεν ὁ λαὸς τῶν θυσίων αὐτῶν. Inde erit emendandum *edunt denique de polluctis eorum.* cfr. 108, 2 *cur Herculeum polluctum mulieres Lauvinae non gustant?* Ceterum supra l. 5. *cum populus tam necessariam absentiam eius (sc. Moysis) impatiens deos sibi producere quaerit, quo se (ita Jun. — AB: quos) potius ipse perdidit — nescio cur Reiff. receperit Junii coniecturam, quam ne intellegere quidem me profiteor. Non aliter iudico de alio loco p. 150, 25. Ita nec illud expectabitur retractari a nobis, ubi AB praebent: expectabit.*

153, 3. *Si enim praeceptum observando (ita B.—A Bmg: praeceptum observatum) vim patior (ita B.—A Bmg: patitur), hoc erit quodammodo observandi praecepti praeceptum (praeceptum om. A), ut id patiar per quod potero observare praeceptum, vim scilicet, quaecumque mihi imminet cavenda (ita Reiff. — AB: cavendam) ab idololatria. — Et hoc loco Reiff. plus aequo confisus est Gangneio, cuius verba et coniecturis et interpolationibus sunt depravata. Multo enim strictius est, quod in A legimus: Si enim praeceptum observatum vim patitur, hoc erit quodammodo observandi praecepti, ut etc. Hartelius (III p. 77) rescribi vult: Si enim praeceptum observaturus vim patitur. Sed hac coniectura cogitur et infra mutare et ita pro ut id. Meo quidem iudicio antithesis observationum praeceptum — observandi praecepti talis est, ut nulla coniectura aptius et melius possit inveniri. Nam observatum praeceptum idem est quod: is qui praeceptum observavit, et observandi praecepti est idem quod: eius, qui praeceptum observare vult. An recte emendaverit Reiff.: cavenda ab idololatria, iure dubitare aliquis possit. — Tertulliani usus qui pro participio uti solet ablativo gerundii suadet, ut emendemus: cavendo ab idololatria. Gel. coniectura: caventi nimis a cdd. secedit. — Gangneiani libri interpolationem et infra cognosco l. 10: Praescribitur mihi ne quem alium deum dicam, ne (dicam, ne om. A), vel dicendo, non minus lingua quam manu,*

deum fingam, ne quem alium adorem. Recepta enim Gangnei lectione unum idemque bis dicitur. Sed non solum haec Gangn. libri interpolatio improbanda est, sed etiam delenda mihi videntur verba: *non minus lingua quam manu*, quippe quae structuram turpissimum in modum turbent atque nimis glossam redoleant factam ad verba *vel dicendo*. Sane Tertulliani non est talibus explicationibus, quae non solum supervacaneae sed etiam molestae sunt, orationis simplicitatem depravare. — Ceterum prima interpolatio (in A) alterius Gangnei causa esse mihi videtur.

153, 23. *Malum enim deum qui praesumpserit* (ita B—A: *enim ripserit*) *constare in utroque non poterit* etc. In A igitur erat: *Malum enim deum qui praescripserit* (*dñm qui p̄scripserit*), quod quominus reponamus nihil obstat. — Ceterum supra l. 20: *iam alium* (ita Hart. — AB: *in alium*) *ictum consideremus de voluntatis qualitate*, tenendum est, quod traditur. cfr. Oehl. II, p. 196, 7 a. i. *Denique si in ipsam rationem patientiae praecipienda considerem.* — Pergit auctor: *Aut deum negare debbit, quem malum existimarit, aut bonum <dicere>* (add. Gel.) *quem deum pronuntiaverit.* — Sensit Gel. quae add. praebent sana esse non posse; sed verum eum invenisse non credo. Si enim praecedit: *Qui malum deum praescripserit in utroque stare non poterit, utrumque illud est: malus — deus.* Si in utroque stare non potest, necesse est alterum ex duobus neget, aut deum — aut malum. — Restituendum igitur necessario mihi videtur: *aut deum negare debbit, quem malum existimarit, aut malum* (sc. negare debbit) *quem deum pronuntiaverit.*

154, 12. *Est et haec perversitas hominum salutaria excutere, exitiosa suscipere, periculosa conquirere, medicamina devitare* (ita Oehl. — AB: *medica male vitare*) *aut mori denique citius quam curari desiderare.* Oehl. coniectura, quae et nimis a add. scriptura recedit propterea maxime displicet, quia tribus adiectivis non apte adiungitur substantivum. *Medica* igitur bene se habet. Mihi quidem probabilis videtur Fr. Leo coniectura qui sic restituit hunc locum: *medica vitare aut mori denique malle citius quam curari desiderare.* — Supra Gothofr. supplevit:

periculosa conquirere, sed non quadrat verbum conquirendi. Suppleri malim: *convenire*.

l. 16: *Et est plane quasi saevitia medicinae de scalpello deque cauterio, de sinapis incendio; non tamen secari et extendi et inuri morderique idcirco malum, quia dolores utiles affert, nec quia tantummodo contristat, recusabitur, sed quia necessario contristat, adhibebitur.* — Miror neminem offendisse in verbis: non tamen secari — idcirco malum, quia dolores utiles affert; in propatulo enim est obstrepere sententiae adiectivum utiles. Ex eis quae sequuntur: nec quia — sed quia verisimile fit intercidisse hoc loco totum membrum, quod ex sequentibus potest restitui: non tamen secari idcirco malum quia <tantummodo dolores affert, sed ideo bonum, quia> dolores utiles affert. Librarii oculus a priore quia ad posterius aberravit. — Supra l. 2 falso recepit Reiff. Gangn. scripturam militia pro Agobardini malitia, quod demonstrare supersedeo.

155, 11. Postquam probavit auctor deum in martyriis medicorum ratione in fideles consulere, pergit: *Ita deo de momentaneis aeterna medicante magnifica bono tuo deum tuum* (ita B.—A: tetrū) — Non digna erat Gangnei scriptura, quae ab omnibus editoribus reciperetur. In eis enim quae ille tradit non liquet quo referamus verba bono tuo. Ex Agobardino erit restituendum: *magnifica bono tuo tetricum*. Nam quod praeterea traditur *deum* non ferendum existimo, quia antecedit: *ita deo — medicante*. Quae sequuntur ita velim distinguas: *Incidisti in manus eius sed feliciter incidisti. Incidit et ille in aegritudines tuas; homo semper prior negotium medico facit. Denique sibimet ipse periculum mortis attraxit. Verba: denique sibimet ipse etc.* ad ea pertinent, quae sequuntur, quippe quibus postrema afferratur causa, cur Christiani martyrio obire debeant. — Supra l. 10 post *serrari* interrogationis signum esse ponendum totius loci ratio docet.

157, 14. *Quid nunc, si non certaminis nomine in martyria fidem exposuisset* (sc, deus) *sed et proprii profectus? Nonne* (sic enim distinguo) *oportebat illam habere aliquem spei cumulum, cui studium suum cogeret, quo niteretur ascendere, cum terrena quoque officia in gradus aestuent? Aut quomodo multae man-*

siones apud patrem, si non pro varietate meritorum? Quomodo et stella ab stella distabit in gloria, nisi pro diversitate radiorum? Porro et, si fidei propterea congruebat sublimitati (Urs.: sublimitatis) et claritatis aliqua prolatio, tale quid esse oportuerat illud emolumenti, quod magno constaret: labore. (A: quod magno constaret abore) cruciatus, tormento, morte. Meo quidem iudicio recipienda erat Urs. coniectura: sublimitatis. Ceterum quae in A desunt sic suppleri velim: quod magno constaret [fidei]: labore cruciatus tormento morte. p. 158 11 optima Agob. scriptura: et lavacrum sanguis exinde securum non iure pravisimae Gangnei secuturum cessit. cfr. supra l. 5 sqq.

160, 16. *Si quidem (ita enim restituo pro siquidem) honorata est apud illum (sc. deum) mors religiosorum ipsius (sc. dei), non, opinor, ista communis et omnium debitum, — atquin ista etiam ignominiosa est ex elogio transgressionis et merito damnationis — sed illa quae in ipso aditur ex testimonio religionis et proelio confessionis pro iustitia et sacramento. Miror neminem adhuc offendisse in verbis: sed illa quae in ipso aditur: quomodo enim intellegam illud in ipso? Necessario addendum mihi videtur: quae in ipso aditur <martyrio> ex testimonio religionis etc. Ceterum paulo infra l. 20 quod A tradit: Vide Reiff. Videte) tenendum erat cfr. adv. Marc. IV cap. 21 (Oehl. II p 213, 8).*

163, 15. *Ita ipsa hac permixtione (ita B.—A Bmg.: ipsam hanc traditionem) nunc ad apostolos nunc ad omnes disponendo eundem in universos nominis exitum effundit, in quibus consederit nomen cum odii sui lege. — Et hic Reiff. Gangn. sequi maluit, quamquam quod A praebet sine ulla offensa est. De ipsa enim traditione in antecedentibus loquitur auctor quam et ad apostolos pertinere docent quae supra exstant l. 4 sqq. cfr. 161, 17 patres, fratres filios etc. — per quos traditio disposita est. Disponere alqd. ad alq. cfr. Oehl. II 529, 5 a. i. — Sed non sine offensa sunt cetera: eundem in universos nominis exitum effundit. Oehl. qui recte vidit coniugi non posse: exitum nominis (exitus enim hic est id quod mors) coniungens universos nominis ita interpretatur: in universos Christi nomini addictos. Etsi hoc concederetur, tamen non ferri posset, quia sequitur: in quibus*

nomen consederit; intolerabilis enim esset haec tautologia. Emen-
dandum igitur erit: *in universos homines*, nisi forte cum Fr.
Leo omnino remove mavis, *nominis* ut additum ex sequente
nomen.

165, 15. Nono capite exponit Tert. de edicto domini Matth.
10, 37: *Omnis qui in me confessus erit coram hominibus, et ego*
confitebor in illo coram patre meo, et omnis qui me negaverit
coram hominibus et ego negabo illum coram patre meo. Nihil in-
terresse demonstrat, si primo loco dicat: *qui in me confessus*
erit, et altero: *qui me negaverit*: *Prospexerat enim* (sc. domi-
nus) *et hanc vim in expugnatione nominis subsecuturam, ut qui*
se Christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur
blasphemando negare, sicut non olim pro auspice (ita B.—A: pro . .
auspice) *cum tota fide quorundam colluctutum horruimus*. — Reiff.
plura intercidissee ratus supplenda proponit: *sicut non olim*
praesidem (sive *proconsulem*) *aliquem diabolo auspice*. Hart. su-
spicatus: *sicut non olim* <im> *propho] auspice*, ita intellegit (III,
84), ut auspex ille fuerit iudex, qui fideles se negantes hoc ipso
seducat, quod hac re se contentum esse profiteatur; qua re
cogitur *auspicem* intellegere *protectorem*. Sed an ita possit in-
tellegi iure aliquis dubitet; certe obscure dictum esset. — Ego
auspicem illum dominum ipsum interpretatus (cfr. supra: *pro-*
spererat enim etc.) olim restitui volui: *prophato] auspice*; sed
faciliorem medelam et multo probabiliorem invenit Fr. Leo:
sicut non olim pro[consule] auspice.

168, 16. Haeretici omnem Christianorum confessionem non
in terra sed in caelo fieri volunt: *Sed et fratres nostros et*
patres et filios (ita B.—A: *patrem et fratres et filios*) *et socrus et*
nurus et domesticos nostros ibidem exhibere debetis, per quos tra-
ditio disposita est; item reges et praesides et armatas potestates,
apud quas (A quos) *causa pugnanda* (A purganda) *est*. — Primo
loco quod B praebet *fratres nostros* ideo non siue offensa est,
quia sequitur: *domesticos nostros*; unde alterum *nostros* super-
vacaneum fit. Rescribendum igitur erit ex A: *Sed et patres et*
fratres etc. — Altero loco quod B praebet coniectura esse vi-
detur. Servari volo Ag. scripturam: *apud quos*, cfr. supra: *et*
socrus et nurus et domesticos, apud quos. — Tertio loco sine

dubio *A* verum exhibet: *causa purganda (B pugnanda) est.* cfr. Apol. cap. II Oehl. I 116, 5: *Sed Christianis solis nihil permittitur, quod causam purget.* (cfr. etiam Oehl. II 232, 11). — 168, 21. Qualis sit illa in caelis Christianorum confessio, ironice describit auctor: *Tum si lapidandus Christianus, grandines aderunt, si urendus, fulmina prae manu sunt, si trucidandus, Orionis armati manus operabitur, si bestiis finiendus, ursos Septentrio emittit, Zodiacus tauros et leones. Haec qui sustinuerit in finem, iste erit salvus. Ergone et finis in caelis et passio et occisio et prima confessio?* — Offendo hic in verbis: *et prima confessio.* Ubi enim de secunda vel tertia loquitur Tertullianus? Sed etsi non exstaret illud *prima*, non magis locus esset sanus. Inde enim procedit tota disputatio, quod haeretici fidelium confessionem in caelis volunt esse. Dubitare ergo de ea re non potest Tertullianus, de qua exorsus init altercationem. — Ni fallor, sic scripsit: *Ergone et finis in caelis: et passio et occisio, <ut> et prima: confessio?* *prima* (pl. neutr.) id quod primordium, initium cfr. 203, 25 ubi *B* recte: *prima illa.* — Graeco more in comparationibus uti duplici et auctorem notum est.

169, 11. *Aut si aliam (ita B.—A: iam) volunt (sc. haeretici) esse rationem interrogationis et confessionis caelestis (A esse rationis caelestibus), utique et ordinem suum illi struere debebunt alium longe et ab ista dispositione diversum, quae scripturis notatur.* — Secuti sunt omnes editores Gangneium; sed verba *utique et ordinem suum illi struere debebunt*, — satis docere mihi videntur sic esse emendandum ex Agob.: *Aut si suam volunt esse rationem interrogationis et confessionis caelestibus, utique et ordinem suum illi struere debebunt. (illi intellege: rationi interrogationis et confessionis).*

171, 26. Negant haeretici ea quae a Christo de Christianorum martyriis praedicata sint, illa esse quibus Christiani auctoris aetate opprimebantur. — *Cui perversitati illud quoque opponam, ut si haec, quae sic aguntur, quemadmodum scripta sunt, non erunt ipsa, quae praedicantur, alia quoque (ita Reiff. — (A) B: illa quae) non debeant sic agi, quemadmodum scripta sunt, ne et ipsa horum exemplo periclitentur excludi.* — Falso reiecit Reiff. Gangn. scripturam illa; opponit enim Tert. ea

quae accidunt Christianis eis quae scripta sunt; *illa* igitur intellege: quae scripta sunt. — Removenda autem erat pag. 172, 2 Rigaltii interpolatio: <*quia non ita sunt praedicata,*> *quomodo scripta sunt.* Quamquam enim, quid Tert. senscrit, recte vidit Rigaltius, sufficiunt quae traduntur: *Et quomodo credentur quae non erunt praedicata, quomodo scripta sunt?* Nam futurum tempus erunt satis docet respicere haec verba ad ea, quae antecedunt: p. 171, 29: *et relinquitur non praedicata videri, cum eveniunt.*

173, 28. Et apostolus Paulus Hierosolyma proficiscens martyria subire paratus erat: *Quodsi iam tunc Prodicus aut Valentinus adsisteret suggerens non in terris esse confitendum apud homines, minus vereor ne* (ita Hart. — *A: minus vero ne. B: minus vero nec*) *deus humanum sanguinem sitiatur nec Christus vicem passionis, quasi et ipse de ea salutem consecuturus, exposcat, statim audisset a servo dei, — recede, satana.* — Hart. coniectura quam non plane intellegere me confiteor vel eo improbanda est, quod apodosis totius periodi sine dubio coepit a verbis: *statim audisset.* Reiff. verum invenisset, nisi et hic Gangn. plus aequo tribuisset. Emendandum enim est: *apud homines minus veros, ne deus humanum sanguinem sitiatur etc.* Quomodo intellegenda sint verba: *homines minus veros* docent quae de hac re disseruit Tert. supra 166, 4 sqq. *Nimirum cum animae de corporibus ex-cesserint et per singula tabulata caelorum de receptu dispici coeperint etc., tunc confitendum apud veras potestates et veros homines, Teletos scilicet et Acinetos et Abascantos Valentini.* Verba: *ne deus h. s. sitiatur* breviter dicta sunt pro: *ne cogaris credere deum sitire sanguinem humanum.*

De oratione.

191, 16. *Quae oratio cum divortio sancti osculi integra? Quem domino officium facientem impedit pax? Quale sacrificium est, a quo sine pace disceditur? Quaecumque oratio* (ita AB.—*D: ratio*) *siti non erit potior praecepti observatione, quo iubemur ieiunia nostra celare.* — Esse scribendum cum *D: quaecumque ratio* (sc. osculi

non communicandi) sit, docent quae infra l. 21 legimus: *Sed et si qua ratio est.*

192, 5. *Similiter et de stationum diebus non putant plerique sacrificiorum orationibus interveniendum, quod statio solvenda sit accepto corpore domini. Ergo devotum deo obsequium eucharistia resolvit? An magis deo obligat? Accepto corpore domini et reservato utrumque salvum est, et participatio sacrificii et executio officii.* — Quomodo intellegam: *reservato corpore domini* nescio nec quemquam intellexisse arbitror. Quae sequuntur: *utrumque salvum est, et participatio sacrificii et executio officii*, suadent ut suppleamus: *et reservato <officio> utrumque salvum est etc.*

193, 8. In capite XXI de virginibus velandis agitur Dixerant enim quidam non esse virgines velandas, quia apostolus mulieres velari iusserit, id est uxores. Si enim et de virginibus hoc praeceptum dedisset, non mulieres velandas designasset, sed feminas, in quibus et virgines complecteretur: *Qui ita concedunt, recogitare debent de statu vocabuli ipsius.* — Verbum concedendi hoc loco absurdum esse sensit vir doctus quidam qui coniecit: *contendunt.* Sed non magis aptum esse hoc nemo non videt. Scripsit, ni fallor, auctor: *Qui ita concidunt.* Verbum concidendi zerstückeln, zerhacken proprie de eis usurpatur, qui subtilibus divisionibus res obscurare conantur. Id autem aptissime de eis dicitur qui ita ratiocinantur. Idem mendum saepius occurrit cfr. 339, 6. 370, 26. 386, 6.

195, 7. *Sic denique et Israel observat* (sc. ut eas virgines velent, quas adhuc pueritia defendit). *Sed si non observaret nostra lex ampliata et suppleta defenderet sibi adiectionem. Virginibus quoque iniciens velamentum excusetur. Nunc aetas, quae sexum suum ignorat, simplicitatis privilegium teneat. Num et Adam et Eva, ubi eis contigit sapere, texerunt statim quod agnoverant. Certe in quibus pueritia mutavit, sicut naturae ita et disciplinae debet aetas esse munifica.* Primo quidem necessario addendum mihi videtur: *Sed <et> si non observaret;* concessive enim hoc dictum est. Tum sic distinguendum est: *Sed <et> si non observaret, nostra lex ampliata et suppleta defenderet sibi adiectionem, virginibus quoque iniciens velamentum. Excusetur nunc aetas, quae sexum suum ignorat, simplicitatis privilegium teneat, (nam et*

Adam et Eva texerunt statim, quod agnoverant), certe in quibus etc.

198, 7. *Fratrem domum tuam introgressum ne sine oratione dimiseris, maxime advenam, ne angelus forte sit. Sed nec ipse a fratribus exceptus priora fecerit refrigeria terrena caelestibus. Statim enim iudicabitur fides tua. — Corrigas, quaeso: sed nec ipse — priora feceris.*

198, 14. *Diligentiores in orando subiungere in orationibus Alleluia solent et hoc genus psalmos, quorum clausulis respondeant qui simul sunt. Et est optimum utique institutum, omne quod praepondo et honorando deo competit saturatam orationem velut opimam hostiam deo admove. — Parvulum mendum in his inest. Scribendum censeo: omni, quod praepondo et honorando deo competit, saturatam orationem velut opimam hostiam deo admove. Abl. omni pendet de participio saturatam.*

De baptismo.

In tribus qui sequuntur Tert. libris Agobardini codicis auxilio destituti sumus. Nititur emendatio in Gaugnei et Gelenii editionibus, qui quantum iudulserint ingenio suo ut in prolegomenis diximus et singulis locis demonstrabimus.

201, 14. *Itaque illa monstrosissima (sc. vipera de Gaiana haeresi), cui nec integrae (ita Jun. — B: integre) quidem docendi ius erat, optime norat etc. Junii coniectura integrae quam Reiff. recepit pessima est. — Feminis omnino non ius erat docendi (cfr. 1 Cor. 14, 34), ne integre quidem id est recte, nedum perverse, ut haec femina docuerat de baptismo.*

203, 8. *Quanta sit aquae vis iam in primordio apparuit, cum deus mundum aedificaret: Ordinato dehinc per elementa mundo cum incolae darentur, primis aquis praeceptum est, animas proferre, primus liquor, quod viveret, edidit, ne mirum sit, in baptismo si aquae animare noverunt. Non enim ipsius quoque hominis figurandi opus sociantibus aquis absolutum est? De terra materia convenit (Bmg.: convenit al. deest. — Gel. om.) non tamen habili nisi unecta et sucida,*

quam scilicet ante quartum diem segregatae aquae in stationem suam superstite umore limo temperarant. — Vocabulum convenit a Gangueio interpolatum esse ipse indicat annotans: *alibi* (id est in codice suo) *deest*; plus unum enim librum eum adhibuisse quis crediderit? Ita et apud Gel. haec vox *deest* (cfr. Oehl. apparatus). Sed etsi delemus hoc vocabulum, tamen quae restant non sine offensione sunt. Nam si diligentius examinaveris non quadrant postrema verba: *quam scilicet aquae temperarant superstite umore*, ad ea quae antecedunt: *non tamen habili nisi umecta et sucida*. In eis enim causa profertur, cur terra humecta et sucida fuerit, non — quod requirimus, cur habilis fuerit ad hominem formandum. Praeterea etiam in propatulo est, diverso sensu hic vocabulum terrae usurpari. In postremis enim *quam scilicet* etc. terra intellegitur universitas terrae; in antecedentibus materia terrae, ex qua deus hominem formavit. Hoc et Gel. sensisse videtur coniiciens *habilis*; sed nihil efficitur hac eius coniectura. Delenda est necessario et haec vox, sive Ganguei ipsius sive, ut videtur, libri eius interpolatio. — Quae restant sic distinguo: *De terra materia*. (Haec sunt adversarii). *Non tamen nisi umecta et sucida* (sc. materia), *quam scilicet* etc. Denique in postremis: *quam* — *aquae superstite umore limo temperarant* alterum ex duobus superfluum est, aut *superstite umore* aut *limo*. Mihi quidem *limo* glossa esse videtur facta ad verba *superstite umore* et a margine inter verba irrepsisse, quam ob rem et hanc vocem delendam censeo.

203, 24. Gangn. tradit: *Sed ea erit satis praecerpisse, in quibus et ratio baptismi recognoscitur, prima illa, quae iam tunc etiam ipso habitu prae-notabatur ad baptismi figuram dei spiritum qui ab initio supervectabatur super aquas intinctorem oraturum.* — Reiff. quinque coniecturis hunc locum sibi emendasse videtur, sed vereor ne depravaverit. Duobus enim librarii mendis remotis nihil desideratur: *Sed ea erit satis praecerpisse, in quibus* — *recognoscitur, prima illa, quae iam tunc etiam ipso habitu prae-notabantur ad baptismi figuram: spiritum dei, qui ab initio super aquas supervectabatur, in tincto* (id est: auf dem Getauften) *remoraturum. Prima illa* id est quod primordia illa ut et alibi. Acc. c. inf.: *spiritum dei remoraturum* pendet de

verbis: *Sed ea erit satis praeceperpsisse.* — Ea quae sequuntur tenenda sunt, ut a G. traduntur: *Sanctum autem utique super sanctum ferebatur aut* (Reiff. ex con. Jun.: *et*) *ab eo, quod superferebatur, id quod ferebat, sanctitatem mutuabatur.* Sententia enim haec est: aqua aut inde sancta esse cognoscitur, quod, nisi sancta fuisset, spiritus sanctus non super ea superferretur; aut, si non erat per se sancta, tamen a spiritu sancto mutuabatur sanctitatem.

205, 24. *Quorsum ista rettulimus? ne quis durius credat angelum dei sanctum aquis in salutem hominis temperandis adesse, cum angelus malus profanum* (B: *angelis malis profanus*) *commercium eiusdem clementi in perniciem hominis frequentat.* Gel. et Urs. quos sequitur Reiff. hunc locum non emendaverunt; quid enim sibi vult: *profanum commercium?* Opponuntur corrupta verba eis, quae antecedunt: *angelum dei sanctum.* Si quis eorum meminisset nominari saepius a Tert. — ut iam supra diximus (ad. de test. anim. 136, 20) — *diabolum malum*, sine dubio invenissent verum: *cum angelus mali profanus.*

206, 15. *Non quod in aquis spiritum sanctum consequamur, sed in aqua emundati spiritui sub angelo sancto praeparamur. Hic quoque figura praecessit; sic enim Johannes antepraecursor domini fuit, praeparans vias eius. Ita et angelus baptismi arbiter superventuro spiritui sancto vias dirigit.* — Disciplicet illud: *Sic enim.* Una syllaba addita tollitur difficultas: *Sic<ut> enim Johannes antepraecursor domini fuit, vias eius praeparans, ita et angelus baptismi etc.* cfr. 207, 24. 251, 26. — Quae sequuntur Gel. coniecturis misere depravata sunt. Sic enim ex Gangn. restitui velim haec verba: *Nam si in tribus testibus stabit omne verbum dei, quanto magis donum?* (sc. salus. cfr. 229, 25). *Habemus <per> benedictionem eosdem arbitros fidei quos et sponsos salutis. Sufficit ad fiduciam spei nostrae etiam numerus nominum divinorum.*

208, 5. *Quot igitur patrocina naturae, quot privilegia gratiae, quot sollemnia disciplinae figurae praestrucciones precesiones religionem aquae ordinaverunt?* Ut haec verba nunc sunt distincta vocabula *sollemnia disciplinae* nominativi esse videntur. Atqui quid significet per se illud *sollemnia* non intellego.

Capita sextum et septimum et prior pars octavi docent coniungendum esse *sollemnia disciplinae* ut *patrocinia naturae*, *privilegia gratiae*; praeterea sensu omnino caret vocabulum *preca-tiones*; ubi enim de *preca-tionibus* locutus est Tertullianus? Facili medela verum invenitur: *prae<di>cationes*, id est: Prophezeiungen, quod optime concordat cum antecedentibus: *figurae et praestructiones*. Verisimile igitur est scripsisse auctorem: *Quot igitur patrocinia naturae, quot privilegia gratiae, quot sollemnia disciplinae, <quot> figurae praestructiones praedicationes religionem aquae ordina-verunt?*

210, 26. *Apostolorum baptismus, quamdiu dominus vivebat, idem erat ac Johannis, verus baptismus post domini mortem incipit esse: quia nec mors nostra dissolvi posset nisi domini passione nec vita restitui sine resurrectione* (ita Jun. — *B: sine resurrectione*) *ipsius. — Quae antecedunt: nisi domini passione suadent ut emendemus: <ni>si resurrectione ipsius. Quomodo inter-cidere potuerit syllaba ni in aperto est.*

212, 29. *Hic ergo scelestissimi illi provocant quaestiones. Adeo dicunt: baptismus non est necessarius quibus fides satis est. Nam et Abraham nullius aquae nisi fidei sacramento deo placuit. Neminem offendisse in verbis nullius aquae nisi fidei sacramento, miror. Utrumque enim stare non potest; aut aquae removendum est aut nisi fidei, ut oratio bene se habeat. Verisimilius mihi videtur interpolatoris esse nisi fidei quippe quod propter antecedentia facilius potuerit inseri.*

215, 1. *Perinde et baptismus, aequae dei census, ab omnibus exerceri potest. Sed quanto magis laicis disciplina modestiae et verecundiae incumbit, cum ea maioribus competant* (ita Rig. *B: competat*), *ne nisi assumant dicatum episcopis officium. — Ita haec verba a Rigaltio distincta ab editoribus recepta sunt. Sed primum quidem patet apodosin ne sibi assumant etc. omnino non quadrare ad prothesin: Quanto magis etc. Tum quo respiciat pronomen ea ego quidem non video; neque enim ad baptismus neque ad disciplina modestiae et verecundiae referri potest. Quae cum ita sint sic emendari velim: Quanto magis laicis disciplina modestiae et verecundiae incumbit! Cum [ea]*

maioribus competat, ne sibi assumant dicatum episcopis officium. Subiectum verbi competat intellege quod sequitur officium.

De pudicitia.

214, 15. Hic locus Gelenii coniecturis, quibus suam addidit Ursinus, non sanatus mihi videtur. Gangneius haec habet: *Sed viderit saeculi pudicitia cum saeculo ipso, cum suo ingenio, si nascebatur, cum suo studio, si erudiebatur, cum suo servitio, si cogebatur; nisi quod infelicior etiam, si stetisset ut infructuosa, quae non apud deum egisset malum nullumque bonum quam vanum, quod prodest esse non prodest. Nostrovum bonorum status iam mergitur* Priora usque ad *egisset* bene se habere existimo, dummodo coni. plusq. *stetisset* non a standi sed a sistendi verbo derives et ita intellegas: nur dass sie noch unseliger wäre, wenn sie als unfruchtbar aufgegeben, was sie nicht vor Gott gethan. Neque vero potes *stetisset* a standi verbo derivare, quia si id ita esset, non plusquamperfecti sed imperfecti coniunctivum postularem. Quae sequuntur a Gelenio ita sanantur: *nullo* (Urs.: malim) *nullum bonum quam vanum. Quid prodest esse quod esse non prodest?* Sed primum quidem in *B* legitur *nullumque bonum*, unde verisimile est haec arte coniungenda esse cum antecedente *stetisset*. Deinde postrema ut in *B* traduntur: *quod prodest esse non prodest* facilius et aptius cum antecedentibus: *quam vanum* (sc. bonum) coniunguntur, si delemus prius *prodest*, ita ut habeamus: *quam vanum quod esse non prodest*. Si igitur corruptela latere videtur in vocabulo *malum* et priore *prodest* et apparet verbis *nullumque bonum* deesse verbum, unde pendeat hic accusativus, ita fortasse Tertulliano sua reddentur: *nisi quod infelicior etiam* (sc. esset), *si stetisset ut infructuosa quae non apud deum egisset nullumque bonum maluisset prodere quam vanum quod esse non prodest.*

1. 20. *Nostrorum bonorum status iam mergitur. Christianae pudicitiae ratio concutitur, quae omnia de caelo trahit, et naturam*

per lavacrum regenerationis, et disciplinam per instrumentum praedicationis, et censuram per iudicia ex utroque testamento coacta (ita Lat. — *B: et coacta*) *constantius ex metu et voto aeterni ignis et regni*. Latinius coniectura sua nihil praestitit. Hartelius (IV 15) coniecit: *et coactam* (sc. censuram) *constantius* etc. Sed male coniungitur participium *coactum* cum substantivo *censuram*; non enim censura cogitur sed ea quae ad pudicitiam pertinent coguntur per censuram. Animadvertendum enim est proprie hic uti auctorem verbo cogendi; cfr. 219, 9 et 17. Igitur et hoc loco nihil erit mutandum, dummodo *coacta* (plur. neutr.) intellegamus summam pudicitiae quae Christiana disciplina producit. Apparet autem deesse postremis verbum, quam ob rem adstipulor Fr. Leo, qui suppleri vult: *et coacta* <continet> *constantius* etc. Iudicia ex utroque testamento cfr. p. 358, 2 *iudicia divina post mortem* et 174, 13.

220, 2. *Adversus hanc* (sc. pudicitiam Christianam) *nonne dissimulare potuissim?* *Audito etiam edictum esse propositum et quidem peremptorium.* — Etsi concederetur posse dici: dissimulare adversus alq. rem tamen particula interrogativa *nonne* omnino non quadraret ad sententiam. Tota difficultas sublata mihi videtur, si parva medela adhibita distinguimus: *Adversus hanc* — *nonne dissimulare potuissent?* — *audio etiam edictum esse propositum* etc.

1. 3. *Pontifex scilicet maximus, quod est episcopus episcoporum, edicit: Ego et moechiae et fornicationis delicta paenitentia functis dimitto* (ita Gel. — *B.: m. et f. funes dimitto*). — Nihil nos hic habere nisi Gelenii interpolationem mihi quidem persuasum est. Sine ulla offensione sunt quae Gangneius tradit. Ita enim interpretor: Ego moechiae et fornicationi, quae adhuc funibus alligatae erant (id est: quibus nulla adhuc venia concessa est) nunc veniam concedo. — funes dimittere cfr. frena habenas dimittere. — Cur Gelenius haec interpolaverit, ex eis apparet, quae sequuntur: *Et ubi proponetur liberalitas ista? Ibidem, opinor, in ipsis libidinum ianuis, sub ipsis libidinum titulis. Illic eiusmodi paenitentia promulganda est, ubi delinquentia versabitur. Illic legenda est venia, quo cum spe eius intrabitur.* — Sed ipsum illud *paenitentia*, unde processisse mihi videtur Gel. in-

terpolatio, sanum esse non posse inde liquet, quod de liberalitate aliqua (sc. concedendi nunc et moechiae veniam ut ceteris delictis) agitur; cfr. quod sequitur: *illic venia* legenda est. Aut fallor aut scripsit Tert: *illic eiusmodi patientia promulganda est*. Ita et intellegitur quid sapiat illud *eiusmodi*: solche Sorte Nachsicht. — Vocabula *paenitentia* et *patientia* saepissime confundi notum est ex libris *de patientia* et *de paenitentia*.

222, 5. *Ideo durissime nos infamantes paracletum disciplinae enormitate digamos foris sistimus*. — Sensit Reiff. interpretationem non admittere vocabulum *paracletum*; sed quomodo intellegi velit quod coniecit: *paracletum istum*, non video. Corrigendum mihi videtur: *ideo durissime nos infamantes paracleti disciplinae enormitate*.

223, 18. Ut sententiam suam, moechiae esse veniam concedendam firment, in capite secundo (p. 222, 9—222, 17) adversarii ad bonitatem et misericordiam dei confugiunt et proferunt quosdam sacrae scripturae locos: deum paenitentiam peccatoris malle quam mortem et iudicare alios nos vetare, ne ipsi iudicemur, et dimittere nos iubere, ut et nobis ipsis delicta dimittantur. — Singulis his obiectionibus Tert. alios sacrae scripturae locos opponit, qua in re ita agit ut ordinem servet, quo adversariorum obiectiones proferuntur (cfr. p. 222, 18—223, 18). Omnes ad unam aliis scripturae locis infirmavit. Restat unum: *Dimitte et tibi demittetur*:

Dimittis autem, ut tibi dimittatur a deo. Delicta mundantur quae quis in fratrem, non deum admiserit. Debitoribus denique dimissuros nos in oratione profiteamur, sed non decet ultra de auctoritate scripturarum eiusmodi funem contentiosum alternò ductu in diversa distendere, ut haec restringere frenos disciplinae, illa laxare videatur, quasi (ita Gel. — B: quia si) incertae et paenitentiae subsidium illa prosternere per lenitatem, illa negare per austeritatem. Porro et auctoritas scripturae in suis terminis stabit sine alterutra oppositione. Et paenitentiae subsidium suis conditionibus determinatur (B determinetur) sine passiva concessione et ipsae prius causae eius (ita Gel. — B: enim) distinguuntur sine confusa propositione.

Primum quidem ex eis quae supra exposui liquet l. 20 a

verbis: *sed non decet* etc. incipere novam disputationis partem, ut graviolem interpunctionem aute ea requiri in aperto sit. Sic igitur distingui velim: *Dimittis autem, ut tibi dimittatur a deo. Delicta mandantur quae quis in fratrem, non in deum admiserit; debitoribus denique dimissuros nos in oratione profiteamur. Sed non decet* etc. Denique hic ut saepe id quod nam. Sententia autem haec: At tu dicis: Ego dimitto, ut mihi dimittatur a deo. Frustra ad dictum domini confugis. Sola enim ea delicta donare possumus hominibus, quae in nos admiserunt, non quae in deum, ut moechiam. Sic et in oratione debitoribus (sc. nostris) id est eis qui in nos deliquerunt nos dimissuros profiteamur.

Quae sequuntur Gel. coniectura quasi prorsus depravata sunt, ita ut omnino intellegi non possint. Tenendum est necessario quod Gangn. praebet: *quia si*; nam ad infinitivos *pro-sternere-negare* ex antecedentibus suppleri potest mente: *videatur*; quae ellipsis, Tert. sollemnis, non admodum dura est. Sed tamen parvum mendum in his inest. Nam si cum *B* scribimus: *quia, si incertae*, supplendum erit mente: *scripturae*. Atqui non scripturae ipsae incertae sunt, sed auctoritas earum. cfr. *Porro et auctoritas scripturae stabit*. Scribendum igitur mihi videtur: *quia, si incerta, et paenitentiae* etc. — Postrema pluribus locis non integra mihi videntur. Primum enim liquet scribendum esse: *Porro et auctoritas scripturarum stabit in suis terminis*; quomodo enim intellegam verba *sine alterutra oppositione*, si teneo *scripturae*? Si hoc ita est, ita erunt restituenda haec verba: *Porro et auctoritas scripturarum stabit in suis terminis sine alterutra oppositione, <si> et paenitentiae subsidium suis condicionibus determinetur* (ita cum *B*) *sine passiva concessione et ipsae prius eusae eius distinguuntur sine confusa propositione*.

225, 16. *Possumus igitur demandata paenitentiae distinctione ad ipsorum iam delictorum regredi censum, an ea sint, quae veniam ab hominibus consequi possint. Imprimis quod moechiam et fornicationem nominamus, usus expostulat. Habet et fides quorundam nominum familiaritatem. Ita in omni opusculo usum custodimus.* — Duas has partes non apte esse coniunctas primo

obtutu quis non videbit? Omnino non pertinent quae hic proferuntur (inde a 225, 18 usque ad 226, 3) ad eam quaestionem, an moechia et fornicatio ea sint, quae veniam ab hominibus consequi possint. De hac re incipit disserere auctor in capite quinto. Intercidisse igitur aliqua ante *imprimis* suspicor, quae quantum ad sententiam sic fere restitui possunt: <Praeministranda tamen aliqua sunt,> *imprimis quod moechiam et fornicationem nominamus. Usus expostulat. Habet et fides quorundam nominum familiaritatem. Ita in omni opusculo usum custodimus.*

225, 22. *Nec enim interest, nuptam alienam an viduam quis incurset, dum non suam feminam; sicut nec <de> (add. Hart.) locis refert, in cubiculis an in turribus pudicitia trucidetur. Omne homicidium et extra silvam latrocinium est. Ita et ubicunque vel in quacunque semetipsum adulterat et stuprat, qui aliter quam nuptiis (Hart.: nuptus) utitur.* — Recipio utramque Hartelii coniecturam, quas probavit IV, 18. Sed offendo in verbis: *Omne homicidium et extra silvam latrocinium est.* Quomodo enim omne homicidium latrocinium potest dici? Scripsit, ni fallor, Tert.: *omne homicidium <homicidium> (sc. est). Et extra silvam latrocinium est.* — Omne homicidium, id est in quemlibet admissum. Hoc spectat ad priora: *nec interest, an nuptam alienam an viduam incurset, sicut et extra silvam latrocinium est, ad sicut nec de locis refert.* — Quae sequuntur sic sunt distinguenda: *Ita et ubicunque vel in quacunque, semetipsum adulterat et stuprat, qui etc.* — l. 30 recte removit Hartelius, quod addidit Reiff.: *nuptiae.*

226, 4. *Ergo moechia, quod etiam fornicationis est res, secundum opus criminis quanti aestimanda sit sceleris, prima lex dei praesto est. Verba secundum opus criminis falso cum sequentibus coniunguntur. Ponenda est virgula post criminis, delenda post res.*

226, 17. *Itaque moechia adfinis idololatriae. Nam et idololatria moechiae nomine et fornicationis saepe populo exprobrata etiam sorte coniungitur illi, sicut et serie. Et haec falso distincta sunt. Nam secundum ea quae antecedunt auctor vult demonstrare moechiam ut idololatriae affinem eandem poenam subituram esse quam idololatriam, minime autem idololatriam quam*

moechianu. Distingue igitur: *Itaque moechia adfinis idololatriae (nam et idololatria moechiae nomine et fornicationis saepe populo exprobrata) etiam sorte coniungetur illi, sicut et serie.*

227, 5. Interdictum moechiae in sancta lege idololatriae et homicidii interdictione circumdatur. Fieri ergo non potest, ut quis dicat, moechiae competere fructum poenitentiae, idololatriae et homicidio non competere. Nam si quis moechiam secernere velit ab idololatria et homicidio: *Nonne hinc idololatria, inde homicidium detinebunt et si qua vox fuerit, reclamabunt: Noster hic cuneus est, nostra compago? Ab idololatria initiamur* (ita Reiff. — *B: invitamur*); *illa distinguente coniungimur*; *illi de medio emicanti adunamur*; (ita Lat. — *B: adulamur*). — Si igitur idololatria et homicidium loquentia inducuntur, quomodo dicere possunt: *ab idololatria initiamur?* An idololatria de se ipsa dicere potest: Ego idololatria ab idololatria initior? Et quomodo intellegam illud *initior?* In propatulo igitur est hunc locum adhuc nondum esse sanatum. Ut verbis: *noster hic cuneus est, nostra compago* subest subiectum *moechia*, ita et in sequentibus de moechia loqui auctorem necesse est. Si compares quae sequuntur: *illa distinguente coniungimur* etc., hoc modo fortasse locus in integrum restitutus tibi videbitur: — *nostra compago, ab illa triunitamur*, id est: durch sie (nämlich die moechia) werden wir zur Drei-Einheit gemacht. Quamquam neque substantivum *triunitas* neque verbum *triuniture* apud Tert. invenitur, is qui non ignorat quam audax ille sit in novis vocabulis formandis, ne in hoc quidem vocabulo offendet.

227, 23. *Si res (sc. idololatria et homicidium) voce deficiunt, adsistit idololatries, adsistit homicida; in medio eorum adsistit et moechus. Pariter de poenitentiae officio sedent* (ita Gel. — *B: sedere. Urs.: sedentes*), *in sacco et cinere inhorrescunt, eodem fletu ingemiscunt, eisdem precibus ambiunt, eisdem genibus exorant, eandem invocant matrem.* Gel. coniectura sua locum non emendavit. Ita enim et primum membrum *pariter de poenitentiae officio sedent*, obscurum est, — quomodo enim interpretemur verbum sedendi absolute positum? — et secundum membrum caret paritatis adverbio: pariter vel item. Ursini vero coniectura propterea displicet quia nimis recedit a Gangnei scriptura. Qui

meminerit quattuor esse in ecclesia paenitentiae gradus (fletio, auditio, substratio, consistentia) et primi gradus solummodo esse qui hic describitur habitus paenitentiae assentietur fortasse mihi restituenti: *de paenitentiae officio severae*. De paenitentiae gradibus cfr. Kurtz Kirchengeschichte I p. 174.

229, 2. *Frustra enim lex superstructa est, origines quoque delictorum id est concupiscentias et voluntates non minus quam facta condemnans, si ideo hodie concedetur moechiae venia, quia et aliquando concessa est. Cui emolumento hodie pleniore disciplina coercetur, nisi ut maiore forsitan lenocinio tuo indulgeatur?* — Interciderunt hic in Gangn. libro verba: *concedetur — hodie*. Miror neminem offendisse in postremis verbis. In propatulo enim est totius sententiae vim plane turbari coniunctione *nisi*. Ita ut verba sunt tradita vera Tertulliani sententia esse videtur ideo lege severiore coercitam esse moechiam, ut lenocinio nostro eo magis indulgeamus. Atqui per ironiam dici: *ut maiore forsitan lenocinio tuo indulgeatur?* prae manu est. Propterea vocabulum *nisi* ut interpolatum delendum censeo, (quod et illud *forsitan* indicat) et sic restituendum: *Cui emolumento hodie pleniore disciplina coercetur? ut maiori forsitan lenocinio tuo indulgeatur?*

231, 22. Ei qui moechiae paenitentiae fructum relinquunt confugiunt ad parabolam perditae ex grege ovis. Sed falso, ait Tertullianus, hanc parabolam illi interpretantur, si gregem populum ecclesiae, perditam ovem Christianum peccatorem esse volunt. Nam dominus ipse per ovem perditam ethnicum, per gregem populum Iudaicum significavit. Si adversarii dicunt: grex proprie ecclesiae populus est, hoc nihil valet; nam et totum hominum genus vocatur grex. — Tum alteram adversariorum rationem infringere studet dicentium Christum ipsum dixisse: λέγω ὑμῖν, ὅτι οὕτως χαρὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ἔσται ἐπὶ ἑνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι ἢ ἐπὶ ἐνενήκοντα ἑννέα δικαίοις. Si igitur ceteri iusti, manifeste eos Christianos significari. Ad haec Tert.: *Sic etsi ethnicorum reliquum numerum iustum ait, non ideo Christianos ostendit, cum Iudaeis agens et illos cum maxime obtundens, quod indignarentur spei ethnicorum.* — Hic omnem sententiae perspicuitatem illud *ethnicorum* ante *reliquum* nume-

rum obscurat. Nam si incertum non est, qui sint reliquus ille numerus (ἐνερχόμενα καὶ ἐννέα), omnino disputatione opus non est. Praeterea si constaret reliquum numerum illum fuisse ethnicos, Christus Christianos eos ostendere certe non potuit. Denique re vera reliquus ille numerus non erant ethnici, sed secundum Tert. opinionem Iudaei (232, 1 u. 2), secundum adversariorum: populus Christianus. Nullo igitur modo vocabulum *ethnicorum* ferri hic potest. Est interpolatio et ea stupidiissima eius, qui ad *reliquum numerum* genitivum epexegeticum supplere voluit.

Ceterum quae infra (l. 28) exstant, ut apud Gangn. tradita sunt, tenenda censeo: *Aut numquid non iusti Iudaei et quibus paenitentia opus non esset, habentes (C: habentibus) gubernacula disciplinae et timoris instrumenta, leges et prophetas?* Ita enim intellege: Aut numquid non iusti Iudaei et (tales), quibus paenitentia opus non erat, (ipsorum sc. iudicio); inde liquet et hic librum Joannis Clementis praebere coniecturam.

233, 2. *Bene interpretaberis parabolam viventem adhuc revocans* (Reiff. susp.: *revocari*) *peccatorem. Moechum vero et fornicatorem quis non mortuum statim admisso pronuntiavit?* Recte Hart. (IV 20) Gangnei scripturam defendit. Ceterum rescribendum est necessario: *pronuntiabit.*

234, 1. *Sed enim plerosque interpretes parabolarum idem exitus decipit, quem in vestibis purpura oculandis saepissime evenire est. Cum putaveris recte conciliasse temperamenta colorum et credideris comparationes eorum inter se unasse* (ita Reiff. — *B: amasse*) *erudite* (ita Hild. — *B: erudito*), *mox utroque corpore et luminibus expressis errorem omnem traducta diversitas evomet.*

Offendo primum in verbis *vestibis purpura oculandis*. Oculare apud Tert. est = oculis aliquem instruere, sive proprie (cfr. Oehl. I. 664, 8: *hirundo pullos suos, si excaecavit, rursus oculare novit*) sive per metaphoram (cfr. Oehl. I p. 206, 1: *sed quia iam expolitos et ipsa urbanitate deceptos ad agnitionem veritatis ocularet*). Hoc loco aptum non esse in aperto est. Facili medela restituendum erit: *in vestibis purpura clavandis*, sive quod Fr. Leo mavult: *colorandis*. Ceterum quae sequuntur: — *et credideris comparationes eorum* (sc. colorum) *inter se amasse* (ita *B*)

bene se habent, ut et Reifferscheidii et ceterorum coniecturae improbandae sint. Optimam enim interpretationem admittunt quae Gangneius tradit: — und du glaubst, dass die Nüancen der Farben miteinander harmonieren. Mendum sine dubio latet in sequentibus: erudito mox utroque corpore, sed emendandi hunc locum irritus erat labor meus.

234, 16. *Porro si Iudaicum* (sc. populum) *ostendero deficere a comparatione filii maioris, consequenter utique nec Christianus admittetur de configuratione filii minoris. Licet enim filius audiat et Iudaeus et maior, quia prior in adoptione — sed (= tamen) non erit Iudaei dictum ad patrem: ecce quot annis tibi servio etc.* — Scripsit, ni fallor, auctor: *Licet enim et filius audiat Iudaeus et maior etc.*

235, 10. *Ita etsi quaedam facient, et* (ita B. — del Reiff. — Gel.: *sed*) *aliis contra facientibus interimitur exemplorum adaequatio.* Hic erat recipienda Gel. coniectura *sed* (= tamen) cfr. supra 234, 16.

240, 1. Fingit Tert. adversarium se alloquentem (cfr. 240, 10): *Age tu funambule pudicitiae et castitatis et omnis circa sexum sanctitatis, qui tenuissimum filum (B filium) disciplinae eiusmodi veri avia* (ita Reiff. — B: *disciplina eiusmodi veri a vere via*) *pendente (B pendentem) vestigio ingrederis, carnem spiritu librans, animam fide moderans, oculum metu temperans. Quid itaque in gradu totus es. Perge sane* (ita Gel. — B: *pergesne*) *si potueris, si volueris dum tam* (ita Gel. — B: *tamen*) *securus et quasi in solido es etc.* Tota prima periodus omnino caret apodosi, quam ob rem necessario pro puncto post *temperans* virgula ponenda est. Quae sequuntur Gel. coniecturis suis depravavit. Nihil desideratur, si ita distinguimus: *temperans, quid itaque? Pergesne? Si potueris, si volueris, dum tamen securus et quasi in solido es.* — l. 3: *disciplina eiusmodi veri a vere via* quae Gangn. tradit graviore corruptela depravata videntur, quam nec Gel. nec. Reiff. coniecturis suis removerunt. Mihi quoque fatendum est, frustra me laborasse in his emendandis nec probabile quidquam invenisse.

241, 6. Ut sententiam suam moechis veniam esse concedendam stabiliant adversarii refugient fortasse, ait Tert., ad

dominum ipsum, utpote qui in peccatores non severe sed benigne consuluerit. Sed dominus benignitatem suam praestitit hominibus nondum Christianis, ut nihil inde concludi liceat. Sed etsi iam Christianis praestitisset, ne hac quidem re quicquam efficiunt adversarii: *Nunc enim dicimus soli domino hoc* (sc. veniam delictis praestare) *licet; hodie potestas indulgentiae eius operetur. Ad illa tamen tempora, quibus in terris egit, hoc definimus nihil adversum nos praeiudicare, si peccatoribus etiam Iudaicis venia conferebatur.* — Falsum est quod B praebet: *soli domino hoc licet*; secundum Christianam fidem solus deus peccata dimittit. cfr. p. 261, 27; 262, 26. Scribendum igitur est: *Nunc enim, dicimus, soli deo hoc licet.* Quae sequuntur falso distincta sunt. Nam coniunctivus *operetur* (sc. indulgentiae potestas) ut concessivus coniungendus est cum sequentibus. Docet hoc illud *tamen.* — Atqui si rescribimus: *Nunc enim, dicimus, soli deo hoc licet, hodie potestas indulgentiae eius* (sc. est). *Operetur, ad illa tamen tempora, apparet deesse aliquid.* Perspicuum enim est concedere velle auctorem potestatem indulgentiae et in Christo quidem operari, sed illis solummodo temporibus, quibus in terris vivebat. Addendum igitur mihi videtur: *Operetur* <igitur et in domino>, *ad illa tamen tempora, quibus in terris egit etc.* — Pergit Tert.: *Hoc definimus nihil adversum nos praeiudicare si peccatoribus etiam Iudaicis venia conferebatur. Christiana enim disciplina a novatione testamenti et, ut praemisimus, a redemptione carnis, id est domini passione, censetur. Nemo perfectus ante repertum ordinem fidei* (ita susp. Reiff. — B.: fide), *nemo Christianus ante Christum caelo resumptum.* Vitium inesse puto in participio *repertum.* Ordo fidei (recipio enim hanc Reiff. coniecturam) nihil esse potest nisi summa omnium rerum quas Christus in terris perfecit. Quomodo igitur dici potest hunc ordinem esse repertum? Et a quo denique repertus est? Aut fallor aut scripsit auctor: *nemo perfectus ante perfectum ordinem fidei*, quod solum ad sententiam quadrat. Corruptela ita orta esse videtur: perfectum — pertum — repertum.

241, 20. Postquam de evangelio adversarios sententiam suam fulcire non posse demonstravit, ad nova transit: — *age nunc*

vel de apostolico instrumento doceant, maculas carnis post baptismata respersae dilui posse poenitentia. Non in apostolis quoque veteris legis forma soluta (ita Reiff. — *B: formam solutam*) circa moechiae quanta sit demonstrationem, ne forte levior (*B lenior*) existimetur (sc. moechia) in novitate disciplinarum quam in vetustate. Reiff. hunc locum coniectura sua forma soluta non emendavit. Patet enim verba: circa moechiae quanta sit demonstrationem non posse coniungi cum antecedentibus. Verisimile mihi videtur intercidisae aliqua post verba formam solutam, quae sic fere restitui poterunt: Non in apostolis quoque veteris legis formam solutam <ut scias, recogita quales sint> circa moechiae quanta sit demonstrationem, ne forte levior existimetur etc.

242, 12. Cur ergo cervicem nostram a tanto iugo excusant (sc. apostoli), nisi ut illis compendia ista disciplinae semper imponant? Aut scribendum est: nisi ut illi (sc. cervici), aut: Cur ergo cervices nostras. — Quae sequuntur ita Gangn. tradit: Cur totum gula indulgent. Inde palmaria coniectura Gel. emendavit: cur tot vincula indulgent. Nescio cur Reiff. praetulerit Harn. coniecturam totum gulae, aperte falsam, quia de gula hic omnino non agitur.

243, 7. Satis est talis increpatio quae a multis fit. Rescribo: satis est tali increpatio quae a multis fit. cfr. 2 Cor. 2, 6: ἱκανὸν τῷ τοιοῦτῳ ἡ ἐπιτιμία ἡ ὑπὸ τῶν πλείονων. Ita et 246, 16 vertit Tert.: satis est eiusmodi homini increpatio ista, quae a multis fit. — Pergit: uti e contrario magis vos donare (ita *B.* — Reiff.: magis vos velit) et advocare, ne forte abundantiore tristitia devoretur eiusmodi. Graece: ὥστε τουναντίον ὑμᾶς (μᾶλλον ὑμᾶς vulg.) χαρίσασθαι καὶ προκαλέσαι etc. Improbanda est Reiff. coniectura; ut c. inf. = ὥστε c. inf. cfr. Röscher It. et Vulg. p. 445.

246, 4. Disputatur hic de incerto fornicatore Corinthio (cfr. 1 Cor. 5. 5) et examinatur, quomodo intellegenda sit apostoli vox: Tradite talem hominem satanae in interitum, ut salvus sit spiritus in die domini. In ambiguo enim esse potest, quem spiritum significaverit apostolus, ipsius fornicatoris spiritum, ut adversarii volunt, an spiritum sanctum, ut Tert.: Et de hoc enim quaeratur, si spiritus ipsius hominis salvus erit. Ergo

salvus erit spiritus tanto scelere pollutus, propter hoc perdita carne. Salvus sit in poena? Ergo poenam sine carne censebit contraria interpretatio? Sic resurrectionem carnis amittimus. Signa interrogationis posuit Reiff., sed dubito, num verum restituerit. Primum enim post verba *propter hoc perdita carne* necessarie ponendum est signum interrogationis, quia tota haec sententia non veram praebet Tertulliani sententiam, (cfr. infra l. 9). Deinde prorsus displicent verba: *salvus sit in poena?* Nam quia sequitur: *ergo*, necesse est concessum sit aliquid prius. Scripsit, ni fallor, auctor: *Ergo salvus erit spiritus tanto scelere pollutus propter hoc perdita carne?* (Ad haec adversarius): *Salvus, sed in poenam* (= ut puniatur). *Ergo poenam sine carne censebit contraria interpretatio? Sic resurrectionem carnis amittimus.* —

248, 19. Verba: *pro quo lugerent — auferri* (l. 24) sic sunt distinguenda: *Pro quo lugerent? Utique pro mortuo. Ad quem lugerent? Utique ad dominum. Ut quomodo auferatur de medio eorum? Non utique, ut extra ecclesiam detur, (hoc enim non a deo postularetur, quod erat in praesidentis officio), sed ut per mortem hanc communem — plenius de ecclesia debeat auferri.* — Quae sequuntur tenenda sunt, ut Gangn. ea exhibet: *Et ideo, quo modo potuit interim auferri, iudicavit dedendum eiusmodi satanae in interitum carnis.*

249, 18. *Si idcirco ignoscebatur, ne fraudaremur a satana, in eo utique detrimentum praecavebatur, quod nondum perisset.* Corrigas quaeso: *ne fraudarentur* (sc. Corinthii) *a satana.* cfr 244, 20.

249, 28. Adeo non verisimile videtur Tertulliano apostolum fornicatori veniam dedisse, ut dicat: *Age iam, si non tot personas prima epistula contristasset, si neminem increpuiisset, neminem terruisset, si solum incestum cecidisset, si nullum in causam eius in pavorem misisset, inflatum consternasset, — nonne melius suspicareris aliquem potius longe alium tunc in eadem causa fuisse, ut increpitus.* — *veniam postea ceperit, quam ut eam incesto fornicatori interpretareris?* Sententia haec est: Si apostolus in prima sua ad Corinthios epistula nullum alium increpuiisset

nisi incestum illum fornicatorem, tamen veniam illam in altera epistula concessam rectius cuilibet alii quam incesto illi datam interpretaremur. Propterea verba: *inflatum consternasset* sana esse nequunt. Desideratur negativa particula quae in ceteris membris exstat. Supplendum igitur erit: <nullum> *inflatum consternasset*.

251, 24. Probat in antecedentibus auctor nonnullis apostoli edictis non praestare eum potuisse fornicatori veniam: *Oro te, qui talia infigit mentibus, revocaverat aliquem fornicatorem in ecclesiam? An ideo scribit, ne tibi nunc revocasse videatur?* — Nihil valet hoc loco adverbium *nunc*. Atqui deest obiectum verbo *revocasse*. Rescribas igitur velim: *ne tibi hunc* (id est incestum fornicatorem illum) *revocasse videatur*. — Es his ita restitutis erunt emendanda quae supra exstant l. 14. Sic enim restituo: *Hoc quoque evolvis, o apostole, ut cum maxime ipse tanto immunditiarum gurgiti manum tradas?* (*B: tradis*) Immo et *al-huc superdicis: habentes* etc. superdicere = ἐπιλέγειν cfr. Rönseh p. 200. p. — 252, 17 falso om. Reiff. cum Gel. in verbis: *qualem et in coniunctionem et*. Solere ita loqui auctorem iam alibi vidimus. (cfr. praeterea 251, 26. 371, 18.)

253, 2. Totus hic locus eo obscuratus est, quod Reiff. l. 9 verba: *dominus corpori* Tertulliani esse arbitratus est, quae sunt apostoli. Comparato loco allato (1 Cor. 6, 13): τὰ βρώματα τῇ κοιλίᾳ καὶ ἡ κοιλία τοῖς βρώμασιν. ὁ δὲ θεὸς καὶ ταύτην καὶ ταῦτα καταργήσει. τὸ δὲ σῶμα οὐ τῇ πορνείᾳ ἀλλὰ τῷ κυρίῳ καὶ ὁ κύριος τῷ σώματι ita haec restitui velim: *Cibi ventri et venter cibis; deus et hunc et illos conficiet. Corpus autem non fornicationi, sed domino* (faciamus enim, inquit, etc.) *et dominus corpori* (sermo enim caro factus est). — Scripsi cum Latinio: *non corpori sed domino* (*B: deo*); cfr. graeca et Oehl. II 293, 15 a. i., ubi idem locus affertur. — Transposui in postremis coniunctionem *et*, quia ante *sermo* prorsus caret sensu, ante *dominus* deesse nequit.

255, 21. *Nihil tale Paulus indulget, qui totam carnis necessitatem de probis etiam titulis obliterare conatur. Indulget sane non adulteria, sed nuptias. Parcit sane matrimoniis, non stupris. Temptat ne naturae quidem ignoscere, ne* (ita Gel. — *B: quique*)

culpae blandiatur. Gel. scriptura nihil nisi coniectura est. Propterea et Reiff. a Gangn. exorsus coniecit: *quine culpae blandiatur?* et Hart. (IV p. 34): *ne cuique culpae*. Hartelii coniectura obumbrat ea quae opponi hic in aperto est: naturam-culpam. Quod Reiff. restituit: *quine* an usquam inveniatur dubito. Rescribendum erit: *temptat ne naturae quidem ignoscere: qui culpae blandiatur?*

258, 2. *Notans denique illos, qui se negassent, scilicet Christianos* (ita Reiff. — *B: scilicet Christianos gratia*) eo (om. *B*) quod se tradidissent in operationem immunditiae omnis: vos autem, inquit, non sic didicistis Christum. — Editores non emendasse hunc locum eo quod omiserunt vocabulum *gratia*, quod G. exhibet, prae manu est. — Examinandus est locus allatus Eph. 4, 20: οἵτινες ἀπηλγῆσθαι ἐαυτοὺς παρέδωκαν τῇ ἀσελείᾳ εἰς ἐργασίαν ἀκαθαρσίας πάσης. Vulg.: qui desperantes semetipsos tradiderunt in operationem immunditiae omnis. Inde liquet et hoc loco aliquo modo exprimi debere illud ἀπηλγῆσθαι = desperantes. Omnino autem non intellegitur, quid sibi velint hoc loco verba *scilicet Christianos*, quae rem plane diversam significant. Sine dubio sunt interpolata, ex eis autem quae restant una littera addita verum invenietur: *qui se negassent gratiae* (sc. dei) *eo, quod etc.* gratiae se negare est: sich der Gnade Gottes entziehen, verschliessen; id autem est ἀπαλγεῖν = resignirt dahinleben, se negare alicui rei cfr. negare vela ventis, se negare vinculis. Pergit: *Et iterum sic dicit: qui furabatur, iam non furetur. Sed et qui moechabatur hactenus, non moechetur, et qui fornicabatur hactenus, non fornicetur. Adieciisset enim et haec, si talibus veniam porrigere consuesset.* — Verba *adieciisset enim et haec etc.* satis docent ita esse distinguendum: *Sed et: qui moechabatur hactenus, non moechetur* et: *qui fornicabatur hactenus, non fornicetur?* Sed et ita distincta non siue interpolatione mihi videntur haec verba. Si enim comparaveris, quae exstant l. 5: *qui furabatur, iam non furetur* cum eis quae sequuntur: *qui moechabatur hactenus, non moechetur* — diversam animadvertes formam loquendi. Deest enim in verbis *non moechetur* illud *iam*, quod deesse vix potest; cum supervacaneum sit ex altera parte in verbis *qui moechabatur hactenus* ipsum illud

hactenus. Atqui, cum apud auctorem nostrum *hactenus* sit id quod *non iam, non amplius* (cfr. Oehl. indicem), veri simillimum est in utroque membro interpolatam esse particulam negativam. Scripsisse Tertullianum: *qui moechabatur, hactenus moechetur*, et: *qui fornicabatur, hactenus fornicetur*, mihi quidem persuasum est.

260, 13. *Quae enim in occulto ab eis fiunt turpe est edicere*; graece: τὰ γὰρ κρυφῇ γυγνόμενα αἰσχρόν ἐστὶ καὶ λέγειν. — Scribendum igitur erit: *turpe est et dicere*. Ex graeco et alius locus restituendus est: 255, 7: *Ceterum tempus in collecto constituit* (alibi vertit: *est*); graece: ὁ καιρὸς συνεσταλμένος ἐστίν. Rescribas quaeso: *in collecto constituit*.

264, 14. *Negat enim* (sc. apostolus) *nos omnino delinquere et in hoc plurimum tractat, ut nihil tale concedat, proponens scmel a Christo delicta deleta non habitura postea veniam, in quo nos sensus ad admonitionem castimoniae demandat*. — Postrema: *in quo nos sensus* interpretationem non admittunt. — Sensus apud Tertullianum est id quod edictum (vel locus sacrae scripturae) cfr. 265, 30. 276, 21. Scripsit igitur Tert.: *in quo* (id est: *qua in re, vel: ad quod demonstrandum*) *hos sensus ad admonitionem castimoniae demandat: omnis, inquit, etc.*

266, 11. *Disciplina igitur apostolorum proprie quidem instruit ac determinat* (ita Gel. — *B: instrumenta determinant*) *principaliter sanctitatis omnis erga templum dei antistitem* (ita Gel. — *B: sanctitatem*) *et ubique de ecclesia eradicantem* (ita *B.* — Reiff.: *ad eradicandum*) *omne sacrilegium impudicitiae* (ita Lat. — *B: pudicitiae*) *sine ulla restitutionis mentione*. — Audacior hic in coniectando Gel. totum locum depravavit et per eum seducti et ceteri editores in errores inciderunt. Nam si consideramus quae sequuntur: *Volo tamen ex redundantia alicuius etiam comitis apostolorum testimonium superducere*, — et cum his comparamus, quod Gangn. exhibet: *apostolorum proprie quidem instrumenta*, facile invenitur, quid ex Gangneio restituendum sit. Duabis enim litteris permutatis habemus: *Disciplinae igitur apostolorum propria quidem instrumenta determinant principaliter sanctitatis omnis erga templum dei sanctitatem*. — *instrumenta disciplinae* cfr. Oehl. I p. 184 (not.) *Ceterum iniuria offenderunt*

viri docti in verbis *sanctitatis omnis erga templum dei sanctitatem*. Nihil enim obstat quominus intellegamus: Die Unverletzlichkeit jeder Art von Keuschheit gegen den Tempel Gottes. Id comprobatur eis quae sequuntur, quae sic restituenda sunt: *et eradicant omne sacrilegium pudicitiae* (ita scribendum est cum G.) *sine ulla restitutionis mentione*. Corruptela *eradicantem* orta esse videtur ex sequenti syllaba *om*.

267, 13. *Conversum enim hominem de pristino habitu in candorem fidei, quae vitium et macula aestimatur in saeculo et totum novatum mundum voluit* (ita C.—B *om. voluit*), *qui iam non sit varius, non sit de pristino et novo aspersus. Si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit, rursum in carne eius quod emortuum* (B: *emortuo*) *delicto habebatur inmundum iudicari nec expiari iam a sacerdote*. — Primum quidem duae hae sententiae in unam sunt colligendae; unum enim idemque verbum eis est: *voluit*, ex quo etiam secundi membri duo infinitivi pendent: *iudicari* et *expiari*. — Tum autem corrupta existimo verba *si vero post abolitionem in vetustatem aliquid ex illa revixerit, rursum in carne eius*. Nullam enim interpretationem admittunt verba *post abolitionem in vetustatem*. Necessarie ita corrigendum et distinguendum mihi videtur: *si vero post abolitionem vetustatis aliquid ex illa revixerit rursum in carne eius*, etc. Corruptela ita orta videtur quod ex antecedenti littera *m* irrepsit praepositio *in*, ob quam tunc mutabatur genitivus *vetustatis* in accusativum.

268, 4. Secundum ex Levitico exemplum, — de domus purificatione, — affertur, quo demonstretur hominem Christianum post baptismum maculas carnis resumere non debere. cfr. 267, 22 (Levit. 14, 34 sqq.). Haec verba (a l. 5 usque ad 22) ita emendanda censeo: *Oportet enim, cum pervenitur ad summum sacerdotem patris, Christum, de domo hominis nostri in tempore hebdomadis auferri omnia impedimenta prius, ut munda sit quae remanet domus, caro et anima, et ubi introierit eam sermo dei et invenerit maculas ruboris et viroris, extrahi statim et abici foras sensus mortiferos et cruentos proque illis politos et in compaginem aptos et firmos substrui lapides, quales in Abrahae filios fiunt, ut ita domus habilis deo sit. Quod, si post recuperationem et reformationem*

rursus sacerdos animadverterat in eadem domo de pristinis cavis aliquil et maculis, immundam eam pronuntiavit et iussit deponi materias et lapides et omnem structuram eius et abici in locum immundum, — hoc erit: homo, caro et anima, qui post baptismam et introitum sacerdotum reformatus denuo resunit scabra et maculas carnis, et abicitur extra civitatem in locum immundum nec amplius reaedificatur in ecclesiam post ruinam. Scripsi: quod, (was das betrifft dass) si animadverterat, quia quod traditur: animadverterit non congruit cum eo quod sequitur: iussit et pronuntiavit. Verba hic erit homo caro et anima sensu carent, hoc erit = hoc est ut solet auctor uti futuro, ubi Graeci ponunt potentialem optativum cum ἔν. — Ceterum nescio, an sana sint verba: homo, qui post baptismam et introitum sacerdotum reformatus; scribendum erit: qui post baptismam, id est introitum sacerdotum, reformatus; quamquam et sic haec verba non satis placent, quae si ullam afferre possem interpolationis causam interpolata potius crederem. — Reliqua autem sic distinguenda et emendanda censeo: Sic et de famulae concubitu, quae homini esset servata, necdum redempta, necdum liberata: prospicietur, inquit, illi et non morietur, quia nondum est manumissa, (sc. ab eo) cui servabatur. Nondum enim caro a Christo manumissa, cui servabatur, <ut> impune contaminabatur, ita iam manumissa non habet veniam. — Addidi ut, quod requiritur eo quod sequitur: ita.

272, 21. Fornicatores et moechi, ut in ecclesiam restituantur, a martyribus petere solent, ut sibi delicta dimittant. Sed negat Tert. martyribus hanc esse potestatem. Martyr enim non tantam habet potestatem quantam Christus: *Cum tamen moechis et fornicatoribus a martyre expostulas veniam, ipse confiteris eiusmodi crimina nonnisi proprio martyrio diluenda, qui praesumis alieno. Quod si est, iam (ita Gel. — B: quod sciam) et martyrium aliud erit baptisma. Unde et ex vulnere lateris dominici aqua et sanguis, utriusque lavacri paratura, manavit. Debeo ergo et primo lavacro alium liberare si possum secundo.* — Non esse integra verba nonnisi proprio martyrio, qui praesumis alieno recte vidit Hart. (IV p. 40). Sed eo quod ipse proposuit: *non in proprio nihil profecit; immo falsam esse hanc coniecturam testantur*

verba *ipse confiteris*, quippe ex quibus necesse esset concludi Tertullianum negare delicta fornicatoris proprio martyrio posse dilui; huic rei obstreperet auctoris sententia (cfr. 272, 1—214, 22). Et praeterea, si adversarius ab aliis martyribus veniam praestari posse moechis contendit, quomodo inde potest concludi eum negare ex proprio martyrio posse dilui illa delicta? — Quae cum ita sint, necessarie removendum mihi videtur illud *proprio* ut interpolatum ab eo, qui desiderabat aliquid quod opponeretur vocabulo *alieno*. — Quae sequuntur ab omnibus editoribus ita recepta sunt, ut a Gelenio traduntur. Praebet Gangn.: *quod sciam, et martyrium aliud erit baptisma*; Gel.: *quod si ita est, iam et etc.* — In aperto autem est apodosin: *iam et martyrium aliud erit baptisma* non quadrare ad prothesin: *si praesumis nonnisi martyrio posse dilui fornicationis delictum*. — Si igitur tenendum est quod Gangneius praebet: *quod sciam* quid sit restituendum in sequentibus vix potest esse dubium, quamvis difficilis sit medela: *Quod sciam [et] martyrium aliud est baptisma*. — Pergit auctor: *ingeramusque in sinum* (ita Gel. — *B: in finem*) *necesse est*. Quod Gel. coniecit quomodo intellegam nescio. Restituendum erit ex Gangn.: *ingeramus, quae in finem* (sc. *ingeramus*) *necesse est*.

273, 15. In conclusione disputationis suae opponit Tert. fornicatorem negatori. Si alter ex his, inquit, dignus est venia, certe negator. Is enim volens inter crudelissima tormenta dominum negat, fornicator vero volens inter oblectamenta. — *Et tamen illae cicatrices Christiano proelio insculptae et utique invideosae apud Christum, quia vicisse cupierunt et sic quoque gloriosae, quia non vincendo cesscrunt, in quas adhuc et diabolus ipse suspirat, cum sua infelicitate, sed casta, cum paenitentia maerente sed non erubescete, de venia denuo dimittetur eis, qui piaculariter negaverunt.* (ita Gel. — *B: de venia denuo dimittentur resculpiculariter negaverunt*). *Solis illis caro infirma est. Atquin nulla tam fortis caro, quam quae spiritum elidit.* — Omitto hic repetere omnia, quae viri docti coniecerunt; omnes enim Gel. secuti removerunt, quod hoc loco aptissimum est: *resculpi*, cfr. *cicatrices insculptae*. Hoc meo quidem iudicio vult dicere auctor: Quamquam negator multo est dignior, cui ab ecclesia prae-

stetur venia, quam fornicator, tamen et is, ut veniam sibi conquirat, iterum in martyria mittitur. Rhetorice autem pro negatore ipso ponit auctor cicatrices eius. Ita igitur restituendum erit ex Gangneio: *Et tamen illae circatrices Christiano proelio insculptae — de venia* (id est: ut veniam consequantur) *denuo dimittentur resculpi. <Parti>culariter negaverunt. Sola illis caro infirma est. Atquin nulla tam fortis caro, quam quae spiritum elidit.* — Ex verbis *solis illis caro infirma est*, quae sensu carent, restitui: *sola illis caro infirma est*; spiritus enim invitus negavit cfr. l. 9: invitus peccator et l. 10: *nemo volens negare compellitur*. Inde autem supplevi: *<Parti>culariter*. Postrema verba *atquin nulla* etc. acerbissima invecio sunt in fornicatores, qua tota disputatio elegantissimum in modum absolvitur.

De ieiunio adversus psychicos.

274, 9. Falso adhuc distincta verba ita sunt distinguenda: *Denique pro dispositione membrorum ordo vitiorum. Prior venter et statim cetera; saginae substrata lascivia est, per edacitatem salacitas transit. Cetera verecunde dicit auctor quae supra pudenda.*

276, 9. Tenendum erat quod G. praebet: *ad omnem circa victus* (Gel.: *victum*) *scrupulositatem*; cfr. 277, 27 ubi aequè ex G. reponendum: *omnium circa victus macerationum*.

282, 14. *Neque enim cibi tempus in periculo nec saturitatis cultus in sacco. Semper* (semper om. B) *inedia maeroris sequela est, sicut laetitia accessio saginae. Per hanc maeroris sequelam et inediam* (et inediam del. Hart.) *etiam civitas illa peccatrix Ninive de exitio praedicato liberatur. Satis enim paenitentia seclerum commendaverat* (ita Gel. — B: *commendaverit*) *ieiunium triduo functam* (ita Reiff. — B.: *functa*), *etiam pecudibus enectis, quibus iratus deus non erat.* — Recte sine dubio delevit Hart. ut glossam verba *et inediam*; sed ego offendo etiam in antecedentibus: *Semper inedia maeroris sequela est, sicut laetitia accessio saginae*. Primum enim illud *semper* quod addidit Gel. non solum supervacaneum mihi videtur, sed etiam parum aptum, quippe quo

structurae concinnitas prorsus turbetur. Non igitur ex codicis auctoritate hoc addidisse Gelenium arbitror, quam ob rem et ipsum delendum censeo. — Tum verba *inedia maeroris sequela est* suadent ut emendemus: *sicut laetitiae accessio sagina* (sc. est). — Postrema *Satis enim* etc. a Reiff. rescribente *functam pro functa* non sanata mihi videntur. Non enim de bono paenitentiae hic loquitur Tert., sed de bono ieiunii. Propterea sic restituendum esse arbitror: *Satis enim paenitentiam scelerum commendaverat ieiunium triduo functa*. fungi c. acc. cfr. Oehl. II p. 454, 4 *nilhil functa*. ib. 204, 6: *praecursore iam functo officium*.

284, 7. Ieiunia deo maxime placere et novi testamenti exemplis probatur. — *Denique, ut in centurionem Cornelium necdum tinctum dignatio spiritus sancti festinasset, ieiunia eius legimus exaudita*. — Apodosin: *ieiunia eius legimus exaudita* omnino non quadrare ad finale membrum: *ut festinasset* in aperto est. Et quomodo dici potest: dignatio spiritus sancti in centurionem festinat? Nam spiritus ipse, ni fallor, festinat in hominem, non vero dignatio eius. Propterea ita emendandum censeo: *Denique, ut in centurionem Cornelium necdum tinctum digna ratione spiritus sanctus cum charismate insuper prophetiae festinasset, ieiunia eius legimus exaudita*. — *festinasset* breviter dictum est pro: *festinasse intellegatur*.

287, 14. Altercatur capite X Tert. cum adversario de stationibus; contendit enim ille non ultra nonam diei horam eas esse observandas. Quod ut probet affert exemplum Petri, qui cum Iohanne nona hora ingressus sit in templum (cfr. act. 3,1) orandi causa. — Postquam demonstravit Tert. hoc et aliis de causis facere potuisse Petrum (286, 20—287, 8) de ratione ipsa, quam adfert adversarius, ut probet in nonam usque diei stationes esse observandas agit, quia se digniorem afferre posse confidit: *Itaque seposito confirmatore omnium istorum, paraclete, duce universae veritatis, an* (add. Gel. — om. B) *dignior apud nos ratio* (B: *ratione*) *adferatur* (B: *feratur*) *nonam* (ita Reiff. — B: *in nonam*) *observandi, require, ut etiam Petro ea ratio deputanda sit, si statione tunc functus est. Venit enim de exitu domini, quem etsi semper commemorari oportet, impressius tamen tum ei* (ita Gel. — B: *cum eis*) *secundum ipsius stationis vocabulum ad-*

dicimur (ita Urs. — *B: adsistimus*). Ex altera parte Gel. et Reiff. coniecturis suis vera removerunt, ex altera ea in quibus iure offendi potest non emendaverunt. Falso enim Reiff. in verbis *in nomen observandi* delevisse praepositionem *in* docent quae infra exstant: *Itaque in eam usque horam celebranda pressura est*. Tenendum enim est hoc loco auctorem de sola ratione disserere, de qua stationes in nonam usque horam sint celebrandae. De statione ultra nonam observanda infra loquitur l. 26 sqq. Deinde Gel. non recte supplevit: <an> *dignior*; restituendum enim erit ex Gangneio: *dignior apud nos ratio ne adferatur, require*; ne ob nicht cfr. 64, 17. 67, 22. 194, 20. — *adferatur* scripsi cum Gel., cfr. l. 10: *dignam rationem adferre debemus*. Gravius vero corrupta mihi videntur verba: *Venit enim de domini exitu* (id est morte). Petrum enim subiectum verbi *venit* esse non posse in propatulo est. Postulamus, ut ea ratio adferatur hic, de qua Tertullianus cum suis in nonam usque observat stationem. Neque vero ad verbum *venit* mente supplere possumus: *ratio*; nam ut taceam de ipsa elocutione, etiam quae sequuntur talem interpretationem non admittunt. Intercidisse igitur aliqua ratus sic restitui velim hunc locum: *venit enim <in mentem> de exitu domini*. Ita demum intellegi possunt verba: *quem etsi semper commemorari licet*. Venit in mentem *de aliqua re* cfr. Plautus Most. 271. Tertullianeis exemplis hunc usum comprobare nequeo. — Prorsus depravata sunt Ursini coniecturis postrema. Verba *secundum ipsum stationis vocabulum* docent sic ex Gangneio una littera omissa esse rescribendum: *impressius tamen, cum ei* (sc. domino) *secundum ipsum stationis vocabulum adsistimus*. — Parvum mendum et in sequentibus inest. Emendandum enim erit: *Itaque in eam usque horam celebranda pressura est, in quam* (*B: qua*) *a sexta contenebratus orbis defuncto domino lugubre fecit officium*. 288, 20 iniuria non recepit Reiff. Gel. coniecturam *sorte* pro *forte* cfr. 1 Sam. 14, 42.

289, 9. *Sed et illud in medio est, quaedam ex his officiis a deo homini imperata legem constituisse, quaedam ab homine deo oblata votum expunxisse. Tamen et votum, cum a deo acceptatum est, legem in posterum facit per auctoritatem accepta-*

*toris; exinde enim faciendum mandavit qui factum comprobavit. Itaque et hinc in alia specie altercatio diversae partis obducitur (id est: refellitur), cum dicunt: aut pseudoprophetia est, si spiritalis vox sollemnia ista constituit, aut haeresis, si humana praesumptio adinvenit. Eam enim formam reprehendentes, quae et vetera decucurrerunt, et ex ea retorquentes, quae et adversarii veterum adversus illa poterunt retractare, aut et illa recusare debebunt aut exerta (ita B—C: exerte) ista suscipere; necessarie maxime cum et ista — eidem deo currant, cui et vetera. — Primum quidem offendo in verbis et ex ea retorquentes, quae et adversarii veterum adversus illa poterunt retractare. Nam si mente supplemus: ex ea (forma) retorquentes, apparet ad haec non quadrare apodosin: quae et adversarii etc. Turbat totam sententiam praepositio *ex*, qua deleta omnia sana mihi videntur. Verbum retorquendi enim apud Tert. saepius non est: zurückschleudern, sed: geltend machen; cfr. e. g. p. 65, 27, 79, 28. Sententia haec est: si psychici eam formam reprehendunt, quae et vetera decucurrerunt (prophetiam scilicet) et easdem causas proferunt contra novitates nostras quas adversarii veterum et adversus illa poterunt proferre etc. Postrema verba sine dubio corrupta sunt. Quomodo enim interpretemur *exerta ista*? Atqui liber Clem. non exhibet *exerta* sed *exerte* et inde exorsus permutatis duobus vocabulis aliaque adhibita distinctione sic sanasse hunc locum mihi videor: *aut et illa recusare debebunt exerte aut ista suscipere necessarie, maxime cum* etc. — *exerte* = consequenter, fortiter: 4, 26. 211, 14. 297, 9.*

290, 27. Ita totum hunc locum restitui velim: *Plane vestrum est in carceribus popinas exhibere martyribus incertis, ne consuetudinem quaerant, ne taedeat vitae, ne nova abstinentiae disciplina scandalizentur quam nec ille Pristinus, — vester, non Christianus martyr, — adtigerat, quem ex facultate custodiae liberae aliquamdiu furtum, <tum> omnibus balneis quasi baptismatis melioribus et omnibus luxuriae secessibus, quasi ecclesiae secretioribus et omnibus vitae istius illecebris quasi aeternae dignioribus hoc, puto, obligatum, ne mori vellet, postremo ipso tribunalis die summa luce condito mero tanquam antidoto praemedicatum ita enervastis, ut*

paucis unguis titillatus (hoc enim ebrietas sentiebat), quem dominum confiteretur interroganti praesidi respondere non potuerit amplius atque ita, de hoc iam extortus, cum singultus et ructus solos haberet, sine ipsa negatione discesserit. Recte me distinxisse: *vester*, non *Christianus martyr*, re ipsa comprobatur. Post *factum* addidi *tum*; tria enim sunt membra tribus participiis distincta: *factum*, *obligatum*, *praemedicatum*. Ex his primum inducitur adverbio *aliquamdiu*, tertium *postremo*. Desideratur igitur in altero membro simile adverbium: < *tum* >, quod propter antecedentem syllabam *tum* facillime potuit intercideri. Ex Gangn. recepi: *quasi ecclesiae* (sc. secessibus) *secretioribus*, *quasi aeternae* (sc. vitae illecebris) *dignioribus*, neque dubitavi inde emendare: *quasi baptismatis* (*B: baptismate*) *melioribus*; intellege enim: baptismatis balneo. Denique scripsi: *sine ipsa negatione discesserit*. Antecedit enim: *cum singultus et ructus solos haberet*, quo demonstratur Pristinum illum prae ebrietate omnino loqui non potuisse; ergo nec negare. Negatio domini liberat Christianos a tormentis. Is autem martyr, quia loqui non potest, sine ipsa negatione liberatur et ita psychicorum ingenioso invento et martyr est et non negator. Ita demum quomodo sequentia intellegenda sint patet: *Ideo sobrietatis disciplinam qui praedicant, pseudoprofetae*. Si enim ebriari non licet, remedium psychicis deest.

292, 30. — *aut si omnem in totum devotionem temporum, et dierum et mensium et annorum, erasit apostolus, cur pascha celebramus annuo circulo in mense primo? cur quinquaginta exinde diebus in omni exaltatione decurrimus? cur stationibus quartam et sextam sabbati dicamus, et ieiuniis parasceuen? quamquam vos etiam sabbatum si quando continuatis, nunquam nisi in pascha ieiunandum secundum rationem alibi redditam* (cfr. p. 275, 18). *Nobis certe omnis dies* (ita Gel. — *B: omni die*) *etiam vulgata consecratione celebratur* (*B: celebrantur*). *Nec ergo apud apostolum differentiae ratio, distinguentem vetera et nova. Sed et hic videbitur inaequalitas vestra, cum vetustatum formam nobis exprobratis, in quo* (ita Gel. — *B: qua*) *causam novitatis accusatis*. Etiam hoc loco quae traduntur coniecturis Gelenii magis etiam depravata sunt quam erant. Primum quidem vitiosa sunt:

cur stationibus quartam et sextam sabbati dicamus? Intellegi enim necesse est: quartam et sextam *horam* sabbati. Vult autem intellegi Tertullianus quartum et sextum hebdomadis diem; cfr. p. 275, 25: *proinde nec stationum quae et ipsae suos quidem dies habeant, quartae feriae et sextae.* cfr. etiam p. 192, 5. Removendum igitur censeo *sabbati* ut interpolatum et inserendum: *feriam*. — In sequentibus offendo in accusativo *sabbatum*; non enim *sabbatum* continuant adversarii, sed *ieiunia*. Corrigas igitur: *sabbato*. Ceterum deesse aliquid in verbis: *nunquam nisi in pascha ieiunandum secundum rationem alibi redditam* recte sensit Reifferscheidius; sed eo quod ipse supplet: *putatis*, non apte exprimitur auctoris sententia. Addi oportet participium, in quo insit vis adversativa (während doch): *nunquam nisi in pascha ieiunandum* <praescribentes> etc. Quae sequuntur ut apud Gangneium traduntur tenenda sunt: *Nobis certe omni die etiam vulgata consecratione* (sc. dierum) *celebrantur* (sc. ieiunia). celebrare ieiunia cfr. 296, 4. — Denique totius loci ratio satis docet sequentia sic esse distinguenda: *Nec ergo apud apostolum differentiae ratio, distinguentem nova et vetera?*

297, 6. Non mirum videtur Tertulliano, adversarios novae prophetiae praecepta recusare, quippe qui luxuriae lasciviaeque sint dediti: *Talibus si placerent prophetae, mei non erant*. Rectius distinguendum erit: *Talibus si placerent prophetae mei, non erant* (sc. prophetarum). De novis enim prophetis loquitur Tert., quos iure suos nominat.

De anima.

298, 6. *Etiam in carcere Socratis de animae statu velitatum est.* Nescio iam hoc primum, an opportuno in tempore magisterii (ita Scal. — *B*: magistri), etsi nihil de loco interest. Quid enim liquido saperet anima tunc Socratis, iam sacro navigio regresso, iam cicutis damnationis exhaustis, iam morte praesente, utique consternata ad aliquem motum (ita Lat. — *B*: modum) secundum naturam, aut externata (ita Rig. — *B*: externum) si non secundum naturam (naturam Gel. — *B*: consternata.) —

Admodum mihi displicet Scaligeri coniectura *magisterii pro magistri*. Nam quia sequitur: *etsi nihil de loco interest*, liquet stricte hic opponi *tempus* et *locus*, ut quidquid addis ad *tempus* molestum sit, immo ferri nequeat. Delendum igitur mihi videtur necessarie quod G. praebet: *magistri*, quamquam quomodo inter verba irrepserit haud facile est dictu. Fortasse in sequentibus genuina scriptura haec erat: *Quid enim liquido saperet anima tunc magistri*. — Gravissime corrupta sunt postrema, quae ne coniecturis quidem virorum doctorum sanata credo. Quid enim est: *consternata ad aliquem motum*? Sine dubio recte traditur *ad aliquem modum*, cfr. l. 7: *vel in hoc tamen mota* et quae sequuntur. Ego exorsus ex eis quae sequuntur: *quamvis enim placida atque tranquilla* — *vel in hoc tamen mota ne moveretur* et genuinum verborum ordinem turbatum arbitratus ita Tertulliano sua reddidisse credo: *utique ad aliquem modum, si non ad extremum secundum naturam, consternata*. — Ceterum l. 8 post *concussa* deleas quaeso copulam est.

301, 25. In quibusdam rebus ethnici philosophi cum doctrina Christiana consentiunt, sed aliter argumentantur: *Hoc itaque commiserit nos et philosophos in ista praesertim materia, quod interdum communes sententias propriis argumentationibus vestiant, contrariis alicubi regulae nostrae, interdum sententias proprias communibus argumentationibus muniant, consentaneis alicubi regulae illorum, ut prope exclusa sit veritas a philosophia per veneficia in illa (B: illam) sua*. Recte iudicat Hart. (IV p. 49) Reiff. coniecturam in illa hunc locum obscurare magis quam sanare. Sed ipsius coniectura *per veneficia illata sua* non magis probabilis mihi videtur, quia aut pronomen *sua*, aut participium *illata* prorsus supervacaneum est. Verba *per veneficia* satis docent intercidisse hoc loco aliqua quae ex antecedentibus suppleri possunt. Dixerat Tert. philosophos saepe communes sententias (id est: philosophorum et Christianorum, non recte Hart.: allgemeine) propriis (id est: suis, non: eigenthümliche, ut Hart.) argumentationibus munire. Inde ita suppleverim: *ut prope exclusa sit veritas a philosophia per veneficia in illam sua* <immiscente et illam in sua>. cfr. quae sequuntur:

et ideo utroque titulo societatis adversarii veritatis. Aber-
ravit oculus librarii a priore sua ad posterius.

304, 5. *Depulsa est philosophiae opinio auctoritate profetiae quoque.* Maxime miror hoc loco auctorem non sacrae scripturae auctoritate probare quae proposuit; id quod plane abhorret a consuetudine eius. Intuens quae sequuntur, in quibus de corporalitate animae disseritur, sed ita, ut et hic desiderari aliqua sentiamus, (cfr. *an magis extruuntur*) pro certo affirmaverim intercidis post verba *Depulsa est* etc. totam partem disputationis. Nam postquam probavit auctor non inepte a Christianis doceri animam esse et natam et factam, necesse erat distinctius eum ad alteram partem disputationis transire, utrum corporalis anima sit, necne. Haec suspicio firmatur alio loco p. 305, 26: *Dehinc si corporis est moveri extrinsecus, ostendimus autem supra moveri animam et ab alio, cum vaticinatur, cum furit* etc. Quae enim supra exposuisse se testatur nusquam hodie exstant. Verisimile igitur mihi videtur in libro ex quo Gangnei et Gelenii codices erant descripti, defuisse unum vel plur^u folia.

305, 4. *Sed et Chrysippus manum ei porrigit* (sc. Cleanthi), *constituens corporalia ab incorporalibus omnino derelinqui non posse, quia nec contingantur ab eis, — derelicto autem corpore ab anima hominem (hominem add. Reiff.) affici morte.* (Reliqua Gangn. sic praebet): *Igitur corpus anima quam si corporali corpus non derelinquet. Videntur haec Platonici* etc. Reiff.: *Igitur corpus anima, quae nisi corporalis corpus non derelinqueret, videtur. Haec Platonici* etc. Hart: *Igitur corpus anima, quae nisi corporalis corpus non derelinquere videretur.* — Ex eis quae traduntur: *anima quam si corporali non erat restituendum: quae nisi corporalis, sed: anima <a>qua nisi corporali secundum haec, si Hartelii vestigia sequi vellem, emendarem; corpus non derelinqui videretur.* Sed ipsum hoc *videretur* huic loco omnino non aptum est; neque enim quid fieri videatur sed quid fiat necessario hic quaeritur. Propterea quae supersunt per dittographiam orta esse ratus (cfr. p. 298, 7 ubi simile mendum) sic hunc locum restituendum censeo: *<a>qua nisi corporali corpus non derelinqueretur.* Ceterum supra non iure a Reiff. esse

additum *hominem* demonstravit Hart. IV p. 53. Passivum et supra exstat l. 6.

306, 1. *Iam vero si ab alio moveri corporis est, quanto magis movere aliud? Anima autem movet corpus et conatus eius extrinsecus foris parent.* — Verba *extrinsecus* et *foris* idem significant et tautologiam efficiunt intolerabilem. Aut igitur *foris* delendum, ut Friderico Leo videtur, aut rescribendum: *intrinsecus*, quod coniungendum est cum substantivo *conatus*, ut sit: *conatus eius qui operantur intrinsecus.* cfr. infra l. 5: *velut sigillario motu superficiem intus agitante.* Solet Tert. cum substantivis coniungere adverbia cfr. e. g. 82, 19: *intus crux.*

307, 13. *Sed enormis intentio philosophiae solet plerumque nec prospicere pro pedibus. Sic Thales in puteum. Solet et sententias suas non intellegendo valetudinis corruptelam suspicari. Sic Chrysippus ad elleborum. Tale aliquid opinor ei accidit, cum duo in unum corpora negavit, alienato (ita Jun. — AB: alienata) a prospectu et recogitatu praegnantum, quae non singula (A: singulatin) cotidie corpora, sed et bina et terna in unius uteri ambitu perferunt. Junii coniectura alienato inde processit, quod antecedens pronomen ei ad Chrysippum rettulit. Sed sine dubio intellegendum est: Tale aliquid ei (sc. philosophiae) accidit, unde liquet bene se habere quod traditur alienata, quia antecedit: cum duo in unum corpora negavit (sc. philosophia). Ceterum ex eo quod A tradit: singulatin restituendum censeo: quae non singula <tan>tum cotidie corpora.*

307, 24. *Universa conditio testabitur corpora de corporibus processura iam illic esse, unde procedunt. Secundum sit necesse est, quod ex alio est. Nihil porro ex alio est, nisi dum gignitur; sed tunc (sed tunc om. A) duo sunt. Verba sed tunc, quae comparent apud Gangneium, interpolata esse in aperto est. Demonstrare enim vult auctor et in utero infantem iam corpus esse. Restituo igitur ex A: nihil porro ex alio est, nisi, dum gignitur, duo sunt, id est: Si id quod ex alio est secundum sit necesse est, liquet duo corpora iam tunc esse, dum illud aliud gignitur. — Item iudico de alio loco p. 308, 10, quem sic ex A restitui velim: Quid est autem illud, quod ad inferna transfertur post divortium corporis, quod detinetur illic,*

quod in diem iudicii reservatur, ad quod et Christus moriendo descendit (puto, ad animas patriarcharum), si nihil anima sub terris? — Verba sed quam ob rem, quae Gangn. praebet post animas patriarcharum, turpissimum in modum structuram turbant. Ideo addita videntur, quia interpolator verbis puto ad animas patriarcharum responderi ad ea quae antecedunt iudicavit; sed falso eum iudicasse res ipsa probat. Ab auctore haec verba addita sunt in parenthesi, ut interpretaretur verba ad quod et Christus moriendo descendit.

311,4. Ut animam corporalem esse probet visionem Christianae mulieris protulit Tert., quae quomodo viderit animam fidelibus revelavit: *Haec visio est, (A: Hoc visio et) deus testis et apostolus charismatum in ecclesia futurorum idoneus sponsor: tu nec si* (ita Rig. — *A: tunc et ** si. B: tunc et si) res ipsa de singulis persuaserit, credas?* Quomodo intellegam priora: *haec visio est*, si ita cum sequentibus coniunguntur, nescio. Sine dubio altercatur hoc loco Tert. cum adversario, qui ut vim allati argumenti eludat, ita adversatur: *Hoc visio.* (sc. est. Teneri enim potest quod A praebet) Ad haec Tert.: *Sed (A: et) deus testis et apostolus charismatum in ecclesia futurorum idoneus sponsor.* Quae sequuntur Rigaltium recte restituisse vix crediderim. Neque enim intellegitur quid sibi velit coniunctivus *credas*, pro quo, si recte coniecit Rig., postulamus futurum: *credes.* Quae cum ita sint, adstipulor Friderico Leo ita emendenti: *Tu neges; sed si res ipsa de singulis persuaserit, credas.*

312,2. *Hic erit homo interior, alius exterior, dupliciter unus: habens et ille oculos et aures suas, quibus Paulus* (ita Urs. — *AB: populus) dominum (A: domino) audire debuerat.* — Ursinus coniecturam suam fulcit adferens 2 Cor. 12,2—4, ubi Paulus se ipsum visiones non habere profitetur. Sed quale est, ut hoc Tert. apostolo crimini vertat? Tenendum est quod AB praebent: *populus* sc. Israel. Populus = Israel cfr. 33,5. 53,19. 154,4. 208,7 et saepius. Ad rem adeas, si placet, Jes. 6,10.

312,12. *Pertinet ad statum fidei simplicem animam determinare secundum Platonem, id est uniformem dumtaxat substantiae nomine. Viderint artes et disciplinae, viderint et haereses* (ita Urs. — *AB: effigies*). Et hoc loco Ursini coniectura iniuria pro

codicum optima scriptura recepta est. De artibus et disciplinis animae disseruit auctor p. 306, 22 sqq., de effigie animae 310, 7 sqq. Dicit igitur quantum ad artes et disciplinas et quantum ad effigies animas esse posse multiformes, quantum ad substantiam omnes esse uniformes.

313, 28. Distinguunt quidam inter animam et spiritum, ita ut status animae iam non simplex sit, argumentantes quibusdam animalibus, ut culicibus, formicis, tineis, pulmones deesse. Refutat Tert. hanc sententiam demonstrans plane incertum esse hoc, et si re vera animalia illa pulmonibus carerent, tamen sine eis vivere posse, ut angues ire sine pedibus: *Vivere sine spiritu existimas aliquid, spirare sine pulmonibus non putas? Quid est, oro te, spirare? Flatum, opinor, ex semetipso agere. Quid est non (non om. A) vivere? Flatum ex semetipso non agere. Hoc enim respondere debebo si non idem est spirare quod vivere. Sed mortui erit, non agere flatum. Ergo viventis est agere flatum. Sed et spirantis est agere flatum. Ergo et spirare viventis est.* — Miror quod nemo editorum insulsissimam Gangneiani libri interpolationem hoc loco removit. Omnino enim hae argutiae sensu carent, si servamus quod G. praebet: *quid est non vivere?* Nam quae sequuntur: *Hoc enim respondere debebo, si non idem est spirare quod vivere*, Tert. absurdum aliquid et alienum ab omnium opinione ex adversariorum dogmate conclusisse docent. Id autem quod apud G. exstat absurdum non est, sed tale quod nemo nesciat. Quia adversarii spiritum et animam diversas substantias esse contendunt, ideo et spirare et vivere contraria esse debent. Ergo si spirare est flatum agere, vivere est non flatum agere. Interpolator has argutias non intellexit.

314, 8. *Denique si separas spiritum et animam* (ita Urs. — A: *spiritum natura B: spiritum naturam*), *separa et opera*. Ursini coniectura removetur aliquid quod deesse nequit: *natura*, quippe quod opponatur ablativo *opera*. Opera = opus cfr. 319, 3, 17. 315, 1. Oehl. II 44, 6 a. i. 109, 9. 132, 7 a. i. cfr. Roensch J. et V. p. 315. Aut igitur cum Agobardino retinendum est: *Denique si separas spiritum natura* (mente supple: ab anima) aut addendum: *denique si separas spiritum <et animam> natura, separa* (sc. eas) *et opera*. — l. 16 falso addidit Reiff.: *si <duo> fuis-*

sent; nam illud duo ex antecedentibus facillime mente suppleri potest. — Item 315, 27: *non primum quod spiritale est* (est om. A) *sed quod animale, postea spiritale*, Gangn. interpolatio est removenda est. cfr. graeca 1 Cor. 15, 46: οὐ πρῶτον τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ψυχικόν, ἔπειτα τὸ πνευματικόν. — Rectius fortasse suppleretur: *postea* <quod> *spiritale*, ut in Vulg. exstat: *deinde quod spiritale*.

315, 9. Invitus auctor coactus est animam spiritum vocare, ut uniformem eam defendat ab illis, qui spiritum et animam separant substantia. Spiritum autem animam vocat non status nomine sed actus, non substantiae titulo, sed operae. In libro adv. Hermogenem spiritum eam negaverat, ut flatum eam defenderet propter illius argumentationem: *Idcirco nos et illic* (sc. in libro adv. Herm.) *flatum eam defendimus, non spiritum secundum scripturam et secundum spiritus distinctionem, et hic spiritum ingratius pronuntiamus secundum spirandi et flandi communionem. Illic de substantia quaestio est; spirare enim substantiae actus est.* — Postrema duo membra inter se non cohaerent. Interciderunt sine dubio aliqua, ni fallor haec: *illic de substantia, <hic de actu substantiae> quaestio est; spirare enim substantiae actus est;* cfr. supra l. 1.

316, 17. *Proinde et animum, sive mens est, νοῦς apud Graecos, non aliud* (AB: *quo non aliud*) *quid intellegimus, quam suggestum animae ingenitum et insitum et nativitas proprium, quo agit, quo sapit, quem secum habens ex semetipsa se commoveat in semetipsam* (B: *semetipsa* A om.) *atque ita moveri videatur ab illo tanquam substantia alia* (A: *alio*) etc. — Falso post verba *sive mens est* subdistinguitur; patet enim incertum esse auctorem, quomodo vertat graecum νοῦς. Atqui ante verba *non aliud* in AB legimus *quo*; quam ob rem sic rectius emendari existimo: *Proinde et animum, sive mens est quod νοῦς apud Graecos, non aliud quid* etc. — l. 21 ex Ag. Tertulliano suum reddendum est: *tanquam substantia alio*, id est: *tanquam secundum substantiam animus ab anima diversus sit.* cfr. p. 317, 3: *non ut substantia alium.* alius = diversus ab cfr. 235, 18 Oehl. II 203, 10 a. i. — Ceterum non video cur editores supra l. 20 mutaverint: *in semetipsa* et infra l. 24. *quam* (ita A—B: *quamvis*) *Anaxagorae sententia turbata est.* Utrumque enim sine offensione.

318, 23. Totus hic locus a Dielsio restitutus est in doxographis gr. p. 205, sqq., quod praeteriisse videtur editores. — Ceterum supra l. 20 rescribendum mihi videtur: *Singularis alioquin et simplex et de suo tota est, non magis structilis (AB: instructilis) aliunde quam divisibilis ex se; cfr. si enim structilis. instructilis de verbo instruendi derivatum nec alibi lectum nihil valet hoc loco.*

319, 24. *Haec omnia quibus titulis nuncupentur et quibus ex se divisionibus deriventur* (ita B. — A Bmg.: *detineantur*) *et quibus in corpore metationibus sequestrentur, medici potius cum philosophis considerabunt.* — Recepit Reiff. Gangn. scripturam *deriventur*; sed aperte falsa est; sensus enim ex sensibus derivari non posse in propatulo est. Sed Agob. scriptura *detineantur*, quam interpretationem admittat, nescio. Quod sequitur *sequestrentur*, suadet ut mutemus: *distineantur*. Ceterum verba *ex se arte coniungenda sunt cum substantivo divisionibus*; cfr. *quibus in corpore metationibus*.

320, 4. *Asclepiades etiam illa argumentatione vectatur, quod pleraque animalia amissis eis partibus, in quibus plurimum existimatur principale consistere, et insuper vivant aliquatenus et sapiant nihilominus, ut muscae et vespae et lucustae, si corda detraxeris, — itaque principale non esse, Quod si fuisset amissus* (ita B. — A: *amisso*) *cum suis sedibus (sedibus om. A) vigor animae non perseveraret.* — Prorsus ineptum est, quod apud Gangn. legimus; quomodo enim amissus vigor animae omnino perseverare potest? Amittitur principale illud, non vigor animae. Restituendum igitur est ex A: *quo, si fuisset, amisso cum suis sedibus vigor animae non perseveraret.*

321, 8. Recte Reiff. post coniunctionem *sed* lacunam statuisse mihi videtur; non licet enim, quod Hart. (IV p. 56) vult, ex l. 1 mente supplere: *putes*. Sed dubito an recte restituerit Reiff. quae sequuntur: *et qui divinarum <litterarum> commentatores* (ita B. — A: *commemoratores*) *videbantur.* — Intellegi vult hoc loco Hart. septuaginta illos interpretes sacrae scripturae. Sed haec interpretatio, quae et per se probabilis mihi non videtur (cfr. *qui videbantur*), orta est ex Gangn. lectione *commentatores*. Atqui vox *commemorator* et alibi invenitur apud Tert. Oehl. II p. 231, 10 a. c.: *Hoc et Christus ostendens, commemo-*

rator, non obliterator vetustatum. Verisimilius igitur mihi videtur cogitasse hic auctorem de eis auctoribus, qui de rebus divinis disseruerunt (cfr. p. 301, 8 sqq.). Supplendum igitur censeo: *et qui divinarum <rerum> commemoratores videbantur.*

328, 1. *Et nunc ad differentiam sensualium et intellectualium non aliud admittimus, quam rerum diversitates, corporalium et spiritalium, visibilium et invisibilium, publicatarum et arcanarum quod illae sensui, istae intellectui attribuuntur, apud animam tamen et istis et illis obsequio (obsequio om. A) deputed, quae perinde per corpus corporalia sentiat quemadmodum per animum incorporalia intellegat, salvo eo ut etiam sentiat, dum intellegit. Non enim et sentire intellegere est et intellegere sentire est? — Propter postrema verba et quae exinde sequuntur pauca intercidis in antecedentibus suspicor post verba salvo eo, ut etiam, quae sic suppleri velim: salvo eo, ut etiam <intellegat, dum sentit, etiam> sentiat, dum intellegit. — Ceterum quod supra Gangn. praeter Agob. exhibet: obsequio, dubito an interpolatum sit. Vocabulum obsequium hoc loco parum aptum mihi videtur; certe verba quod illae sensui attribuuntur, istae intellectui docent sufficere plane quod A praebet: apud animam tamen et istis et illis deputed; deputare cum praepositione hoc modo coniunctum saepius invenitur cfr. 316, 10. 370, 3. 378, 9. — Ceterum infra l 28 cur Reiff. insulsam Ursini coniecturam: animo ita afficimur ut (A: nam ita efficiunt) elegantissimae Oehler: nam ita effici ut praetulerit, non video.*

329, 19. *Si enim veritates per imagines apprehenduntur, id est: invisibilia per visibilia noscuntur, — et necesse est omnino hunc mundum imaginem quandam esse alterius, ecquid ibi (B: et quid sibi. A om.) videtur intellectus duce uti sensu — nec sine illo veritates posse contingi? — Quomodo intellegat Reiff.: ecquid ibi nescio; scripsit, ni fallor, Tert.: ecquid tibi videtur. Pergit: Quomodo ergo potior erit (sc. intellectus) eo, per quem est, quo eget, cui debet totum, quod attingit? Ita utrumque concluditur, neque praeferendum sensui intellectum, — per quem enim quid constat, inferius ipso est — neque separandum a sensu, — per quod enim quid est cum ipso est. Mendum inesse puto in verbis per quem enim quid constat inferius ipso est. Fulcit*

enim loco communi sententiam suam Tertullianus, quam ob rem ita mutari necesse esse censeo: *per quod enim quid constat etc. cfr.: per quod enim quid est, cum ipso est.*

330, 21. Inest et in arboribus propria vis animae: *Inde igitur et sapiunt, unde virunt, tam vivendi quam sapiendi proprietate, et quidem ab infantia et ipsae sua.* Verba et ipsae sua nullam admittunt interpretationem. Veretur auctor vocabulis sapiendi et vivendi de arboribus uti, quam ob rem addit: *tam vivendi quam sapiendi proprietate.* Eodem modo et vocabulum infantiae hic non proprie esse intellegendum ut pateret, addidit, ni fallor: *et ipsa sua.*

337, 14. Anima oblivionis, ut Plato vult, capax non est: *Ceterum quae, ut haberi merito possit ex peraequatione omnium proprietatum deus, nulli passioni subiacebit, ita nec oblivioni, cum tanta sit iniuria oblivio, quanta est gloria eius, cuius iniuria est, memoria scilicet.* — Dubium est, an mendum lateat in vocabulo ita pro quo malim ista; certe non sine vitio sunt postrema: *memoria scilicet.* Quo enim referamus nominativum? Oblivio memoriam offendit. Corrigendum igitur est: *memoriae scilicet.* — l. 22 quod solus praebet Gangn. ita ante verba *utrumque meae animae, non Platonicae, congruet,* prorsus supervacaneum, immo molestum est; removendum ergo existimo ex Agob. auctoritate.

340, 1. Ita distinguendum et mutandum mihi videtur: *Immo cur non ex aequo omnes recordamur, cum ex aequo omnes obliviscamur, sed tantummodo philosophi, nec (AB: ne) hi quidem omnes?* — Signo interrogationis post *obliviscamur* posito structurae simplicitas turbatur.

346, 22. Deest A. *Quis ille nunc vetus sermo apud memoriam Platonis de animarum reciproco cursu, quod hinc abeuntes eant (ita Gel. — B: sint) illuc et rursus huc veniant et vivant (ita Gel. — B: fiant) et dehinc e vita abeant (ita Gel. — B: dehinc ita habeant) rursus ex mortuis effici vivos.* — Secutus est Reiff. Gelenium, quamquam coniecturae eius nihil habent probabilitatis. Prima: hinc abeuntes eant illuc, refellitur simili loco 336, 18: *illius (sc. Platonis) est, quod animae hinc euntes sint illuc.* esse c. part. praes. pro simplici indicativo usitatissimum est

auctori nostro; exempla conguessit Hart. II p. 41. Altera conjectura non facilis est, tertia vero tota structura turbatur; unde enim pendeat infinitivus *effici*? habere autem cum inf. Tert. sollemne est. Quae cum ita sint pauca intercidissee suspicatus post vocabulum *fiant*, sic malim restitui hunc locum: *quod hinc abeuntes sint illuc et rursus huc veniant et fiant* <ex vivis mortui> *et dehinc ita habeant rursus ex mortuis effici vivos*. De industria ita loquitur Tert., cfr. cap. 29.

348, 5. Pythagoras se olim Euphorbum fuisse meminit. Huius rei fidem, quam clipeo illius Delphis recognito confirmavit, omni modo evertere conatur Tert.: *Quid, si defectae iam traditionis superstites aliquas famae aurulas hausit? Quid si ab aedituo redempta clam inspectione cognovit? Scimus etiam magiam dicere* (*A: magiae licere*) *explorandis occultis pericatabolicos et pareddros et pythonicos spiritus*. — Nihil est: magia dicit spiritus. Ex *A* erat restituendum: *magiam elicere*, quod verbum huic rei sollemne est. cfr. e. g. Hor. Sat. I 8: *ut inde manis elicerent animas*.

350, 11. *Revera lues et fames et bella et voraginee civitatum pro remedio deputanda, tanquam tonsura insolescentis generis humani, et tamen, cum eiusmodi secures maximam mortalium vim semel caedant, nunquam restitutionem eius vivos ex mortuis reducetem post mille annos semel orbis expavit. Et hoc enim sensibile fecisset aequa vis amissionis et restitutionis, si vivi ex mortuis fierent*. — Primum quidem non integra mihi videntur verba *revera lues et fames et bella et voraginee civitatum*; genus enim: voraginee ita cum speciebus: lues, fames, bella coniungi non licere mihi videtur. Restitui igitur velim *revera lues et fames et bella et* <ceterae> *voraginee civitatum*, nisi cum Fr. Leo delere malis *et ante voraginee*. Haereo autem et in verbis: *Et hoc enim sensibile fecisset*; non enim video, quomodo intellegam illud *et ante hoc*, quia nihil antecedit, quo referri possit. Sententia haec est: Si tu dicis talia latere homines, non credam tibi. Nam aequa vis amissionis et restitutionis hoc palam fecisset. Quae cum ita sint, aut delendum censeo coniunctionem *et*, aut ita rescribendum: *Hoc etenim* — etenim secundo loco positum cfr. Oehl. I. 114, 6 *tunc etenim*. Oehl. II 703, 2 *cur etenim*. ib. 122, 3. *satis etenim*. — Pergit:

Cur autem mille annis post et non statim ex mortuis vivi, cum si non supparetur quod erogatum, in totum absumi periclitetur praevieniente restitutionem defectione, quia nec pariasset commeatus hic vitae miliario tempori longe scilicet brevior et idcirco facilior ante exstingui quam redaccendi, Igitur quae hoc modo intercidisset (lacunam signat Reiff.) si vivi ex mortuis fierent, quando non intercidit, non erit credendum vivos ex mortuis fieri. — Meo quidem iudicio lacuna, quam signat Reiff. alio loco signanda est. Carent enim omnino subiecto verba *cum — in totum absumi periclitetur*. Nam membrum relativum *quod erogatum est* non potest esse subiectum. Si vero hic supplemus: *cum, si non supparetur quod erogatum, in totum absumi periclitetur* <genus humanum> *praevieniente restitutionem defectione, quia nec etc.,* facili medela adhibita cetera sana mihi videntur: *Igitur quia hoc modo intercidisset (sc. genus humanum), si vivi ex mortuis fierent, quando non intercidit, non erit credendum vivos ex mortuis fieri.*

351, 7. Ludit hic Tert. de migratione animarum. Mirum esse dicit omnes animas, etsi varia aetate decedant, tamen una regredi. *Etsi defuncta anima decresceret retrogada aetate, tamen vel coactanea suae mortis vel progressior reverti deberet: — Sed etsi eadem semper revolverentur (sc. animae), licet non corporum quoque formas easdem, tamen vel ingeniorum (ita A. Apud Gangn. praeterea legimus: licet non flatorum tamen quoque fortes casam vel ingeniorum) et studiorum et affectionum pristinas proprietates secum referre deberent etc. —* Omiserunt omnes editores, quae Gangn. praeter Agob. exhibet, quamquam prae manu est, haec neque dittographiam neque interpolationem esse posse. Si transponimus illud *tamen ante vel*, restat: *licet non flatorum quoque fortes casam*. Quam similia haec sint antecedentium: *licet non corporum quoque formas easdem*, in aperto est. Coniectura igitur medendum est. Verisimile mihi videtur scripsisse Tert.: *licet non flatorum quoque sortes easdem*. Optime certe cognosci poterunt animae de pristinis corporibus et de pristinis fatis. — sortes cfr. 333, 14.

355, 8. *Suscipe exemplum. Substantia est lapis, ferrum. Duritia lapidis et ferri natura substantiae est. Duritia com-*

municat, substantia discordat. Mollitia lanæ, mollitia plumæ: pariant naturalia, substantiva non pariant. Quæ sequuntur ita velim restitui: Sic et, si saeva bestia (deleo hic ut interpolatum cum Hartelio quod B præbet vel proba) vocetur <et> homo, sed non eadem anima; (nam et tunc naturæ similitudo notatur cum substantiæ dissimilitudo conspicitur). Ipsum enim quod hominem similem bestiae iudicas, confiteris animam non eandem, similem dicendo non ipsam. Primo obtutu ante sed non eadem anima intercidissem aliqua credideris. Sed in memoriam revocandum est coniunctionem sed saepissime apud Tert. pro tamen poni. Addidi et ante homo, quia in aperto est hic opponi hominem et animam, quod ut liqueat coniunctio et = etiam vix potest deesse. Ita autem interpretor verba sed non eadem anima: tamen non ipsa quoque anima saeva bestia vocatur. Cum his arte coniungenda sunt quæ infra exstant: Ipsum enim quod hominem etc. unde patet ut parenthesin esse uncinis includenda quæ antecedunt. Denique deleui virgulam post dicendo, quia coniungenda sunt: similem dicendo non ipsam (sc. animam), utpote quæ opponantur verbis ipsum quod hominem similem bestiae iudicas. Animam non eandem intellege: non similem bestiae.

356, 26. Homicida omni modo punitur: *Sed etsi anima præfugerit ultimo gladio, ne corpus quoque evaserit ferrum, nihilominus iugulo utroque (ita emendavit Hart. IV p. 73 traditum utroque) confossis costisque transfixis compensatio proprii facinoris exigitur. Inde in ignem datur, ut et sepultura puniatur. Aliter denique non licet. Nec tamen tanta est rogi cura, ut reliquias aliae bestiae inveniant; certe nec ossibus parcitur nec cineribus indulgetur nuditate plectendis. — Fieri non potest, ut coniungatur: Inde in ignem datur, ut et sepultura puniatur. Omnes enim mortui in ignem dantur; poena igitur hoc non potest esse. Praeterea quæ infra sequuntur: ut reliquias aliae bestiae inveniant pendere non posse a verbis nec tamen tanta est rogi cura etiam Reiff. sensit, qui suspicatur rescribendum esse: ut <ne> reliquias etc. Quæ cum ita sint aliam emendandi viam ingressus sic restitui volo: inde <nec> in ignem datur, ut et sepultura puniatur (aliter denique non licet, nec*

tamen tanta est rogi cura), ut reliquias aliae bestiae inveniant; certe nec ossibus etc.

358, 2. Eludit Tert. eos, qui poenae vel mercedis causa animas hominum pro diversitate morum in diversas bestias transmigrare docent: *O iudicia divina post mortem humanis mendaciora* (Pam.: mendiciora), *contemptibilia de poenis, fastidibilia de gratiis, quae nec pessimi metuant nec optimi cupiant, ad quae magis scelesti quam sancti quique properabunt, illi ut iustitiam saeculi citius evadant, isti ut tardius eam capiant.* — Pamellii coniectura mendiciora digna erat, quae inter verba reciperetur; caret enim omnino sensu traditum mendaciora. Sed parvulum mendum etiam in postremis restat. Emendandum enim erit: *isti* (sc. non properabunt), *ut tardius ea* (sc. iudicia divina) *capiant.* Infra l. 27 cum *A* scribendum est: *postquam damnatus ab apostolo* (ita Merk. — *AB*: ab ipso) *cum pecunia sua in interitum* etc. cfr. act. 8, 20: τὸ ἀργύριον σὸν σοι εἰς ἀπώλειαν.

362, 26. Certe et hic se primordiorum forma testatur, cum masculus temperius effingitur — prior enim Adam, — femina aliquanto serius, — posterior enim Eva. Ita quamdiu (ita Reiff. — *AB*: diu) *caro informis est, qualis ex Adae latere decerpta est, animal tamen et ipsa iam, quia et illam tunc Adae* (Adae om. *A*) *portionem animatam* (ita Urs. — *AB*: animam) *agnoscam.* — Reiff. coniectura quamdiu propterea displicet quia hoc modo non patet, quid sibi velit coniunctio *ita*. Scripsit, ni fallor, Tert.: *Ita diu<tius> caro informis est* (sc. femina quam vir; caro informis sc. foetus in utero). — Infra l. 8 Reiff. coniectura sua verum removet; scribendum est cum *AB*: *quancunque illam rationem sortita* = sortita illam rationem, quaecunque erat (cfr. 362, 24). quicunque cfr. 20, 2; 57, 19 et 24.

365, 11. *Ab his autem annis et suffusior et vestitior sexus est, et concupiscentia oculis arbitris utitur et communicat placitum et intellegit, quae sint, et fines suos ad instar ficulneae contagionis prurigine accingit et hominem de paradiso integritatis educit, exinde scabida etiam in ceteras culpas et delinquendi non naturales, cum iam non ex instituto naturae sed ex vitio.* — Tres lacunas hic indicavit Reiff. post *sint, ficulneae, delinquendi.* Primam et tertiam sine causa eum statuisse probavit Hart. IV

p. 75. Atqui et verba: *et fines suos ad instar ficulneae contagionis prurigne accingit sine vitio mihi esse videntur. Concupiscentia fines suos — prurigne accingit mihi quidem non obscurum; concupiscentiae proprii fines (id est: propria regio) sunt pudenda. Ficulnea contagio breviter dictum est pro contagio cum foliis ficulneis.*

367, 2. Exposuit in antecedentibus Tert., quanta idololatria in nascendis infantibus admittatur apud ethnicos: *Adeo nulla ferme nativitas immunda est, utique ethnicorum. Hinc enim et apostolus ex sanctificato alterutro sexu sanctos procreari ait, tam ex seminis praerogativa quam ex institutionis disciplina. Ceterum, ait, immundi nascerentur, quasi designatos tamen sanctitatis ac per hoc etiam salutis intellegi volens fidelium filios, ut huius spei pignore matrimoniis, quae retinenda censuerat, patrocinaretur. — Scribere non potuit Tert.: quasi designatos tamen — salutis volens intellegi fidelium filios. Nam si etiam illi qui ex coniugiis mixtis (cfr. ex sanctificato alterutro sexu) oriuntur, sancti sunt, fidelium filii quomodo non erunt? Necessario corrigendum mihi videtur: infidelium filios. Concludit haec Tert. quia dicit apostolus: ceterum immundi nascerentur, non: essent. Nam si infidelium filii immundi solummodo nasci dicuntur, sunt quodammodo salutis designati. quasi = ut; tamen = saltem.*

367, 12. *Ita omnis anima eo usque in Adam censetur, donec in Christo recenseatur, tamdiu immunda, quamdiu recenseatur. Peccatrix autem quia immunda nec (nec add. Reiff.) recipiens ignominiam ex carnis societate (ita B—A idem, tantum pro societate: exsocietate. Bng.: respuens ignominiam suam et in carnem et societatem). Nam etsi caro peccatrix, secundum quam incedere prohibemur, — non tamen suo nomine caro infamis. Neque enim de proprio sapit quid aut sentit ad suadendam vel imperandam peccatellam. — Offendo primum in verbis tamdiu immunda, quamdiu recenseatur. Non solum enim turpe hoc est, quia antecedit: donec in Christo recenseatur, sed etiam falsum, quia hic omnino ferri nequit coniunctivus. Dittographia igitur hoc vocabulum aestimandum est et omnino propterea removendum. Quid scripserit Tert. haud facile est dictu. Aptum*

esset: *quamdiu ethnica*, vel: *non Christiana*, vel quod Fr. Leo suspicatur: *quamdiu in mundo*. Quae sequuntur a Reiff. ex Agobardino ita restituta sunt, ut adderet *nec*, omitteret cum Gangn. praepositionem *ex* ante *societate*. Atqui hoc loco perspicuum est, quomodo constituerit haec verba Gangneius. Scripturam Agobardini, omissa solummodo praepositione *ex* quae molesta erat, inter verba recepit. Quae invenit in eo libro, quem in universum sequitur: *respuens ignominiam suam et in carnem et societatem*, margini adscripsit. Haec enim nemo, opinor, Gangnei coniecturam aestimabit. Verum sine dubio restituit iam Oehlerus ex A et Bmg.: *respuens ignominiam suam et in carnem ex societate*. Utitur hoc modo auctor verbo respuendi. cfr. p. 16, 18 (loca) quae, *simul inquinamentum com-biberunt, tunc etiam in alteros respuunt*. Oehl. II 96, 5. *Libertas arbitrii non ei culpam suam respuet a quo data est, sed a quo non ut debuit, administrata est*.

368, 6. Falso hic addidit Pam. quem sequuntur editores: *qui viderit <mulierem> ad concupiscentiam etc.* cfr. p. 228, 20.

371, 14. *Quodsi vitale, salutare, auxiliare somnus, nihil eius modi non rationale*. — Apud Gangn. praeterea exstat: *nihil non naturale rationale quod rationale*. Recepit ex his inter verba Pamelius: *nihil non naturale* omissis ceteris. Sed quomodo postrema irreperere potuerint, non video. Ni fallor, restituendum est: *nihil non rationale, nihil non naturale, <quia> naturale quod rationale*. l. 19 quae tradita sunt, nullo modo defendi possunt. Verum invenisse mihi videtur Reiff.: *etiam in lethargo non naturalem notantes somnum, naturalem respondent (AB: testimonio naturali respondent,)* cum in suo temperamento est. Non enim credam, testimonium naturale posse dici pro: testimonium somnum esse naturalem, ut vult Hart. IV p. 77. Praeterea et verba *cum in suo temperamento est* Reiff. coniecturam rectam esse docent.

377, 19. Postquam Tert. enarravit, quid quique de somnis disserterint, concludit: *Haec quantum ad fidem somniorum a nobis quoque consignandum et aliter interpretandam* (ita Gel. — AB: *interpretandum*). Non sufficit Gelenii coniectura; nam quia oppo-

sita sunt postrema: *et aliter interpretandam* antecedentibus, non apta videtur coniunctio *et*. Malim igitur rescribi: *et<si> aliter interpretandam*. Ceterum supra l. 18 iniuria Agob. lectio *magis* (nom. magus) Gangnei scriptura *nobis* remota est. De oraculis enim, non de somniis in universum, hic verba facit Tertulianus.

378, 5. Rectius distinguendum est: *Definimus enim a daemoniis plurimum incuti somnia, etsi interdum vera et gratiosa, sed (de qua industria, diximus) affectantia et captantia. Quanto magis vana et frustratoria et turbida et ludibriosa et immunda?* — l. 8 retinendum erat, quod traditur: *A deo autem — ea* (sc. somnia) *deputabuntur* (sc. esse). cfr. 370, 3; 41, 4; 316, 10; 328, 5. 69, 12. 77, 20.

378, 20. *Tertia species erunt somnia, quae sibi met ipsi anima videtur inducere. Porro quia* (ita Reiff. — AB: *quam*) *non est ex arbitrio somniare, (nam et Epicharmus ita sentit) quomodo ipsa erit causa sibi alicuius visionis? Num ergo haec species naturali formae (A forma) relinquenda est, servans animae etiam in ecstasi res suas perpeti?* — Reiff. quod sine vitio est coniectura sua removet: *quam non est ex arbitrio somniare.* est c. acc. inf. et alibi invenitur: 386, 22: *sed nec modicum quid animae in corpore residere est.* 234, 2: *idem eventus, quem saepissime — evenire est.* Eodem modo et p. 254, 21: *apostolum* (ita B — Gel.: *apostoli*) *autem magis est poenae ignibus prospicere*, Gangn. scriptura retinenda est. Ex altera parte in quibus latet mendum, ne conatus quidem est sanare. Nam participium *servans* nullo modo coniungi posse cum subiecto *species* in aperto est. Quamvis difficilis sit medela, tamen adhibenda est: *naturali formae servanti animae etiam in ecstasi res suas perpeti*. Corrupta sunt et quae sequuntur: *ea autem* (sc. somnia) *quae neque a deo neque a daemonio neque ab anima videntur accidere et praeter opinionem et praeter interpretationem et praeter enarrationem facultatis ipsi proprie ecstasi et rationi eius separabuntur*. Postrema nullam admittunt interpretationem. Ita rescribens sanasse hunc locum mihi videor: — *et praeter enarrationem, facultati ipsi propriae ecstasi et rationi eius separa-*

buntur, id est: facultati, quae ipsi ecstasi propria est. proprius c. dat. cfr. 142, 27.

380, 11. Sunt qui existiment quosdam homines omni non somniare. His refutatis pergit: *Sed et quod Libyca gens, Atlantes* (ita Gel. — *AB: Atlantico*) *caeco somno noctem* (noctem add. Reiff.) *transigere dicuntur, animae utique natura non* (non add. Reiff.) *taxatur* (ita Gel. — *AB: taxantur*). — Non recte addidisse *noctem* Reifferscheidium probavit Hart. IV p. 84. Non minus autem falso addidit negativam particulam. Tenendum erat, quod traditur: *animae utique natura taxantur* (sc. transigere). Accepto enim eo, quod addit Reiff. caret sensu quod sequitur: *Porro* = atqui (cfr. Oehl. ind.)

Pergit: *Porro aut Herodoto fama mentita est nonnumquam et in barbaros calumniosa, aut magna vis eiusmodi daemonum in illo climate dominatur. Si enim et Aristoteles heroem quendam Sardiniae notat incubatores fani sui visionibus privantem, erit et hoc in daemonum libidinibus, tam auferre somnia quam inferre, ut Neronis quoque seri somniatoris et Thrasymedis insigne inde processerit. Sed et a deo deducimus somnia. Quid ergo nec a deo Atlantes somniarent, vel quia nulla iam gens dei extranea est in omnem terram et in terminos orbis evangelio coruscante? Num ergo aut fama mentita est Aristoteli aut daemonum ad hoc (AB: adhuc) ratio est, dum ne animae aliqua natura credatur immunis somniorum?* Maiore interpolatione totus hic locus depravatus mihi videtur; quam ut cognoscamus sententiarum nexum perspicere necessé est. Herodotus tradit: Atlantes somniis carent. Dicent adversarii *natura* eos somniis carere. Hoc refellere vult Tert., cfr. l. 24: *dum ne animae aliqua natura credatur immunis somniorum*. Affert duas rationes: aut fama mentita est Herodoto, aut daemones aliqui efficiunt, ut Atlantes non somnient. Ut probet posse daemones hominibus somnia adimere teste utitur Aristotele, qui heroem quendam incubatores fani sui somniis privare narrat, et adicit hoc modo et Neronis et Thrasymedis exempla se interpretari posse. Huc usque omnia perspicua sunt, sed obscurant prorsus sententiae perspicuitatem quae sequuntur: *Sed et a deo deducimus somnia* etc. In his enim omnino non de ea re agitur, utrum natura careant At-

lantes somniis necne, sed de ea re, a quo Atlantibus somnia incutiantur, quamquam supra dictum est omnino eos non somnare. cfr.: *quid ergo nec a deo Atlantes somniarent*. Prorsus igitur haec dissentire ab auctoris proposito negari nequit. Praeterea et in his verbis proponitur aliquid, quod plane abhorret a Tertulliani sententia. Neque enim Tertulliani est credere, ex illa denum aetate deum consulere coepisse ethnicis ex qua evangelium supra totum orbem promulgatum sit. In postremis verbis recte offendit Hartelius in particula interrogativa *num* et in voce *Aristoteli*. Scribendum censet: *unum ergo: aut fama mentita est aut daemonum ad hoc ratio est*. Sed perspecta interpolatione illa et haec ab interpolatore depravata esse verisimilius mihi videtur. Comprobare enim, ni fallor, vult interpolator ille quod Aristoteles narrat. Propterea seclusis verbis: *sed — num* restitui velim: *inde processerit*. *Ergo aut fama mentita est Herodoto, aut daemonum ad hoc ratio est, dum ne* etc. — Hartelii coniectura: *unum ergo: aut* etc. et propterea improbanda est, quia requirimus: *alterum ergo* cfr. p. 391, 7.

380, 25. *Satis de speculo mortis, id est de somno, tum etiam de negotiis somni, id est de somniis. Nunc ad originem huius excessus, id est ad ordinem mortis (B: originem mortis), quia nec ipsa (ita Reiff. — AB: ipsam) sine quaestionibus licet finis (ita Reiff. — AB: finem) omnium quaestionum.* — Mutavit Reiff. duobus locis quae traduntur, sed vereor ne falso loco mutaverit. Sensu enim omnino carent verba *ad ordinem mortis*. Nam etsi secundum usum auctoris ordo mortis intellegi potest summa omnium rerum, quae in morte fiunt, tamen singula haec causa excessus nominari nequeunt; causa excessus est mors ipsa cfr. 370, 1. 375, 4. Restituendum ergo erit: *Nunc ad originem huius excessus, id est ad mortem, quia nec ipsam sine quaestionibus licet finem omnium quaestionum*. Corruptela inde orta videtur quod ex sequenti *mortem* irrepsit per dittographiam *ordinem*, unde tunc ortum est *ordinem mortis*.

382, 9. *Opus autem mortis in medio est: discretio corporis animaeque. Sed quidam ad immortalitatem animae, quam quidem*

non a deo edocti infirme tuentur, ita argumentationes emendicant, ut etc. Praepositionem ad ita usurpatam nusquam invenies. Necessario supplendum censeo: *Sed quidam ad immortalitatem animae <tuendam>, quam quidem etc.* Ita demum membrum relativum potest intellegi. cfr. 385, 10. *Plane ad immortalitatem animae hic quoque protegendam etc.* — l. 20 tenendum mihi videtur, quod A tradit: *corruptelae (B: corruptrices) materias*; vox erogarat autem ex Gangn. recipienda.

385, 10. *Plane ad immortalitatem animae hic quoque protegendam in mentione mortis aliquid de eiusmodi exitu interstruam, in quo paulatim ac minutatim anima dilabitur; habitum enim sustinens defectionis abducitur, dum absumi videtur et coniecturam praestat interitus de excessus temperatura.* — Corrigas quaeso: *habitum enim sustinens defectionis, dum abducitur, absumi videtur.*

386, 17. *Si enim corpus istud Platonica sententia carcer, ceterum apostolica dei templum, dum in Christo est, sed interim animam consaepto suo obstruit et obscurat et concreione carnis infaecat, unde illi, velut per corneum specular obsoletior lux est. Procul dubio, cum vi mortis exprimitur de concreione carnis, et ipsa expressione colatur.* — Patet falso poni post verba *lux est* punctum. Incipit enim a verbis *procul dubio* apodosis. Ceterum quid hoc loco sibi velint verba *ceterum apostolica dei templum, dum in Christo est*, prorsus nescio. Nihil enim illis est cum eis, quae hoc loco exponit auctor. Ineptiora etiam videntur eo quod sequitur: *sed interim*, quasi corpus eo usque carcer sit, donec homo fiat Christianus. Probare aliquid vult hoc loco Tert. Platonis sententia, quam si hoc modo restringit, plane ipsum disputationis consilium infringit. Patet et haec interpolata esse, quibus remotis sic emendandum arbitror: *Si enim corpus istud Platonica sententia carcer est et interim* (id est: dum anima in corpore est) *animam consaepto suo obstruit, procul dubio etc.* Interpolatio ideo facta videtur, quod falso traditum erat *sed interim pro et interim*.

388, 12. Cdd. secutus sic rescribendum et distinguendum censeo: *Quo (Gel.: quomodo) ergo animam exhalabis (AB: exhalabit)? In caelum? Christo illic adhuc sedente ad dexteram patris,*

nondum dei iussu per tubam archangeli audito, nondum illis quos adventus domini in saeculo invenerit, obviam ei creptis cum his, qui mortui in Christo primi resurgunt? Nulli patet caelum terra adhuc salva, ne dixerim clausa. Cum transactione enim saeculi reserabuntur regna caelorum. Sed in aethere dormitio nostra cum puerariis Platonis, aut in aere cum Ario, aut circa lunam cum Endymionibus Stoicorum? Immo inquis, in paradiso etc.

389, 26. Et hic rectius fortasse ex cdd. sic restituetur: *Aut si qua pro certo iniuria est tardius sub terram detrudi, titulus autem iniuriae cessatio est sepulturae, perquam iniquum eam iniuria affici, cui non imputabitur* (ita AB. — Gel.: *imputatur*) *cessatio sepulturae ad proximos scilicet pertinens. Aiunt et immatura morte praevenitos eo usque vagare istic, donec reliquatio compleatur aetatum* (ita AB — Gel.: *aetatis*), *quascumque* (AB: *qua cum*. Urs: *quam tum*) *pervixissent, si non intempestive obissent. — Futurum imputabitur* (id est: *imputari non poterit*) *multo aptius est, quam praesens. Pluralis aetatum, quia de pluribus animis agitur, non erat removendus.*

391, 19. *Quid ergo dicemus magiam? Quod omnes paene, fallaciam. Sed ratio fallaciae solos non fugit Christianos, qui spiritalia nequitiae non quidem socia conscientia, sed inimica scientia novimus, nec invitatoria operatione sed expugnatoria dominatione tractamus multiformem luem mentis humanae totius erroris artificem salutis pariter animaeque vastatricem scientiam magiae* (ita Urs. — AB: *vastatorem*. Sic *etiam magiae*), *secundae scilicet idololatriae, in qua se daemones perinde mortuos fingunt, quemadmodum in illa deos. — Ursini coniectura, quam Reiff. inter verba recepit, aperte falsa est; multiformis lues mentis humanae, totius erroris artifex nemo est nisi diabolus ipse, qui tractatur expugnatoria dominatione, in exorcismo scilicet. Scientia autem magiae certe expugnatoria dominatione tractari non potest. Ad verba sic etiam magiae olim volui mente suppleri: ratio nos non fugit. Sed etsi talis ellipsis nihil haberet miri (cfr. Hart. III p. 3) res ipsa ita intellegi vetat, quia nova aliqua res (cfr. etiam) omnino hic non additur; de magia et hic et supra agitur. Interdisse igitur aliquid necesse est: Sic etiam magiae <obnitimur>, secundae scilicet idololatriae etc.*

Adv. Marcionem I.

In eis quae sequuntur, eisdem siglis utor, quibus Oehlerus, ut *A* sit Vindobonensis, qui tres tantum priores libros continet, *B* Leidensis, *C* editio princeps Rhenani, quae nititur Paterniacensi et Hirsaugiensi, *a* editio Gangnei, *b* Gelenii, *c* Pamellii, *d* Rigaltii, qui primus adhibuit librum Montispessulanum.

¹ Oehl. II 50, 3. *Et ita in Christo quasi aliam inveniens dispositionem solius et purae benignitatis, facile novam et hospitalem argumentatus est divinitatem in Christo suo revelatam modicoque exinde termento totam fidei massam haeretico acore desipuit* (ita Scal. — libri omnes: *decepit*). Removenda est Scaligeri coniectura cfr. de pudic. Reiff. p. 246, 12, ubi Gangn. praebet: *decipiat*, quod erat tenendum, et ibidem 260, 7, ubi ex Gangnei: *despicit* corrigendum est: *decipit*.

50, 10 a. i. *Quantum humana condicio de deo definire potest, id definitio quod et omnium conscientia agnoscet, deum summum esse magnum, in aeternitate constitutum, innatum, infectum, sine initio, sine fine. Hunc enim statum aeternitati censendum, quae summum magnum deum efficiat, dum hoc est in deo ipso, atque ita et cetera, ut sit deus summum magnum et forma et ratione et vi et potestate. — Verba atque ita et cetera arte coniungenda sunt cum verbis deum summum esse magnum, unde patet ea quae intersunt esse parenthesin, id quod uncinis erat indicandum. Ad censendum mente supplendum est definitio: hic acc. c. inf. nullo modo pendere potest a verbo definitio.*

52, 6 a. i. *Quaecunque ratio plura summa magna non patitur admitti, eadem nec duo ut ipsa plura post unum. Post unum enim numerus. — Verba ut ipsa plura post unum obscura sunt. Dicere vult auctor: qui plura summa magna non admittit, idem nec duo admittere debet, quia et duo sunt plura. Patet igitur sic esse emendandum: eadem nec duo, ut <et> ipsa plura [post unum]. Post unum enim numerus. Primum post unum sensu prorsus caret. Ut dittographia igitur delenda mihi videtur. Ceterum infra sine dubio recte rescripsit Ios. Scaliger: Denique apud nos vis rationis istius ipso termino plures deos*

credi non sinit, quo (libri: quod) nec duos illa regula unum deum sistens.

53, 4. *Quid interfuit numeri, cum duo paria non differant uno? Una enim res est, quae eadem in duobus est. Etiam si plura essent paria, tantundem omnia unum fuissent nullo inter se differendo. — Addas quaeso: tantundem omnia <quantum> unum fuissent etc. — Pergit Tertullianus: Porro si neutrum ex duobus altero distat, iam ut (AB: et) ambo summa magna, qua (AB: quae) dei ambo, neutrum plus altero praestat, nullam rationem numeri sui ostendunt, praestantiam non habentes. Apodosis sine dubio incipit a verbis nullam rationem. Non integrum igitur videtur quod traditur: iam ut. Ceterum haereo in verbis: neutrum plus altero praestat; nam quae sequuntur: praestantiam non habentes docent verbo praestandi hoc loco inesse intransitivam quam dicimus vim, ut sit quod nostrum besser sein. Si igitur nullo modo admittit accusativum, in aperto mihi esse videtur vocem plus interpolatoris alicuius esse, qui ideo hoc addidit, quia verbum praestandi falso pro transitivo verbo hic accepit. Corrigendum igitur mihi videtur: Porro si neutrum ex duobus altero distat <et> iam, ut ambo summa magna qua dei ambo, neutrum [plus] altero praestat, nullam rationem etc. — Paulo infra l. 11 ita verba sunt distinguenda: Ecce enim duos intuens deos quid facerem? Si ambos colerem, vererer ne abundantia officii etc.*

54, 14. *Temptabis ad haec de nomine dei concutere retractatum ut passivo et in alios quoque permissio, quia scriptum sit: Deus deorum stetit in ecclesia deorum, in medio autem deos diiudicabit (ita Rig. — reliqui: diiudicavit) et: ego dixi vos dei estis. Nec tamen idcirco eis competat possessio summi magni, quia dei cognominentur, ita nec creatori. Non bene se habere puto postrema. Offendo enim in coniunctivo competat, pro quo ut in oratione obliqua accusativum c. inf. postulo. Praeterea verba ita nec creatori prorsus ex structura excidunt, quippe quibus non antecedit membrum, quo respiciat illud ita. Quae cum ita sint, sic emendandum censeo: Ut tamen idcirco eis <non> competat possessio summi magni, quia dei cognominentur, ita nec creatori.*

55, 5. *Id ergo summum magnum, quod deo adscribimus ex substantiae lege, non ex nominis sorte, contendimus ex pari esse debere in duobus, qui ea substantia constant, qua (AB quia) deus vocatur.* — Corrigendum est: *quae deus vocatur*, cfr. p. 54, 1 a, i. *quia deus iam vocari obtinuit substantia.*

58, 19. *Etsi unius familiae fuisset deus creator, tamen posterior tuo non erat, etiam Ponticis ante eum notus. Accipe igitur ab antecessore formam, a certo incertus, a cognito incognitus.* — Quoniam adiectivis *incertus, incognitus* significatur deus Marcionis, sanus esse non potest imperativus: *accipe*. Praeterea si restituimus *accipit* sive *accepit*, deest subiectum, quod ex antecedentibus suppleri nequit, quia antecedentis sententiae subiectum est deus sc. creator. Restitui igitur velim: *Accipit igitur ab antecessore formam <successor>, a certo incertus, a cognito incognitus.*

61, 1. *Naturam comprehendentes impudentissimi Marcionitae convertuntur ad destructionem operum creatoris. Nimirum, inquirunt, grande opus et dignum deo mundus. Numquid ergo creator minime deus? Plane deus. Ergo nec mundus deo indignus; nihil etenim deus indignum se fecisset, etsi mundum homini fecit, non sibi, etsi omne opus inferius est suo artifice. Et tamen si quale quid fecisse indignum est deo, quanto indignius deo est, nihil omnino eum fecisse, vel indignum, quo posset etiam digniorum auctor sperari?* — Verba *vel indignum* non congruunt sententiae auctoris; si enim, ut necesse est, ex antecedentibus suppleamus: quanto indignius est, deum vel indignum fecisse, patet contrarium eius dicere auctorem, quod vult efficere. Necessario igitur addendum mihi videtur: *quanto indignius deo est nihil omnino eum fecisse, <quam> vel indignum etc.*

65, 14. *Quod si ita est, ut aemula inter se conditionis universitas ista modulata sit, iam igitur et visibilibus etiam invisibilia debentur, non alteri auctori deputanda, quam cui et aemula eorum, ipsum creatorem diversum (ita C abed. — B(A): deum (dominum) suum) notantia (ita Rig. — reliqui: notant) iubentem quae prohibuit et prohibentem quae iussit, percutientem et sanantem. Cur in hac sola specie uniformem eum capiunt, visibilium solummodum creatorem?* — Rigaltii scriptura *notantia*, quam nescio an ex

Montisp. ceperit, sine dubio falsa est. Quomodo enim sola invisibilia possunt notare deum diversum? et quomodo cum his cohaerent verba *iubentem quae prohibuit* etc. Uno vocabulo addito et alia adhibita interpunctione sic erit restituendus totus hic locus: — *quam cui et aemula eorum. <Si> ipsum creatorem diversum notant* (cfr. cap. 2) *iubentem quae prohibuit et prohibentem quae iussit, percutientem et sanantem, cur in hac sola specie uniformem eum capiunt, visibilibus solummodo creatorem, quem perinde credendum sit et visibilia et invisibilia condidisse, quemadmodum et vitam et mortem et mala et pacem?*

77, 6 a. i. *Quae autem voluntas sine concupiscentiae stimulo est? Quis volet, quod non concupiscet? Sed et cura accedet voluntati. Quis enim volet quid et concupiscet et non curabit? Igitur cum et voluit et concupiit in hominis salutem iam et sibi et aliis negotium fecit. — Et hic intercidisse aliquid verisimillimum est: Igitur cum et voluit et concupiit <et curavit> in hominis salutem, iam et sibi et aliis negotium fecit. Nam si deest: et curavit vana sunt quae antecedunt: sed et cura accedet voluntati: quis enim volet quid et concupiscet et non curabit? cfr. 78, 1 adversus quod et voluit et concupiit et curavit.*

78, 4. *Porro nihil sine aemulatione decurret, quod sine adversario non erit. Denique volens et concupiscens et curans hominem liberare, hoc ipso iam aemulatur et eum a quo liberat, adversus eum scilicet sibi liberaturus, et ea de quibus liberat, in alia liberaturus. Proinde enim (enim om. AB) aemulationi occurrant necesse est officiales suae in ea quae aemulantur, ira discordia, odium, dedignatio, indignatio, bilis, nolentia, offensa. — Illud enim quod in AB non traditur re vera hoc loco ferri non potest; non enim ea quae antecedunt his verbis confirmantur, sed novum aliquid additur. Restituendum igitur erit: Perinde aemulationi etc. Ceterum mutes velim: in quae aemulatur (sc. aemulatio). p. 79, 16 post admissum finaliter distinguendum est; coniunctionem atqui apodosin inducentem cfr. 306, 4 a. i. Item paulo infra l. 20 post prohibuit.*

82, 5 a. i. *Sic et connubii res non ut mala securem et falcem admittit sanctitatis, sed ut matura defungi, ut ipsi sanctitati reservata, cui caedendo praestaret messem (ita Oehl. — ABC d: praestaret esse. abc: praestat et esse). Plus una de causa displicet*

Oehl. coniectura quam ita interpretatur: cui, id est connubii rei, caedendo praestaret messem. Neque enim referri potest relativum *cui* ad *connubii rei* nec intellegitur quid sibi velit: sanctitas connubii rei caedendo praestat messem. Facilior emendatio prae manu erat. Scripsit enim Tert., ni fallor: *cui cedendo praestaret esse*.

Adv. Marcionem II.

94, 6 a. i. *Capit etiam imaginem spiritus dicere flatum. Nam et ideo homo imago dei, id est spiritus; deus enim spiritus. Imago ergo spiritus afflatus. Porro imago veritati non usquequaque adaequabitur. Aliud est secundum veritatem esse, aliud ipsam veritatem esse. Sic et afflatus cum imago sit spiritus, non potest ita imaginem dei comparare, ut, quia veritas, id est spiritus, id est deus, sine delicto est, ideo et afflatus, id est imago non debuerit admisisse delictum. — Primum offendo in verbis non potest ita imaginem dei comparare. Quae antecedunt et ipsum illud comparare suadent ut emendemus: non potes ita imaginem rei (id est veritati) comparare, ut etc. Ceterum in postremis: ideo et afflatus, id est imago, verborum ordinem inversum existimo, ut necessario restituendum sit: ideo et imago, id est afflatus. Quae antecedunt: quia veritas, id est spiritus, id est deus, suadent ut praeterea addamus: ideo et imago, id est afflatus, <id est homo> non debuerit admisisse delictum.*

95. 16. *Denique cum manifeste scriptura dicat flasce deum in faciem hominis et factum hominem in animam vivam, non in spiritum vivificantem, separavit eam a condicione factoris. Opus enim aliud sit necesse est ab artifice, id est inferius artifice. Nec urceus enim factus a figulo ipse erit figulus. Ita nec afflatus factus a spiritu ideo erit spiritus, Ipsum, quod anima vocitatus est flatum. Vide etiam, ne de afflatus condicione transierit in aliquam deminutionem qualitatem. — Corrigas, quaeso: ideo erit spiritus ipse. Quod anima vocitatus est flatum, vide etiam, ne etc.*

98, 10 a. i. Ita haec verba aliter distincta restituenda censeo :
*Incipe nunc etiam iudicis statum ut affinem mali arguere, qui idcirco
 alium deum somniasti solummodo bonum, quia non potes iudicem,
 (quamquam et illum aut (libri: ut) iudicem ostendimus aut, si non
 iudicem, certe perversum ac vanum disciplinae non vindicandae, id
 est non iudicandae institutorem). Non reprobas autem deum iudicem,
 qui non iudicem deum probas? — Ea quae in parenthe-i posui
 verba, spectant ad ea quae exposuit auctor in primi libri cap. 26.
 Post probas signum interrogationis posui, quia, si deest, con-
 trarium plane eius efficitur, quod vult efficere auctor. — Pergit:
*Ipsam sine dubio iustitiam accusare debebis, quae iudicem prae-
 stat, aut et eam in species malitiae deputare, id est iniustitiam
 in titulos bonitatis ascribere. Nunc enim iustitia malum, si in-
 iustitia bonum. Porro cum cogeris iniustitiam de pessimis pro-
 nuntiare, eodem iugo urgeris iustitiam de optimis censere. Cor-
 rupta sine dubio sunt verba nunc enim iustitia malum, si
 iniustitia bonum. Nam et quae antecedunt: id est iniustitiam
 in titulos bonitatis ascribere, et quae sequuntur: Porro cum co-
 geris iniustitiam de pessimis pronuntiare, docent non de iustitia
 sed de iniustitia aliquid hic proferri debere. Hoc efficitur, si
 transponimus coniunctionem si: Nunc enim, si iustitia malum,
 iniustitia bonum. Parvum mendum restat et supra l. 15: Statim
 et terra maledicetur, sed ante benedicta. Statim tribuli et spinæ,
 sed ante foenum et herbae et arborum fructuosa. Procul enim
 dubio legendum est: sed ante foeni.**

100, 12. *Horremus terribiles minas creatoris et vix a malo
 avellimur. Quid, si nihil minaretur? Hanc iustitiam malum dices,
 quae malo non favet? Hanc bonum negabis, quae bono prospicit?
 Qualem oportet deum velles? Qualem malle expediret?* (ita Oehl.
 libri: *qualem malles? Expediret*), *sub quo delicta gauderent, cui
 diabolus illuderet?* — Oehlerum coniectura sua verum invenisse
 vix crediderim; cur enim posuerit auctor primo loco *velles*,
 altero *malle*? Requirimus enim, si omnino tale aliquid scrip-
 sisse Tert. concedendum esset: *qualem velle expediret?* Sed in
 totum haec sententia nimis debilis est. Aut fallor, aut scripsit
 auctor: *Qualem oportet deum velles? Qualem malis expediret?*
 (sc. deum esse). cfr. 104, 14: *et quidquid non expedit malis.*

104, 13. *Ita et illas species, irae dico et exasperationis non tam feliciter patimur, quia solus deus de incorruptibilitatis proprietate felix. Irascetur enim, sed non exacerbabitur, sed non periclitabitur, movebitur sed non evertetur. Omnia necesse est adhibeat propter omnia, tot sensus quot et causas, et iram propter scelestos, et bilem propter ingratos et aemulationem propter superbos etc. Homines passionibus ita afficiuntur, ut de vita periclitentur, deus vero sine ullo damno de incorruptibilitatis proprietate eas patitur. Si hic est sensus horum verborum, patet non esse integra verba: Irascetur enim, sed non exacerbabitur, sed non periclitabitur. Et parallelismus quem vocamus membrorum intercidisse aliquid probat et tria illa membra quae infra sequuntur: ira, bilis, aemulatio. Quid sit supplendum haud facile est inventu. Rescribi velim: irascetur enim, sed non <concutietur>, exacerbabitur sed non periclitabitur, movebitur, sed non evertetur, quia ita apte per gradus (concutietur, periclitabitur, evertetur) oratio procedere mihi videtur.*

110, 11. *Humana tantum et cotidiana opera sabbatis fieri deus vetuit; nihil igitur valet exemplum quod profert Marcion, ut deum creatorem inaequalitatis accuset, iussisse scilicet deum arcam testamenti per octo dies circa urbem Hiericho circumferri, ergo et per sabbatum: Arcam vero circumferre neque cotidianum opus potest videri neque humanum, sed et rarum et sacrosanctum et ex ipso tunc dei praecepto utique divinum. Quod et ipse quid significaret edissererem, nisi (ita Pam. et Rig. — ceteri: nimis) longum esset figuras argumentorum omnium creatoris expandere, quas forsitan nec admittis. — Offendo in verbis Quod et ipse quid significaret edissererem; non enim intellegitur, cur Tert. pronomine ipse ab aliis hic se distinguat, quia de aliis omnino non loquitur. Emendandum est: — utique divinum, quod et ipsum (sc. opus, de quo hic agitur), quid significaret, edissererem, (sc. ut cetera edisserui).*

111, 1. *Sic et Cherubim et Seraphim aurea in arcae figuratum exemplum, certe simplex ornamentum, accomodata suggestui, longe diversas habendo causas ab idololatriae condicione, ob quam similitudo prohibetur, non videntur similitudinum prohibitarum legi refragari, non in eo similitudinis statu deprehensa,*

ob quem similitudo prohibetur. — Offendo in verbis *Sic et Cherubim et Seraphim aurea in arcae figuratum exemplum.* Nihil est, quod Oehlerus interpretatur: aurea in arcae figurato exemplo. Quae antecedunt: *Taceo de figura remedii* (sc. quo Iudaei per aenei serpentis effigiem a morbo liberabantur, quae figura est crucis dominicae cfr. de idol. Reiff. p. 35, 10), docent *figuratum exemplum* esse nomen praedicati pro copula mente addenda. *Figuratum exemplum* est imago allegorica; *exemplum* id quod imago: Oehl. I 247, 7. Oehl. II p. 515, 14 a. i. 536, 6. 282, 14: *non exemplum sed veritas.* Ita et patet, quomodo dici possit: *certe simplex ornamentum*, sc.: vel si non *figuratum exemplum*, certe *simplex ornamentum*. Atquin Seraphim et Cherubim non erant in ipsa arca, sed in arcae operculo, quod dicitur Kapporeth, graece: ἱλαστήριον, latine: propitiarium (cfr. Ex. 24, 30. 30, 6). Intercidissee igitur nonnulla ratus sic suppleri velim: *Sic et Cherubim et Seraphim aurea in arcae <operculo simulacra> figuratum exemplum, certe simplex ornamentum. Accomodata suggestui etc.* Cherubim et Seraphim genitivi sunt intellegendi. Quomodo interciderere potuerint quae suppleri in aperto est.

112, 12 a. i. *Aut quis hominum sine delicto, ut eum deus semper adlegeret? Vel quis item sine aliquo bono opere, ut eum deus semper recusaret, quem nunquam posset adlegere. Exhibe bonum semper, et non recusabitur; exhibe malum semper, et nunquam adlegetur. Ceterum si idem homo, ut in utroque pro temporibus, in utroque dispungetur a deo etc.* — Verba *Ceterum si idem homo* nullo modo quadrant ad ea quae sequuntur: *ut in utroque* (sc. bono et malo) *pro temporibus.* Intercidissee aliqua in aperto est; velim suppleri: *Ceterum si <non semper> idem homo, ut in utroque pro temporibus.* Ad idem supple mente copulam.

112, 3 a. i. *Sic et paenitentiam apud illum prave interpretaris, quasi proinde mobilitate vel improvidentia, immo iam ex delicti recordatione paeniteat, quoniam quidem dixerit: „Paenituit quod regem fecerim Saul“ etc.* — Neque *paeniteo* apud auctorem nostrum invenitur, neque *paeniteo* aliqua re. Atqui invenitur *paeniteor* cfr. de paen. cap. 4. Oehl. I p. 649, 10: *Paenitere et saluum faciam te.* cfr. Roensch. J. et V. p. 303. Scripsisse igitur

existimo Tertullianum: *quasi proinde <ex> mobilitate vel improvidentia-paeniteatur* (sc. deus) etc.

113, 2. *Porro non semper* (sc. paenitentia sapit confessionem mali operis alicuius). *Evenit enim in bonis factis paenitentiae confessio ad invidiam et exprobrationem eius, qui beneficii ingratus extiterit, sicut et tunc circa personam Sauli honorandam annuntiatur a creatore.* — *Corrigas quaeso: circa personam Sauli onerandam annuntiatur a creatore.* cfr. l. 10: *sed malum factum Saulis ut dixi, onerabat paenitentiae suae confessione.* onerare (= criminari, exprobrare) et honorare saepius confundi notum est. Ceterum supra iure supplevit van der Vliet: *Evenit enim <et> in bonis factis.*

116, 14. *Sed et iurat deus.* Numquid forte per deum Marcionis? *Inmo, inquit, multo vanius, quod per semetipsum. Quid vellet facere* (ita Gangn. — *A B C: quid vellet faceret.* Rig.: *Quid velles facere*), *si alius deus non erat in conscientia eius hoc cum maxime iurantis alium absque se omnino non esse?* — Recepit Oehlerus quod Gangn. praebet: *quid vellet facere.* Sed maxime displicet; cur enim non dixerit Tert.: *quid faceret* (sc. deus)? *Vellet* prorsus superfluum est, ne dicam molestum. Scripsit sine dubio auctor: *Quid velles faceret* (sc. deus), *si etc.*

119, 7 a. i. *Deus meus aliquem iussit occidi. Tuus semetipsum voluit interfici, non minus homicida in semetipsum quam in eum ex quo voluit interfici. Multos autem occidisse deum eius probabo Marcioni. Nam fecit homicidam, utique periturum, nisi si populus nihil deliquit in Christum.* — *Deest qui sint illi multi, quos Marcionis deus occidit. Restituendum mihi videtur: Nam fecit homicidam populum, utique periturum, nisi si nihil deliquit in Christum.*

Adv. Marcionem III.

123, 15. *Subito filius et subito missus et subito Christus* (sc. Marcionis). *Atquin nihil putem a deo subitum, quia nihil a deo non dispositum. Si autem dispositum, cur et non praedicatum, ut*

probari posset et dispositu ex praedicatione et divinum ex dispositione? Necessario transponendum mihi videtur: cur non et praedicatum.

125, 16 a. i. *Atquin in utrumque commisit* (sc. deus Marcionis), *post creatorem quidem tam tarde revelatus, ante Christum vero eius tam propere. Alterum vero iam dudum debuerat traduxisse, alterum nondum. Ne illum quidem tam diu saevientem sustinuisse, istum vero adhuc quiescentem inquietasse.* — Postremae duae sententiae dirimi nequeunt; praeterea *ne-quidem* hic minime aptum. Aperte enim opponitur illi *quidem* quod sequitur *vero*. Rescribendum censeo: — *alterum nondum, nec illum quidem* etc.

131, 10. *Sic et apud Zachariam in persona Jesu, immo et in ipso nominis sacramento verus summus sacerdos patris, Jesus Christus, duplici habitu in duos adventus delineatur.* — Cfr. Zach. cap. 3, ubi prophetae in visione summus sacerdos Josua demonstratur. Secundum hunc locum emendandus erat gem. locus in libro adv. Judaeos p. 740, 3: *Sic et apud Zachariam in persona Jesu* (libri: *ipsius*), *immo et in ipsius nominis sacramento, verus summus* (libri: *verissimus*) *sacerdos, Christus Jesus* (libri: *ipsius*), *duplici habitu* etc. — Cur Oehl. haec recte iam a Pamelio restituta inter verba recipere noluerit, non video. Aequè 740, 12 quod Fuldensis praebet: *pristina sorde* (ceteri: *pristinas sordes*) reprobandum erat cfr. p. 131, 14 *dehinc despoliatus pristina sordes*. Nostro autem loco accipio quod Pam. ex libro adv. Iud. restituit: *immo et in ipsius* (libri: *ipso*) *nominis sacramento*; nam vocabulum *nomen*, non *sacramentum* hic premitur. Adv. Iud. 740, 13 erat restituendum: *Sed Jesus iste* (sc. erat) *Christus, dei patris summus* (libri: *summi*) *sacerdos*, et l. 18 secundum nostrum locum: *Si enim et duorum hircorum — faciam interpretationem, nonne et illi* etc. — p. 131, 12 rescribo cum Latinio: *propter eundem domini conspectum*.

132, 17. Si Christi Marcionis exterior materia, id est corpus, ut phantasma vera non erat, et interior eius substantia, spiritus scilicet, fallax habebitur: *Quomodo autem in semetipso veritatem spiritus fallacia carnis confundens negatam ab apostolo*

lucis, id est veritatis, et fallaciae, id est tenebrarum commisit communicationem. — 2 Cor. 6, 14 docet participium *negatam* coniungendum esse cum substantivo *communicationem*: „*Quae enim participatio iustitiae cum iniquitate? aut quae societas luci ad tenebras?*“ Si igitur dicere vult Tert. fecisse Marcionis deum, quod fieri vetat apostolus, duobus verbis transpositis ita erit emendandum: *Quomodo autem in semetipso veritatem spiritus fallacia carnis confundens negatam ab apostolo. lucis, id est veritatis, et tenebrarum, id est fallaciae <non> commisit communicationem?*

136, 8. *Nunc ut haec omnia ad evangelii distulerim examinationem, tamen quod supra statui, si omni modo natus credi habebat, vane nativitatis fidem consilio imaginariae carnis expungendam* (ita *B a. b. c. d.* — *AC: expugnandam*) *putavit.* — Oehlerus interpretatur participium *expungendam*: *consummandam, implendam*, secundum usum auctoris. Id certe significat verbum expungendi, sed prorsus abhorrere hoc a sensu huius loci primo obtutu quis non videbit? Marcion imaginaria suum Christum induens carne id ipsum efficere voluit, ne homines eum natum crederent. Verum igitur praebent Vindobonensis et Rhenani codices: *expugnandam*, id est: evertendam. cfr. 137, 5. *ea enim, quae expugnat haec haeresis, confirmantur cum ea per quae expugnat, destruuntur.*

136, 4 a. i. Marcion Christi sui nativitatem, carnem, humanam naturam ut deo indigna destruit, mortem vero et passionem et damnationem eius, quae deo sunt indigniora, defendit: *Tamen cum omnia ista destruxeris ut deo indigna, non erit indignior morte nativitas et cruce infantia et natura poena et carne damnatio.* — Sententia, quam supra exposui, docet mendosa esse postrema: *et natura poena et carne damnatio.* Rescribendum mihi videtur: *et natura poenā et caro damnatione.*

137, 17 a. i. *Quaere ergo, an ista vox: nobiscum deus, quod est Immanuel, exinde quod* (immo: quo cfr. 721, 2) *Christus illuxit, agitetur in Christo. Et, puto, non negabis, utpote qui et ipse dicas: Deus nobiscum dicitur, id est Immanuel.* — Luce clarius est delendum hic esse vocabulum *dicitur* post *Deus nobiscum*. Irrepsit ex eis, quae sequuntur: *Aut, si tam vanus es,*

ut quia penes te: nobiscum deus dicitur, non Immanuel. — p. 721, 3 ita est distinguendum: Nam qui ex Iudaismo credunt in Christum, ex quo in eum credunt, Immanuel, cum volent dicere deum nobiscum esse, significant. — l. 7 a. i. Quodsi Immanuel nobiscum deus est, deus autem nobiscum Christus est, — tam proprius est Christus in significatione nominis, quod est: nobiscum deus, quam in sono nominis, quod est Immanuel. — Verba Tam proprius Christus est inepta sunt. Scripsit sine dubio auctor: tam proprie.

141, 9 a. i. — *atque ita in tantum Esaiæ erit Christus, qui venit, in quantum non fuit bellator, quia non talis ab Esaiâ prædicatur. — Inde in gem. loco p. 724, 17, cuius alia est ratio, supplendum erit: atque ita in tantum Christus, qui venit, <erit prædicatus, in quantum> non fuit bellator, quia etc.*

144, 5 a. i. *Si proinde commune est apud vos Christi nomen quemadmodum et dei, ut sicut utriusque dei filium Christum competat dici, sic utrumque patrem dominum, certe ratio huic argumentationi refragabitur. — Prothesis: Si proinde etc. sic comparata est, ut ita restitui necesse sit: ut sic utriusque dei filium Christum competat dici, sic<ut> utrumque patrem deum, certe etc.*

143, 13 a. i. sqq. *Hic locus a Pamelio secundum gem. locum et ille secundum nostrum recte restitutus mihi videtur, nec video cur Oehl. aperte falsa servare voluerit.*

144, 11 a. i. *Reliquum ordinem eius (sc. Christi) cum scripturis conferamus. Quodcunque illud corpusculum sit, quoniam habitum, quoniam conspectum fuit, si inglorius, si ignobilis, si inhonorabilis, meus erit Christus. Talis enim habitu et conspectu annuntiabatur. — Aperte corrupta sunt verba quoniam habitum quoniam conspectum fuit. Emendandum mihi videtur: quo iam habitu, quo iam conspectu fuit.*

145, 5. *Si enim plenitudo in illo spiritus consistit, agnosco virgam de radice Jesse. Flos eius meus erit Christus, in quo requievit secundum Esaiam spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et vigoris, spiritus agnitionis et pietatis, spiritus timoris dei. Neque enim ulli hominum diversitas spiritualium documentorum competeat nisi in Christum. — Corrigendum est:*

*neque enim ulli hominum universitas spiritalium documentorum compete-
bat; cfr. l. 3 plenitudo et loco gem. 725, 1 a. i. —
p. 726, 1 non recte remotum est traditum nisi Christo; rectius
fortasse nostro loco reponeretur pro in Christum: Christo. Paulo
infra l. 14 post Christus pro signo interrogationis colon ponen-
dum est.*

146, 10. *Joseph et ipse Christum figuratus nec hoc solo, ne
cursum demorer, quod persecutionem a fratribus passus est etc.*
Verba *ne cursum demorer* docent emendandum esse: *vel hoc
solo*, quod et legitur in loco gem. 728, 1. — Ceterum uno vo-
cabulo transposito haec verba ita distinguere velim: *Joseph et
ipse Christum figuratus vel hoc solo, ne cursum demorer, quod
persecutionem passus est a fratribus ob dei gratiam, sicut et
Christus a Iudaeis carnaliter fratribus, etiam cum benedi-
citur a patre in haec verba: Tauri decor eius, cornua uni-
cornis cornua eius, in eis nationes terrae ventilabit pariter ad
summum usque terrae, — non utique rhinoceros destinabatur uni-
cornis nec minotaurus bicornis, sed Christus in illo significabatur,
taurus ob utramque dispositionem, aliis ferox ut iudex, aliis
mansuetus ut salvator, cuius cornua essent crucis extrema (nam
et in antemna quae crucis pars est extremitates cornua vocan-
tur) unicornis autem medius (libri: media) stipitis palus. —*
*Transposui etiam, quia quo nunc exstat loco: etiam in haec
verba ferri non potest; nam alia verba praeter haec non edidit
pater eius; ex altera parte desideratur aliquid ante verba: cum
benedicitur, quo opponantur haec verbis: Joseph et ipse Chri-
stum figuratus. Nescio vero an falso rescripserint viri docti
medius pro media; media et in gem. loco legitur. Scripsit for-
tasse Tert.: mediae stipitis palus. stipes fem. gen. cfr. Apul.
met. 8, 22: arboris cariosa stipes. Secundum haec et in gem.
loco 728, 1 sqq. mutandum esse censeo. Invenimus hic: Joseph
et ipse Christum figuratus vel hoc solo, ne cursum demorer quod
persecutionem a fratribus passus est et venundatus est in Ae-
gyptum ob dei gratiam, sicut et Christus ab Israel carnaliter a
fratribus venundatus, a Iuda cum traditur. Nam et benedicitur
a patre in haec verba Joseph: Tauri decor eius etc. Haec vitiosa
esse vel inde cognoscas, quod verba et ipse figuratus omnino*

carent verbo. Praeterea coniunctio *nam* hoc loco prorsus inepta est. In verbis *nam et latere* arbitror illud *etiam* quod nostro loco transposuimus. Rescribo igitur: *traditur, etiam <cum> benedicitur a patre in haec verba: Joseph, tauri decor eius.* — Nomen benedictioni ita praepositum cfr. Genes. 49, 19, 20. Ceterum necessario transponendum est: *ab Israel a carnaliter fratribus.*

146, 8 a. i. *Idem* (sc. Christus) *erit et alibi taurus apud eandem scripturam, cum Jacob in Simeonem et Levi, id est in scribas et pharisaeos (ex illis enim deducitur census eorum) spiritualiter interpretatur. Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua haeresi, qua scilicet Christum sunt persecuti. In concilium eorum ne venerit anima mea et in stationem eorum ne incubuerint iecora mea, quia in indignatione sua interfecerunt homines, id est prophetas, et in concupiscentia sua ceciderunt nervos tauro, id est Christo, quem post necem prophetarum, suffigendo nervos utique eius clavis, desaevierunt. Ceterum vanum si post homicidia alicuius bovis illis exprobrat carnificinam.* — Gemellus locus:

728, 13 a. i. *Idem erit et alibi taurus apud eandem scripturam. Cum Jacob in Simeonem et Levi porrexit (ita Fuld. — reliqui: exporrigit) benedictionem, de scribis et pharisaeis prophetat. Ex illis enim deducitur census eorum. Interpretatur enim spiritualiter sic: Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta, qua scilicet Christum sunt persecuti. In concilium eorum ne veniat anima mea et in stationem eorum ne incubuerint viscera mea, quoniam ex indignatione sua interfecerunt homines, id est prophetas, et in concupiscentia sua subnervaverunt taurum, id est Christum, quem post necem prophetarum interfecerunt et nervos eius suffigendo clavis desaevierunt. Ceterum vanum si post homicidium iam ab eis commissum (Fuld.: homicidia — commissa) aliis et non ipsis exprobrat carnificinam.* — Alter locus ex altero emendandus erat. Primum quidem nostro loco aliqua desunt. Fieri enim non potest ut coniungamus: *cum in Simeonem et Levi spiritualiter interpretatur.* Neque enim omnino Jacob interpretabatur ipse benedictionem suam et si interpretatus fuisset, non in Simeonem et Levi, sed in Christum interpretaretur.

In gem. loco exstat: *Interpretatur* (sc. benedictio) *spiritaliter sic*; verbum interpretandi et passive usurpari apud auctorem nostrum notum est, cfr. Reiff. p. 63, 4. 217, 3. Supplendum igitur mihi videtur: *cum Jacob in Simeonem et Levi, id est in scribas et pharisaeos, (ex illis enim deducitur census eorum) <porrexit benedictionem. Sic enim> spiritualiter interpretatur etc.* Cetera sana sunt nisi quod malim transponi: *suffigendo utique nervos eius.* — In gem. loco aperte corrupta sunt postrema: *Ceterum vanum si post homicidia iam ab eis commissa* (sic enim scribo cum Fuld.) *aliis et non ipsis exprobrat carnificinam.* Demonstrare enim vult auctor in illo tauro fuisse significatum Christum. Si Simeon et Levi interfecerunt homines, id est prophetas, et tunc additur: et subnervaverunt taurum, ille taurus non simpliciter esse potest bos. Post homicidia non adderetur carnificina bovis. Restituendum igitur necessarie est ex nostro loco: *alicuius bovis eis (sive illis) exprobrat carnificinam.* Oehl. et hic nescio qua de re codicum quamvis pessimae notae auctoritatem defendit. Iam Pamelius haec correxit. — Eodem modo falsum restituit Oehl. adv. Iudaeos 729, 4 ubi recte Pam. ex gem. loco 147, 6 emendat *nisi quia illic, ubi nomen domini Jesu dimicabat. Dimicabat enim contra Amalech Jesus Nave, et in eo nomen domini.* Fortasse delendum est 724, 4 vocabulum *Jesu* post domini; nimis enim redolet glossam. Certe l. 10 supplendum est: *nisi quod <et> hic etc.* — 147, 9 necessarie restituendum est: *per quem* (sc. crucis habitum). Nam Jesus Nave per crucis habitum a Moyse significatum Amalech devicit. Praebet et Fuld. in gem. loco: *per quem.*

147, 14. *Age nunc, si legisti apud David: dominus regnavit a ligno, expecto, quid intellegas. Nisi forte lignarium aliquem regem significari Iudaeorum et non Christum, qui exinde a passione ligni superata morte regnavit.* — Gem. locus:

729, 14. *Age nunc, si legisti penes prophetam in psalmis: deus regnavit a ligno, expecto, quid intellegas, ne forte lignarium aliquem regem significari putetis (A: putemus) et non Christum qui exinde a passionis ligni superata morte regnavit.* — Sine dubio recte in libro adv. Marc. traditur: *nisi forte*, unde corrigendum censeo in gem. loco: *ni forte.* Ceterum primus locus

ex altero sic emendandus: *expecto, quid intellegas, nisi forte lignarium aliquem regem significari* <putes> *Iudaeorum*. Propter infinitivum *significari* verbum deesse non potest. In altero loco miror Oehlerum servasse Fuldensis scripturam *putetis*; defendi enim non potest, quia praecedit: *legisti, intellegas*. Leidensis hic praebet: *putemus*, unde verisimilius fit corrigendum esse: *putes*. Ceterum corrigas quaeso: *exinde a passione ligni*. — 729, 6 a. i. ex gem. loco 147, 6 a. i. supplendum censeo: *Novus rex* <novorum> *aevorum*.

149, 1. *Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisset quo talis probatus, qualis annuntiabatur, non alius haberi debeat, quam qui talis annuntiabatur, ut iam ex ista consonantia rerum eius et scripturarum creatoris illis etiam restituenda sit fides ex praeiudicio maioris partis, quae ad diversas sententias vel in dubium deducuntur vel negantur*. — Quid intellegam: *ad diversas sententias*, nescio. Scripsit, ni fallor, auctor: *a diversa sententia, quod idem esse puto ac a diversa parte* == *ab adversariis*. Diversa pars cfr. Oehl, II p. 69, 4. p. 141, 4 a. i. 491, 12.

148, 16 a. i. *Ceterum nec ipso Christo eius* (sc. Marcionis dei) *praedicato, nedum cruce ipsius, sufficit in meum Christum solius mortis prophetia. Ex hoc enim, quod non est edita qualitas mortis potuit et per crucem evenisse, tunc alii deputanda, si in alium fuisset praedicatum*. — Gem. locus:

730, 11. *Nunc si omnes interpretationes istas respuerit et intriserit duritia cordis vestri probabimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, ut ex hoc, quod non esset edita qualitas mortis intellegatur per crucem evenisse nec alii deputandam fuisse passionem crucis quam cuius mors praedicabatur*. — In postremo quem exscripsi locum prorsus superfluum, immo molestum est illud *posse post sufficere*, cum ex altera parte prorsus inepta sint verba: *ut ex hoc, quod non esset edita qualitas mortis intellegatur per crucem evenisse*. Quod supra superfluum est, hic desideratur, ut nostro iure comparato loco gemello emendare possimus: *probabimus sufficere mortem Christi prophetatam, ut ex hoc, quod non esset edita qualitas mortis, intellegatur* <posse eam et> *per crucem evenisse*. Ceterum in libro adv. Marc.

corrigendum censeo: *si in alium fuisset praedicatu* (sc. mors per crucem).

152, 19. Rectius ita interpunges: *Cum huic negotio accingerentur apostoli, renuntiaverunt presbyteris et archontibus et sacerdotibus Iudaeorum, an non? Vel maxime, inquit, ut alterius dei praedicatores.*

154, 14 a. i. *Dehinc cum ea perseverantia erroris et nomen domini per ipsos blasphemaretur, — et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum non paenitentiam intellexissent* etc. — Correxerit Pamelius: *ex perseverantia erroris*, quod Oehl. inter verba recipere debuit. Offendit praeterea iure Latinius in verbis: *non paenitentiam intellexissent tempus medium*. Coniecit: *paenitentiae*; rectius, opinor, suppleveris: *non <in> paenitentiam intellexissent*. — l. 4 a. i. corrigas quaeso: *si nolueritis nec audieritis me*. cfr. Jes. 1, 20 et in gem. loco 738, 11 a. i. — 738, 9 emendandum est: *qui in psalmo dispersionem eis* (libri: eius) *postulat*. cfr. 154, 2 a. i.

157, 13. Sic rescribo: *Ceterum ad Esau praemittit* (libri: *promittit*) *benedictionem terrenam et subicit caelestem, „de opimitate terrae, dicens, erit inhabitatio tua et a rore caeli“.*

157, 9 a. i. *Cum vero Jacob somniat scalas obfirmatas in terra ad caelum et angelos alios ascendentes et alios descendentes, innixum desuper dominum, temere, si forte, interpretabimur scalis his iter ad caelum demonstrari, quo alii perveniant, unde alii decidant domini constitutum esse iudicio* (libri: *iudicium*). Primum quidem desideratur ante verba *innixum desuper dominum* coniunctio et, quae quia ante alterum *alios* magis molesta quam necessaria est inde huc transponenda mihi videtur. Omnino autem excidunt ex structura postrema: *domini constitutum esse iudicium*. Intercidissee nonnulla in propatulo est. Interpretatur auctor somnium Jacob per singula; exponit quid sint illae scalae quas vidit Jacob et ei, qui ascendunt et descendunt. Deest interpretatio verborum: *et innixum desuper dominum*. Quae restant adhuc verisimillimum reddunt in postremis haec interpretari auctorem. Meo igitur iure haec fere suppleverim: *<domino autem desuper innixio utrumque hoc in> domini constitutum esse iudicio*. Pendent haec de infinitivo *demonstrari*.

Utrumque hoc, scilicet pervenire in caelum et decidere de caelo. Aberravit librarii oculus a domino ad domini.

Adv. Marcionem IV.

165, 4 a. i. *Dico itaque apud illas (sc. ecclesias) nec solus iam apostolicas sed apud universas, quae illis de societate sacramenti confoederantur, id evangelium Lucae ab initio editionis suae stare, quod cum maxime tuetur; Marcionis vero plerisque nec notum, nullis autem notum ut non eadem damnatum (ita Oehl. — B: ut non eadem notum. Gangn.: ut non eo damnatum.) — Necessario addendum mihi videtur: quod <nos> cum maxime tuetur; nam verba Marcionis vero desiderant aliquid, cui opponantur. Ceterum Gangn. secutus sic distingo: Marcionis vero plerisque nec notum. Nullis autem notum ut non eo (sc. quia non notum erat) damnatum?*

178, 16. *De filio hominis duplex est nostra praescriptio neque mentiri posse Christum, ut se filium hominis pronuntiasset, si non vere erat, neque filium hominis constitui, qui non sit natus ex homine, vel patre vel matre; atque ita discutiendum, cuius hominis filius accipi debeat, patris an matris. Si ex deo patre est, utique non est (est om. Rig.) ex homine, si non et ex homine, superest, ut ex homine sit matre; si ex homine, iam apparet, quia ex virgine. Cui enim homo pater non datur, nec vir matri eius deputabitur; porro cui vir non deputabitur, virgo est. Verba Si ex deo patre etc. non sine offensa esse nemo non videbit. Sic verum restituisse mihi videor: Si ex deo patre est, utique non et ex homine (sc. patre); si non et ex homine (sc. patre), superest, ut ex homine sit matre; si ex homine <matre>, iam apparet, quia ex virgine. — p. 179, 1 aut recipienda est Iunii coniectura: si neque matris (libri omnes: patris) aut, quod malim, supplendum: si neque patris <neque matris> hominis, ergo nullius est hominis filius.*

182, 5 a. i. *Rectius ita distingues: In quo alter creator? Velim discere. Cum per Hieremiam praecipit: Novate vobis novamen novum, nonne a veteribus avertit?*

183, 2. *Nam et vinum novum is non committit in veteres utres, qui et veteres utres non habuerit (non om. BC a), et novum additamentum nemo inicit veteri vestimento, nisi cui non defuerit et vetus vestimentum. Ille non facit quid si faciendum non est, qui habeat unde faciat, si faciendum esset. Exemplorum supra allatorum ratio satis docet ut sententia bene se habeat supplendum esse: qui <non> habet unde faciat, si faciendum est. — Pergit: Itaque si in hoc dirigebat similitudinem, ut ostenderet se evangelii novitatem separare a legis vetustate, suam demonstrabat et illam a qua separabat, alienorum separatione (ita Rig. — libri: separationem) non fuisse notandam (B: notanda), quia nemo alienis sua adiungit, ut ab alienis separare possit. — Accus. c. inf. separationem — fuisse notandam unde pendeat non intellegitur. Aut fallor, aut sic emendandum est: suam demonstrabat et illam a qua separabat (sc. a lege). Alienorum separatio non fuisset notanda, quia nemo etc. — Paulo infra sic distinguas velim: Et tamen si (ita libri — Oehl.: sic) concedimus separationem istam, per reformationem, per amplitudinem, per profectum (sc. concedimus factam). Sicut fructus separatur a semine, cum sit fructus ex semine, sic et evangelium separatur a lege, dum provehitur ex lege, aliud (id est diversum) ab illa, sed non alienum, diversum, sed non contrarium. — alius ab cfr. Reiff. 235, 16. Oehl. II p. 203, 10 a. i.*

183, 7 a. i. *Et ut prima quaeque decidamus, ne eadem ubique novemus ad omnem argumentationem adversarii ex aliqua nova Christi institutione nitentem, haec iam definitio stabit, ideo de novitate institutionis cuiusque disceptatum, quia de divinitatis novitate nihil erat usque adhuc editum, sicuti nec disceptatum, nec posse retorqueri etc. — Post verba sicuti nec disceptatum, deesse aliqua luce clarius est. Addas velim: sicuti nec disceptatum <si fuisset editum>, nec posse retorqueri etc. — cfr. supra l. 11 a. i.*

197, 10. *Omni petenti te dato, utique indigenti, vel tanto magis indigenti, si etiam et abundanti. Ne quis ergo indigeat, datori imperatam habes in deuteronomio formam creatoris: non erit, inquit, indigens in te, uti benedicens benedicat te dominus tuus, datorem scilicet, qui fecerit non esse indigentem. Et plus*

hic. Non enim petenti iubet dari, sed non sit, inquit, indigens in te, id est cura ultro, ne sit (sc. petens); quo magis petenti praeiudicat dandum etiam in sequentibus: Si autem fuerit indigens e fratribus tuis, non avertes cor tuum, nec constringes manum tuam a fratre indigente. Aperiens aperies illi manum, fenus fenerabis illi, quantum desideravit. Fenus enim nisi petenti dari non solet. — Offendo hic in verbis quo magis petenti praeiudicat dandum etiam in sequentibus. Ut nunc enim se habent haec verba, non intellegitur quo referamus illud magis. Tota difficultas tollitur si rescribimus: quo magis petenti praeiudicat dandum etiam, quam sequentibus. Pergit Tertullianus: Nunc si qui voluerit argumentari creatorem quidem fratribus dari iussisse, Christum vero omnibus petentibus, ut hoc sit novum atque diversum, immo unum erit ex his, per quae lex creatoris erit in Christo. Emendandum est, ni fallor: per quae lex creatoris crevit in Christo.

199, 8 a. i. *Nam et supra: Et pignus, inquit, reddes dati (ita Oehl. — BC: reddes beati. cd: reddet); utique si non sit solvendo, quia solutori utique pignus reddendum esse utcumque non (ita Oehl. — libri: utrum homo) scriberet. — Falsa sine dubio est prima Oehlerii coniectura; quae enim sequuntur: utique si non sit solvendo postulant, ut nominatus sit in antecedentibus ille, qui non est solvendo. Quod traditur beati comparatum cum loco allato (Ez. 18, 7) verisimile reddit scripsisse auctorem: Et pignus, inquit, reddet <de>benti, id est debitori, cfr. Liv. 6, 27, 3. Reddet scripsi cum Pamelio, quod loci allati ratione defenditur. Non felicior erat Oehl. in emendanda altera corruptela: utrum homo scriberet. Nam illud utcumque nihil est. Adstipulaberis fortasse mihi ita restituenti: quia solutori utique pignus reddendum esse ut ratum non praescriberet.*

200, 16. *Euge, Marcion, satis ingeniose detraxisti illi (sc. creatori) pluvias et soles, ne creator vidcretur. Sed quis iste suavis, qui ne cognitus quidem adhuc? Quomodo suavis, a quo nulla beneficia praecesserant hoc genus suavitatis qua soles et imbres, qui feneraverat? non recepturus ab humano genere, ut creator, qui pro tanta elementorum liberalitate facilius idolis quam sibi debitum gratiae referentes usque adhuc sustinet. Quomodo*

virī docti haec intellexerint nescio; verba qui *feneraverat* cum antecedentibus coniungi non possunt; coniuncta cum sequentibus, quibuscum sine dubio coniungenda sunt, falsam efficiunt sententiam. Uno vocabulo addito quod scripsit Tert. invenisse mihi videor: *Quomodo suavis, a quo nulla beneficia praecesserant hoc genus suavitatis, qua imbres et soles? qui <non> feneraverat non recepturus ab humano genere, ut creator, qui — sustinet?*

203, 9. *Itaque Joannes communis iam homo et unus iam de turba scandalizabatur quidem qua homo, sed non qua alium Christum sperans vel intellegens, qui neque eundem (ita Rig. Rhenani codices: unde) speraret, ut nihil novi docentem vel operantem. Vix crediderim Rigaltium quod praebet eundem codici suo debere. Certe nullam admittit interpretationem. Meo quidem iudicio ex tradito unde restituendum erat: quia neque <habebat>, unde speraret, ut nihil novi docentem. Pergit Tertulianus: Nemo haesitabit de aliquo quem dum scit non esse nec sperat nec intellegit; Joannes autem certus erat neminem deum praeter creatorem, vel qua Judaeus, etiam prophetae. Plane facilius quasi haesitavit de eo quem cum sciat esse an ipse sit nesciat. — Admodum displicet in verbis vel qua Judaeus, etiam prophetae illud etiam, pro quo rescribi malim: ne dicam prophetae. In sequentibus autem necessario restituendum est: Plane facilius quis haesitabit de eo etc.*

211, 7. Distinguas velim: Qui ergo non potest contaminari, quomodo voluisset? Ut aemulus legis? Mentiebatur, qui non vere contaminabatur. — l. 11 a. i. scripsit, ni fallor, Tert.: ex quibus, quicumque fuisset, non utique ob hoc esset (libri: est) suscitatus, ut alium deum post resurrectionem praedicaret.

213, 6. Quae est ista nova doctrina, cuius vetera documenta sunt? Quamquam et praedicationes martyriorum tam futurorum quam a deo mercedem relaturorum decurrerunt. Vide, inquit Esaias, quomodo perit iustus et nemo excipit corde, et viri iusti auferuntur et nemo considerat. Quando magis hoc fit, quam in persecutione sanctorum eius? Utique non simplex nec de naturae lege communis, sed illa insignis et pro fide militaris, in qua qui animam suam propter deum perdit, servat illam. — Primum

quidem non intellegitur, quo respiciat pronomen *eius* in verbis *in persecutione sanctorum eius*; deinde quae sequuntur nullo omnino vinculo cum antecedentibus coniuncta sunt, ut intercidisse hoc loco nonnulla in propatulo sit. Comparandus est cum hoc loco similis locus libri Scorpiae in capite octavo (Reiff. p. 160), ubi legimus: *Si quidem „honorata est apud illum (sc. deum) mors religiosorum ipsius“ (sc. dei), ut canit David, non opinor ista communis et omnium debitum, sed illa quae in ipso aditur <martyrio> ex testimonio religionis et proelio confessionis pro iustitia et sacramento.* In aperto est talem scripturae locum nostro loco deesse. Nam ut in antecedentibus per sacram scripturam probatur martyria futura praedicata esse, eodem modo probetur necesse est per sacram scripturam, haec futura martyria a deo mercedem esse relaturo. Videntur autem verba *sanctorum eius* idem mihi esse quod in loco supra exscripto: *religiosorum ipsius*. Quod si ita est, quantum ad sensum facile suppleri possunt quae librarii errore omissa sunt: *Quando magis hoc fit quam in persecutione? <Honorata est, canit David, apud deum mors> sanctorum eius, utique non simplex etc.* — Pergit: *ut et hic (B: et ut hic) tamen iudicem cognoscas (Rig.: ad-cognoscas), qui malum animae lucrum perditione eius et bonum animae detrimentum salute eius remuneratur.* Marcion nusquam agnoscit deum suum esse iudicem. Apparet igitur *tamen* eo sensu hic usurpari, quo saepe: *certe, saltem*. Inde sequitur ferri non posse illud *et post ut*. Pro *cognoscas* praebet Rig. *ad-cognoscas*, quod in illo codice scribi solere pro *agnoscas* multis exemplis probari potest. Scripsit igitur Tert.: *ut hic tamen iudicem agnoscas.* — Pergit: *Sed et zelotem deum mihi exhibet malum malo reddentem: Qui confusus, inquit, fuerit mei et ego confundar eius. Quando nec confusionis materia conveniat nisi meo Christo, cuius ordo magis pudendus, ut etiam haereticorum conviciis pateat; etc.* — Corruptelam latere existimo in verbis *Sed et zelotem deum mihi exhibet*. Primum enim nescio quis sit qui exhibeat; neque enim ex antecedentibus mente potest suppleri ad *exhibet* subiectum. Deinde zelotes ille, ut docent sequentia, omnino non deus est, sed Christus. Restituendum igitur censeo: *Sed et zelotem dominus <se> mihi exhibet.* In

sequentibus non perspicitur, quomodo cohaereant cum antecedentibus verba *quando nec confusionis materia conveniat nisi meo Christo*. Hiulca sententia his fortasse in integrum restituetur: *et ego confundar eius*, <sic quoque meus Christus> *quando (id est quoniam) nec confusionis materia conveniat nisi meo Christo*.

215, 10. *Si Christus non fuisset creatoris, sed alterius dei, utique prophetae creatoris Moyses et Elias in monte revelationis non cum eo colloquentes demonstrarentur. Nunc et si praesentia illorum fuit necessaria, non utique in colloquio ostenderentur, — sed in sordibus aliquibus — inmo in tenebris creatoris, quibus decutiendis erat missus, longe etiam discreti a claritate Christi. Sic in alienos demonstrat illos dum secum habet. Sic relinquendos docet, quos sibi iungit. Sic destruit, quos de radiis suis exstruit. Pro sic in Latinus rescribi voluit: Sic enim. Sed luce clarius est sic quae tradita sunt prorsus contrarium sapere eius quod probare vult Tert. Aut fallor, aut scripsit Tert.: *Sicine alienos demonstrat illos, dum secum habet? Sic relinquendos docet, quos sibi iungit? Sic destruit, quos de radiis suis exstruit?* — *Sicine, non sicine* scribit Tert. secundum Agobardinum cfr. Oehl. I p. 242, 1. Quae sequuntur ita restituo: *Quid faceret Christus ipsorum? Credo, secundum perversitatem <illam aut> tales eos revelasset, quales Christus Marcionis debuisset, aut quoscunque alios secum <habuisset> quam prophetas suos: Sed quid tam Christi (libri: Christus) creatoris (sc. est), quam secum ostendere praedicatores suos?**

223, 8 a. i. *Etiam adicit, ut eis, qui illos non recepissent, dicerent: Scitote tamen appropinquasse regnum dei. Si hoc non et comminationis gratia mandat, vanissime mandat. Quid enim ad illos, si appropinquaret regnum, nisi quia cum iudicio appropinquat? in salutem scilicet eorum, qui annuntiationem eius recepissent. Quomodo, si comminatio potest (ita Oehl. — libri: non potest) sine executione, habes deum executorem in comminatore et iudicem in utroque? — Melius hoc loco Oehlerus supplevisset, quae desiderari nequeunt, quam delevisset, quae recte se habent. Si iudicium illud, de quo agit auctor, hoc loco imprimis ultorium est, liquet absurdum esse, si vis ultoria omnino omit-*

titur. Necessarie supplendum est: *in salutem scilicet eorum, qui annuntiationem eius recepissent, <et in perniciem eorum, qui non recepissent>*. Cetera, dummodo post verba *in utroque*, signum interrogationis removeamus, integra sunt: *Quomodo, si comminatio non potest sine executione, habes deum executorem in comminatore, et iudicem in utroque*. Non potest = non esse potest cfr. exempla quae conguessit Hartelius (Patr. Stud. II p. 46). Pergit: *Sic et pulverem iubet excuti in illos, in testificationem et haerentia* (ita Oehl. — *BC: et haeret etiam*. — Montispessulanus Rigaltio teste: *ei; heret etiam*) *terrae eorum nedum communicationis reliquae*. — De Oehlerii coniectura taceo. Ex Gangneio Fr. Junius: *et ad horrentiam*; sed sufficit hoc vocabulum nusquam alibi inveniri. Emendandum est ex Montispessulano, qui praebet: *ei heret etiam*. In aperto est propter sequens *nedum* recte tradi *etiam* = *sogar*. Non minus patet verba *in testificationem* per se nihil valere; desiderant, quo determinantur. Aut fallor aut scripsit Tert.: *in testificationem eieratae etiam terrae eorum, nedum communicationis reliquae*. cfr. Reiff. p. 33, 1. *Tu si pompam diaboli eierasti*.

228, 3. *In evangelio veritatis legis doctor dominum aggressus: Quid faciens, inquit, vitam aeternam consequar? In haeretico (sc. evangelio) vita solummodo posita est sine aeternae mentione, ut doctor de ea vita videatur consuluisse, quae in lege a creatore promittitur, longaeva, et dominus ideo illi secundum legem responsum dedisse —, quoniam de lege vitae sciscitabatur. — Sana non sunt postrema: quoniam de lege vitae sciscitabatur. Restituendum, ni fallor: de legi s vita, id est: de ea vita, quae in lege promittitur. l. 14 mea quidem sententia recipienda erat Latinii coniectura: sublimior spe s. l. 6 a. i. corrigas: Ergo non ex dilectione dei sui (libri: tui) consequetur vitam aeternam Marcionites. l. 2 a. i. Ergo eiusdem erit utraque vita, cum eadem est utrique vitae captanda disciplina. Corrigas quaeso: utrique vitae captandae; cfr. quae antecedunt.*

240, 5. Paucis suppletis sic velim distinguere: *Proclamat Christus tuus: Ignem veni mittere in terram, ille optimus, nullius gehennae dominus, qui paulo ante discipulos ne ignem postularent inhumatissimo viculo coercuerat. Quando iste Sodomam et Gomorram*

nimbo igneo excussit? Quando <de eo> cantatum est: *Ignis ante ipsum praecedet et cremabit inimicos eius?* Quando et per *Ossee* comminatus est: *ignem emittam in civitates Iudae?* vel per *Esaiam*: *ignis exarsit in indignatione mea?* Non mentiatur. Si non est ille, qui de rubo quoque ardenti vocem suam emisit, videris (ita recte Jun. — libri: *viderit*) quem ignem intellegendum contendas. — Addidi: <de eo> cantatum est; non enim dubitat Tert., quin hoc prophetatum sit, sed dubitat num de deo Marcionis ut optimo sit praedicatum. Omissis his sententia inepta est.

240, 10 a. i. *Quale proelium, tale et incendium. Qualis machaera, talis et flamma; neutra congruens domino (B: deum).* Si haec recte essent tradita, contenderet auctor Christo non congruere praedicationem ignis et machaerae. Reprehenderet igitur Christum. Atqui probare vult talia non congruere deo Marcionis, ut optimo. Supplendum igitur necessario: *neutra congruens domino <tuo>*.

240 4 a. i. *Et ideo hypocritas pronuntiabat caeli et terrae faciem probantes* (graece δοκιμάζοντες), *tempus vero illud non dignoscentes, quo scilicet adimplens omnia quae super ipsos fuerunt* (C, a: fuerant) *praedicata nec aliter docens debuerat agnosci.* Corrigendum est sine dubio: *super ipso* (sc. Christo); ceterum recipiendum quod Rhenani codices praebent: *fuerant*.

247, 3. — *et si desierunt vetera et coeperunt nova interstite Ioanne, non erit mirum quod ex dispositione est creatoris, ut undeunde magis probetur quam ex legis et prophetarum in Ioannem occasu et exinde ortu regnum dei.* — Postrema hiulca esse nemo non videbit. Desiderat enim ablativus ortu genitivum aliquem, quo determinetur. Praeterea et *regnum dei* coniungi nequit cum verbo *probetur*. Quid enim probari vult Marcion? ²Ni fallor, sui, id est alterius dei, esse illud regnum, de quo praedicabat dominus. Suppleri igitur velim: *ut undeunde magis probetur quam ex legis et prophetarum in Ioanne occasu et exinde ortu <regni dei, alterius esse hoc> regnum dei.*

249, 16. *Ioannes enim retundens Herodem, quod adversus legem uxorem fratris sui defuncti duxisset habentis filiam ex illa (non alias etc.), coniectus in carcerem fuerat ab eodem Herode, postmodum et occisus. Facta igitur mentione Ioannis dominus et*

utique successus exitus eius, illicitorum matrimoniorum et adulterii figura iaculatus est in Herodem, adulterum pronuntians etiam qui dimissam a viro duxerit, quo magis impietatem Herodis oneraret. — Verba et utique successus exitus eius quomodo interpretentur viri docti, nescio. Neminem in eis offendisse miror. Nam etsi successus pendere potest de ablativo mentione, quid est successus exitus eius? Si exitus hic est mors (cfr. Oehl. ind.) non inepte coniecisse mihi videor ita rescribens: *Facta igitur mentione Ioannis dominus et utique succensus exitu eius* etc. — Pergit Tertullianus: *adulterum pronuntians etiam qui dimissam a viro duxerit, quo magis impietatem Herodis oneraret, qui non minus morte quam repudio dimissam a viro duxerat et hoc fratre habente ex illa filiam et vel eo nomine illicite, ex libidinis, non ex legis instinctu, ac propterea propheten quoque assertorem legis occiderat. Addas velim: et vel eo nomine illicite, <quod> ex libidinis, non ex legis instinctu (supple mente: uxorem eam duxerat).*

250, 1 a. i. Quodsi aeternus locus repromittitur et ascensus in caelum aedificatur a creatore, promittente etiam semen Abrahae velut stellas caeli futurum utique ob caelestem promissionem, salva ea promissione cur non capiat sinum Abrahae dici temporale aliquod animarum fidelium receptaculum, in quo iam delinietur futuri inuigo ac candida quaedam utriusque iudicii prospiciatur? admonens quoque vos haereticos, dum in vita estis, Moysen et prophetas unum deum praedicantes creatorem et unum Christum eius etc. Addas velim: admonens quoque vos haereticos <ut audiat>, dum in vita estis, Moysen et prophetas.

255, 7. Reprobati autem habens (sc. Christus) et postea agnosci et assumi et extolli etiam ipsum verbum „reprobati“ inde decerpserit, ubi in lapidis aenigmate utraque revelatio eius apud David caneatur, prima recusabilis, secunda honorabilis: *Lapis, inquit, quem reprobaverunt aedificantes, iste factus est in caput anguli; a domino factum est hoc. Vanum enim, si credidimus deum de contumelia aut gloria scilicet alicuius praedicasse, ut non eum portenderet, quem et in lapidis et in petrae et in montis figura portenderet.* — Postremam sententiam, ut traditur, sanam esse nemo, opinor, contendet. Prorsus nullam interpretationem

admittit illud *scilicet* ante *alicuius*. Si recte secundum ea quae antecedunt, emendavimus: *Vanum enim, si credimus* (libri: *credidimus*) *deum de contumelia aut gloria silicis alicuius praedicasse, etiam reliqua ita erunt restituenda: ut non eum portenderet et in lapidis, quem et in petrae et in montis figura portenderat.*

258, 4. Difficilem hunc locum plus uno mendo depravatum et perverse adhuc distinctum ita in integrum restituisse mihi videor: *Qui vult videre, (ita distinguo) Jesum David filium credat per virginis censem. Qui non ita credit, non audiet ab illo: Fides tua te salvum fecit, atque ita caecus remanebit, ruens in antithesim ruentem et ipsam [antithesim]. Sic enim caecus caecum deducere solet. Nam si <quia> aliquando Davidem in recuperatione Sionis offenderant caeci resistentes quominus admitteretur, ideo Christus ex diverso caeco subvenit, ut hinc se ostenderet non esse filium David, ut ex animi diversitate bonus caecis, quos ille iusserat caedi, [et] cur fidei et quidem pravae (id est falsae, secundum Marcionis opinionem) praestitisse se dixit hoc filius David? Atquin antithesim et de suo retundam* (libri: *Atquin et hoc filius David antithesim de suo retundendam*). *Namque* (libri: *Namqui*) *David offenderant caeci, nunc vero eiusdem condicionis* (libri: *carnis*) *homo supplicem se obtulerat filio David. Idcirco ei satisfaciendi quodammodo placatus filius David restituit lumina etc.*

258, 6 a. i. *Consequitur et Zachaei domus salutem. Quo merito? Numquid vel ille crediderat Christum a Marcione venisse?* — Miror neminem offendisse in verbis *a Marcione venisse*; prorsus enim inepta sunt. Scripsit ni fallor Tert: *Christum a Marcionis <deo> venisse?* cfr. infra l. 3 a. i. 257, 6 a. i.

260, 7 a. i. Sadducaeï interrogaverunt Christum, cuius viri uxor deputanda esset illa femina in caelis, quae septem fratribus ex ordine nupsisset: *Haec fuit materia quaestionis, haec substantia consultationis. Ad hoc respondisse Christum necesse est. Neminem timuit, ut quaestiones aut declinasse videatur, aut per occasionem earum, quod alias palam non docebat subostendisse.* — Quia subostendere est oblique, non perspicue ostendere, patet delendam esse negativam particulam *non ante docebat.*

— Pergit: *Respondit igitur huius quidem aevi filios nubere. Vides, quam pertinenter ad causam. Quia de aevo venturo quae-
rebatur, in quo neminem nubere definiturus praestruxit hic qui-
dem nubi, ubi sit et mori. Quos vero dignatus sit deus illius
aevi possessione et resurrectione a mortuis, neque nubere neque
nubi, quia nec morituri iam sint cum similes angelorum fiant
(ita Cabe. — Rig.: sint. B: fuit) dei et (et om B) resurrectionis filii
facti. — Addendum mihi videtur: in quo neminem nubere <erat>
definiturus; in postremis autem cum Rigaltio esse scribendum
sint, quod ex Montisp. sumpsisse videtur. Nam si dei et resur-
rectionis filii facti sunt illi, non fiunt angeli sed sunt. Pro-
bat hoc et locus citatus. — In sequentibus corrigas quaeso:
Cum igitur sensus responsionis non ad aliud sit dirigendus quam
ad propositum interrogationis, si hoc sensu responsio<nis> pro-
positum absolvitur interrogationis etc.*

262, 12. *Olim constitit de nominum proprietate deberi illam
(deberi illam Oehl. — libri: ei illam. — ei illam <competere> Urs.)
qui prior et Christum suum in homines annuntiaret et Jesum
transnominaret. Constat itaque et de impudentia eius, qui multos
dicat venturos in nomine ipsius, quod non sit ipsius, si non Chri-
stus et Jesus creatoris est, ad quem proprietates nominum pertinet,
amplius et prohibeat eos recipi, quorum et ipse par sit, ut qui
proinde in nomine venit alieno, si non ipsius erat a mendacio
nominis praevenisse discipulos, qui per proprietatem nominum pos-
sidebat veritatem eius. Venient denique illi dicentes: Ego sum
Christus. Recipies eos qui consimilem recepisti. Et hic enim in
nomine suo venit. Oehlerii coniectura, quae removet dativum
ei, qui hoc loco deesse non potest, mihi quidem minime vide-
tur probabilis. Probabilior est Ursini coniectura supplementis:
ei illam <competere>, nisi forte aptius suppletur: ei illam <de-
putandam>, qui etc. Sed ego praeterea offendo in verbis si
non ipsius erat a mendacio nominis etc.; quomodo enim cum
antecedentibus ita possint coniungi ut intellegantur non video.
Postulamus: ipsius enim erit a mendacio nominis praevenire
discipulos, qui etc. Quae autem traduntur prorsus contrarium
eius significant. Ille vero sensus efficitur si rescribimus: <nisi>
si non ipsius erat. — Parvulum mendum et in postremis inest:*

Non enim ferri potest: *Et hic enim* (sc. Christus Marcionis) *in nomine suo venit*. Nam deus Marcionis in nomine alieno venit. Restituendum erit: *Nec hic enim* etc.

265, 12. Vult ita distinguere inter praedicationes creatoris Marcion, ut praedicatae concussiones sint deputandae creatori, ut saevitiae deo, promissiones vero bonorum, quae eadem sint ac Christi, suo deo, ut optimo. Sed obicit Tert. creatorem non potuisse prophetare in illum deum optimum, quippe quem ignorasset: *Aut si suas prophetavit* (sc. creator) *non distantes a promissionibus Christi, par erit in libertate optimo deo, nec plus videbitur a Christo tuo repromitti quam a meo, filio hominum*. Aut fallor aut scripsit Tert.: *par erit in liberalitate optimo deo*. — p. 264, 8 a. i. rescribo: *Sic (libri: si) et vos, cum videritis* etc.

267, 9. Sic distinguo: *Poterat et ab extraneo tradi, ne dicerem* (id est: ne dicere possem) *et in hoc psalmum expunctum*.

268, 4 a. i. *Porro si sciens passus est* (sc. Christus Marcionis) *hominem, quem ipse comitatu suo adsciverat, in tantum scelus* (sc. proditionem) *ruere, noli iam de creatore circa Adam retractasse, quae in tuum quoque deum retorquentur, aut ignorasse illum, qui non ex providentia obstitit peccaturo, aut obsistere non potuisse, si ignorabat, aut noluisse si et sciebat et poterat*. Sententia requirit, ut suppleamus: *aut obsistere non potuisse, si <non> ignorabat*.

Adv. Marcionem V.

275, 6. *Praeter haec utique legisti multos venturos qui dicant: Ego sum Christus. Si est qui se Christum mentiatur, quanto magis qui apostolum praedicet Christi. Adhuc ego in persona discipuli et inquisitoris conversor, ut iam hinc et fidem tuam obtundam, qui unde eam probes non habes et impudentiam suffundam, qui vindicas et unde possis vindicare non recipis. Sit (libri: sic) Christus, sit apostolus, ut alterius, dum non probantur nisi de instrumento creatoris*. — Rescribendum esse censeo: *qui vin-*

dicas et unde posses vindicare, non recipis; non recipit enim Marcion instrumentum creatoris, vetus scilicet testamentum, unde posset apostolum et Christum alterius dei probare. — Ceterum recte restituit Urs.: sit Christus, pro librorum sic Christus; sed ego haereo in verbis: ut alterius; nam quid sibi velit hic illud ut prorsus nescio. Scripsit, ni fallor, auctor: Sit Christus, sit apostolus et alterius (sc. dei); id est: sit praeter Christum et apostolum creatoris et Christus et apostolus alterius dei.

277, 8 a. i. *Si item (Paulus) nullius novi dei exserit mentionem, — apparet quomodo scribat: Miror vos tam cito transferri ab eo qui vos vocavit in gratiam ad aliud evangelium, ex conversatione aliud, non ex religione, ex disciplina, non ex divinitate: quoniam quidem evangelium Christi a lege evocare deberet ad gratiam, non a creatore ad alium deum. Nemo enim illos moverat a creatore, ut viderentur sic ad aliud evangelium transferri quasi, dum ad creatorem transferuntur. — Sententia requirit ut emendemus: quasi dum a creatore transferuntur. cfr. 276, 17. — Pergit: Nam et adiciens quod aliud evangelium omnino non esset, creatoris confirmat id quod esse defendit; — (l. 11): Est autem evangelium etiam dei novi, quod vis tunc ab apostolo defensum. Iam ergo duo sunt evangelia apud duos deos et mentitus erit apostolus dicens, quod aliud evangelium omnino non est. — Tert. dicere non potest: est autem et evangelium etiam dei novi; luce clarius est concedere eum hoc loco probandi causa et alterius dei esse evangelium; scripsisse igitur Tertullianum: Esto autem evangelium etiam dei novi, mihi quidem persuasum est.*

278, 15. *Sed fortasse, ut fugias hinc: Et ideo, dices, subtexuit: Licet angelus de caelo aliter evangelizaverit, anathema sit, quia et creatorem sciebat evangelizaturum. Rursus ergo te implicas. Hoc est enim quo (cfr. corrigenda) adstringeris: Duo enim evangelia confirmare non est eius, qui aliud iam negavit. Tamen lucet sensus eius, qui suam personam praemisit: Sed et si nos aut angelus de caelo aliter evangelizaverit. Ceterum si nec ipse aliter evangelizaturus, utique nec angelus. Ita angelum ad hoc nominavit, quo multo magis hominibus non esset credendum, quando nec angelo nec apostolo, non angelum ad evan-*

gelium creatoris referret. Hoc loco verba *nec apostolo* prorsus aliena esse a sententia, haud difficile est intellectu. Ex dittographia per coniecturam orta mihi videntur. Quae restant: *non angelum ad evangelium referret creatoris* ex structura excidunt; opponuntur haec verba eis quae antecedunt: *Ita angelum ad hoc nominavit, quo* etc. Restituendum igitur erit: *non, <quo> angelum ad evangelium referret creatoris.* cfr. l. 17.

280, 8 a. i. Sic distingo: *Sed quomodo Marcionitae credere volunt de cetero? Pergat apostolus, negans ex operibus legis iustificari hominem, sed ex fide.* — 285, 5. *De servitute igitur exemptos ipsam servitutis notam eradere perseverabat, circumcisionem.* — Accusativus *exemptos* cum quo coniungi possit, non video. Rescribas velim: *exemptis.*

286, 15 a. i. *Quod enim severit homo, hoc et metet. Ergo et retributionis et iudicii deus intentat* (B: *intentatur*). Emenandum erat ex Leidensi: *Ergo et retributionis et iudicii deus intentator.*

l. 5 a. i. *Persecutores vocat Christi. Cum vero adicit stigmata Christi in corpore gestare se (utique corporalia competunt), iam non putativam sed veram et solidam carnem professus est Christi, cuius stigmata corporalia ostendit.* Quae in parenthesi apponuntur, sensu omnino carent. Scripsit procul dubio Tert.: *utique corporalia compedum*, id est: ea stigmata significavit apostolus, quae per compedes acceperat.

292, 6. *Et occulta tenebrarum ipse illuminabit, utique per Christum, qui Christum illuminationem repromisit, se quoque lucernam pronuntiavit, scrutantem corda et renes.* — Vix sanum crediderim illud *illuminationem*. Respicit ad Jes. 42, 6: *Posui te in lumen nationum.* Inde restituendum erit: *qui Christum in lumen nationum repromisit.* Ceterum necessario addendum est: *<et> se quoque.* Tale enim asyndeton ferri nequit.

293, 1 a. i. *Etenim apostolus, etsi bonum continentiae praeferit, tamen coniugium et contrahi permittit et usui esse, et magis retineri quam disiungi suadet.* — Infinitivum *et usui esse* pendere non posse a verbo *permittit*, in aperto mihi esse videtur. Tale aliquid excidisse credo: *et usui esse <non negat> sive: <concedit>.*

294, 5. *Atquin et Christus, cum praecipit* etc. Pamelius cognoscens, quae sequuntur, non Christi sed Pauli esse legem rescripsit: *Atquin et Christi apostolus*. Oehlerus Junium secutus librorum scripturam defendit. Sed errasse viros doctos satis docet illud *et*, quo diiudicatur alium nominari, non Christum. Restituo: *Atquin et apostolus*; nam Pamelii *Christi apostolus* displicet, quia non intellegitur, cur hic apponi potuerit: *Christi*.

294, 4 a. i. *Ex labore suo unumquemque docens* (sc. apostolus) *vivere oportere satis exempla praemiserat, militum, pastorum, rusticorum, sed divina illi* (ita B c d. — C ab: *illa*) *auctoritas deerat. Legem igitur opponit creatoris ingratis, quam destruebat; sui enim dei nullam talem habebat.* — Parvulum mendum inest in verbis: *sed divina illi auctoritas deerat*. Apostolo enim divinam auctoritatem deesse, nunquam contenderet auctor. Scripsit sine dubio: *sed divina illis* (sc. exemplis) *deerat auctoritas*. — Praeterea offendo in verbo *opponit*. Cui enim opponit hanc creatoris legem? Quod sciam, non opponit hic alicui legem creatoris, sed adicit eam exemplis illis. Corrigendum igitur erit: *apposit*. — Pergit: *Bovi, inquit, terenti os non obligabis. Numquid de bubus pertinet ad dominum, etiam de bubus propter hominem benignum? Propter nos enim, inquit, scriptum est.* — Verba *etiam de bubus propter hominem benignum* contrarium eius continent quod inest in verbis: *Numquid de bubus pertinet ad dominum*; quam ob rem ita cum illis coniungi omnino non possunt. Vulgata habet: *Numquid de bubus cura est deo? an propter nos utique dicit? nam propter nos scripta sunt*. Inde emendandum existimo: *Numquid de bubus pertinet ad dominum, <an> etiam de bubus propter hominem benignus? Propter nos enim, inquit, scriptum est*.

297, 16. *Iam nunc et illa promissio spiritus absolute facta per Ioelē: In novissimis diebus* etc. — Nullam admittunt interpretationem verba *absolute facta*. Scripsit, ni fallor, Tert.: *Iam nunc et illa promissio spiritus absoluta* (sc. est), *facta per Ioelē*.

297, 1 a. i. Locum haud uno loco depravatum sic, velim, restituas: *Possum dicere: ipse (libri: ipsum) qui corporis nostri per multa et diversa membra unitatem charismatum variorum*

compagini adaequavit, eundem et corporis humani et spiritus sancti dominum ostendit, qui merito (BC meritis. reliqui: meritum) [charismatum] noluerit esse in corpore spiritus, quae nec in corpore humano collocavit, qui de dilectione quoque etc. — Recte me scripsisse ipse pro ipsum docet quod sequitur ostendit (sc. apostolus). Restat ut probem cur genitivum charismatum ut interpolatum secluserim. Quod traditur: meritum charismatum ideo defendi non potest quia sequitur: quae nec in corpore humano collocavit. Sed etsi rescriberemus quod Rhenanus praebet in margine: merita, ne hoc quidem modo sententia bene se haberet. Certe enim non merita charismatum in corpore humano collocavit ille dominus. Dicere sine dubio vult Tertullianus: Idem deus, qui in corpore humano singula membra ita comparavit, ut nullum melius et superius sit altero, idem et in corpore spiritus charismatum inter se aemulationem noluit. Hanc autem sententiam non exprimi eis quae traduntur in aperto est. Quae ego restitui saltem ita intellegi possunt. Pergit Tert.: Quod, etsi in lege scriptum esset, commemorat in aliis linguis et aliis labiis locuturum creatorem, cum hac commemoratione charisma linguarum confirmat, nec hic potest videri alienum charisma creatoris praedicatione confirmasse. — Non sine offensa esse prima sensit Junius, qui rescripsit: Quod ac si; sed quid hac re effecisse sibi visus sit, me non intellegere confiteor. Affertur novum apostoli dictum, quod prorsus diversum est ab antecedente. Non intellegitur igitur, quomodo duae hae sententiae coniungi possint per illud Quod. Praeterea verba etsi in lege scriptum esset recte se habere non possunt; nam id quod profert apostolus, re vera in vetere testamento (Jes. 28, 11) scriptum est. Quae cum ita sint duobus vocabulis permutatis sic restitui velim: Et si, quod in lege scriptum esset, commemorat, in aliis linguis et aliis labiis locuturum creatorem, etc. — l. 16 distinguo: Sed ut iam a spiritualibus recedamus, res ipsae probare debebunt, quis nostrum temere deo suo vindicet et an nostrae parti possit opponi: Haec etsi creator repromisit, in suum Christum (sc. repromisit) nondum revelatum, ut Judaeis tantum destinatum, suas habitura etc.

299, 8. Corrigas, quaeso: *Melius nos credimus in Christum futurum, quam haereticus in ullum* (libri: nullum). l. 10: *Mortuorum resurrectionem quomodo quidam tunc negarint, prius discipendum est; utique eodem modo, quo et nunc, siquidem semper resurrectio carnis negatur.* — Transponendum mihi videtur: *utique quo et nunc* (sc. modo); *siquidem semper eodem modo resurrectio carnis negatur.*

304, 4. *Seminationem denique vocavit dissolutionem corporis in terram, quia seritur in corruptela, in honestatem et virtutem.* 1 Cor. 15, 43: *Seminatur in corruptione, resurget in incorruptione, seminatur in ignobilitate, resurget in gloria, seminatur in infirmitate, resurget in virtute.* — Idem locus citatur de res. carnis p. 305, 10 a. i.: *Seminatur in corruptela, resurgit <in> incorruptela, seminatur in dedecoratione, resurgit in gloria, seminatur in infirmitate, resurgit in virtute.* Nostrum locum salvum non esse vidit iam Pamelius. Verba *in honestatem, in virtutem*, indicare mihi videntur Tert. sex illa membra in duo contraxisse, ut suppleendum sit: *Seritur in corruptela <in dedecoratione, in infirmitate, resurgit in incorruptela,> in honestate, in virtute.* Aberavit oculus librarii a primo *corruptela* ad posterius. — Quae sequuntur ita distinguo: *Cuius ille ordo in dissolutione, eius et hic, in resurrectione corporis scilicet, sicut et granum* (sc. eius est). Paulo infra: *Proinde, et si seritur animale, resurgit inanimale, etsi habet aliquod proprium corpus anima, — non ideo animam dicit etc.*

305, 7. *Et ideo iam ad exhortationem spei caelestis: Sicut portavimus, inquit, imaginem terreni, portemus et imaginem caelestis, non ad substantiam ullam referens resurrectionis, sed ad praesentis temporis disciplinam.* — Corrigendum est, ni fallor: *non ad substantiam illam* (sc. imaginem) *referens resurrectionis.*

306, 15 a. i. *Proinde si pater potest dici sterilis dei nullius magis nomine quam creatoris, misericordiarum tamen pater idem erit, qui misericors et miserator et misericordiae plurimus est.* — Corrigas quaeso: *Proinde si pater potest dici sterilis deus, nullius magis nomine quam creatoris. Misericordiarum tamen pater etc.* Tamen hic ut saepe = certe, saltem,

308, 3 a. i. Quosdam scripturae locos Marcion alia adhibita distinctione aliter interpretatur (cfr. l. 17 a. i. usque ad l. 3 a. i.): *Et positum in ambiguitate distinctionis hactenus tractasse, ne adversario prodesset, contentus victoriae nae ultro possum et in totum contentionem hanc praeterisse. Simpliciori responso prae manu erit esse huius aevi dominum diabolum interpretari, qui dixerit propheta referente: Ero similis altissimi, ponam in nubibus thronum meum etc.* — Corrupta esse verba victoriae nae ultro senserunt et Junius et Latinus, e quibus alter coniecit: *victor sane ultro*, alter: *nec ultra. Possum etc.* Junius quidem id intellexit infinitivum *tractasse* pendere ab adiectivo *contentus*; sed coniecturam eius *victor sane ultro* cuiquam placituram vix crediderim. Ego quidem sententiam hiulem sic restitui malim: *Et positum in ambiguitate distinctionis — hactenus tractasse contentus, victoriae ne ultro <detrectem>, possum et in totum etc.*

310, 13 a. i. *Terreni domicilii nostri non sic ait habere nos domum aeternam non manu factam, in caelo, quia quae manu facta sit creatoris, intereat in totum dissoluta post mortem.* — Genitivus *terreni domicilii nostri* nullo modo in structuram inseri postest. Necessario ante haec verba lacuna statuenda est. Citatur 2 Cor. 5, 1: *Scimus enim quoniam si terrestris domus nostra huius habitationis dissolvatur, quod aedificationem ex deo habeamus, domum non manu factam, in caelis.* — Inde supplendum censeo: *<Sic etiam dissoluta domo> terreni domicilii nostri non sic ait etc. Sic etiam*, scripsi, ut haec cum antecedentibus coniungantur.

311, 10 a. i. *Si etiam iubet (sc. apostolus) ut emundemus nos ab inquinamento carnis et sanguinis, non substantiam capere regnum dei, si et virginem sanctam destinat ecclesiam assignare Christo, utique ut sponsam sponso, non potest imago coniungi inimico veritatis rei ipsius.* (Tollit enim Marcionis deus nuptias in totum). — Verba *non substantiam capere regnum dei* ex structura excidunt. Conferens p. 305, 15 sqq. supplendum censeo: *non substantiam capere regnum dei <negat, sed opera substantiae>. Si et virginem etc.*

313, 14 a. i. *Si enim iudicabit deus occulta hominum, tam eorum qui in lege deliquerunt quam eorum qui sine lege, quia*

et hi legem ignorant et natura faciunt quae sunt legis, utique is deus iudicabit. — Non sine offensa esse quae traduntur sensit Ciacconius rescribens: quia et hi legem ignorantes [et] natura faciunt. Quod traditur: quia et hi legem ignorant propterea falsum est, quia inde sequeretur, et Judaeos legem ignorasse, quod ineptum est. Scripsit autem Tert., ni fallor: quia et hi <etsi> legem ignorant, sed (= tamen) natura faciunt quae sunt legis. l. 12 a. i. Iudicabit autem quomodo? Secundum evangelium, inquit, per Christum. Ergo et evangelium et Christus illius sunt, cuius et lex et natura, quae per evangelium et Christum vindicabuntur, adeo illo iudicio dei quod et supra secundum veritatem. Rescribo: quae per evangelium et Christum iudicabuntur a deo, illo iudicio, de quo et supra: secundum veritatem; cfr. supra l. 10: Scimus autem iudicium dei secundum veritatem esse. — Corrupta sunt et quae sequuntur: Ergo qua defendenda reveletur de caelo ira nonnisi a deo irae, ita et hic sensus pristino cohaerens, in quo iudicium creatoris edicitur, non potest in alium deum referri etc. Quid enim sibi vult: defendenda ira? Comparanda sunt quae supra exstant l. 8: Ergo et veritas eius erit, cuius et ira, quae revelari habet in ultionem veritatis. Inde emendandum erit: Ergo qua <ad> defendendam<veritatem> reveletur de caelo ira, — ita et hic sensus etc. 314, 14. Distinguo: Quae est ista distinctio? Servivit deus tuus dispositioni creatoris dans ei tempus et legi eius? an eius tunc cuius et nunc? eius lex, cuius et fides Christi? Distinctio dispositionum est, non deorum.

314, 15. Lex autem, inquit, subintroivit, ut abundaret delictum. Quare? Ut superabundaret, inquit, gratia. Cuius dei gratia, si non cuius et lex? Nisi si creator ideo legem interculavit, ut negotium procuraret gratiae dei alterius et quidem aemuli, ne dicam ignoti, ut quemadmodum apud ipsum regnaverat peccatum in mortem, ita et gratia regnaret in iustitia in vitam per Jesum Christum, adversarium ipsius. Propter hoc omnia concluderat lex creatoris sub delictum et totum mundum deduxerat in reatum et omne os obstruxerat, ne qui gloriaretur per illam, ut gratia servaretur in gloriam Christi non creatoris, sed Marcionis. — Primum quidem, quia non est, quod opponatur

verbis: *ut sicut apud ipsum, necessario supplendum mihi videtur: ita et gratia regnaret in iustitia in vitam per Jesum Christum* (cfr. Rom. 5, 20) *<apud> adversarium ipsius*. Deinde quae sequuntur: *Propter hoc* etc. non minus per ironiam dicta sunt, quam quae antecedunt. Ut nunc traduntur veram auctoris sententiam prodere videntur. Propterea, nisi mavis post verba *sed Marcionis* signum interrogationis poni, mecum restituas velim: *<apud> adversarium ipsius, <nisi si> propter hoc omnia concluserat lex creatoris sub delictum* etc.

316, 6. *Et hic autem ipse edisserens, quomodo nolit esse nos in carne, cum simus in carne, ut scilicet non simus in operibus carnis, ostendit hac ratione scripsisse: Caro et sanguis regnum dei consequi non possunt: non substantiam damnans sed opera eius; quae quia possunt non admitti a nobis in carne adhuc positae, non ad reatum substantiae, sed conversationis pertinebunt. Verba quae quia possunt non admitti a nobis in carne adhuc positae inepta sunt. Quomodo enim hoc negare poterit auctor? Scripsit sine dubio Tert.: quae quia possunt <et> non admitti a nobis* etc. — In sequentibus demonstrare conatur Tert. Marcioni corporis resurrectionem neganti corpus esse resurrecturum, non animam, quae et omnino non occidat, ergo nec resurgere possit: *Item si corpus quidem mortuum propter delictum (adeo non animae, sed corporis mors est), spiritus autem vita* (cfr. Rom. 8, 10) *propter iustitiam, cui mors obvenit propter delictum, id est corpori. Non enim alicui restituitur, nisi qui illud amisit. Hiare sententiam recte cognovit Ursinus, qui et iure ut parentheses uncinis inclusit verba adeo animae non corporis est mors. Sed quod ipse supplevit: propter iustitiam, <ei utique vita obveniet propter iustitiam> cui mors obvenit propter delictum non sine offensa est. In aperto enim est non consentire illud propter iustitiam cum eo quod sequitur: propter delictum. Supplendum erit: <ei utique vita restituetur> cui mors obvenit propter delictum, id est corpori; nisi forte omnino delendum illud propter delictum. — Postrema sic emendasse mihi videor: Non enim alii quid restituitur, nisi qui illud amisit. Facilius et aptius hoc mihi videtur, quam quod Urs. rescribi censet: non enim alicui restituitur quid, nisi etc. — Quae sequuntur ita ve-*

lim distinguas: *Et ita erit resurrectio, mortuorum dum est, corporum.*

318, 12. Ita distinguo: Si vero evangelium Christi hoc praecepto adimpletur, Christi (sc. evangelium) autem non est creatoris, quo iam contendimus? Dixerit Christus an non: Ego non veni legem dissolvere sed implere?

323, 5. Cui ergo competent secundum boni existimationem, quam proposuerit in sacramento voluntatis suae, in dispensationem adimpletionis temporum — recapitulare — omnia in Christum etc. — Interpretatur auctor Eph. 1, 9 et 10 et demonstrare vult haec non in deum Marcionis convenire sed solummodo in creatorem. Necessario mutandum mihi videtur: Cui ergo competet — recapitulare omnia, nisi cuius sunt omnia.

326, 4. Interpretatur hic Tert. per singula Ephes. II 9 et 10. Verba usque adhuc falso distincta rectius ita distinguuntur: Si legem praeceptorum sententiis vacuum fecit, adimplendo certe (sc. vacuum fecit) legem; vacat enim iam: non adulterabis, cum dicitur: nec videbis ad concupiscendum, vacat; non occides, cum dicitur: nec maledices. Adversarium legis de adiutore non potes (ita recte Pam.) facere. Ut duos conderet in semetipso: qui fecerat, idem condens, secundum quod et supra: ipsius enim factura sumus conditi in Christo. In unum novum hominem, faciens pacem: si vere novum, vere et hominem, non phantasma, novum autem ut (libri: et) nove natum ex virgine dei spiritu. Ut reconciliet ambos deo, (et deo, quem utrumque genus offenderat), et Judaicum et gentilem populum: in uno, corpore, inquit, cum interfecisset inimicitiam in eo per crucem.

331, 9. Quomodo item (ita edd. — reliqui: autem) boni duxit omnem plenitudinem in semetipso habitare? Primo enim quae est ista plenitudo, nisi ex illis, quae Marcion detraxit, conditis in Christo in caelis et in terris, nisi ex illis invisibilibus et visibilibus, nisi ex thronis et dominationibus et principatibus et potestatibus? Aut si haec pseudapostoli nostri et Judaici evangelizatores de suo intulerint, et ad plenitudinem dei sui Marcion, qui nihil condidit; ceterum quale est, ut plenitudinem creatoris aemulus et destructor eius in suo Christo habitare voluerit? — Offendo in verbis et ad plenitudinem dei sui Marcion, qui nihil condidit. Nam non

solum ipsa sensu omnino carent sed et toti sententiae deest verbum. Scripsit sine dubio Tert.: *edat plenitudinem dei sui Marcion.*

332, 13 a. i. *De lege iam non retractamus, nisi quod et hic quemadmodum exclusa sit edocuit, dum scilicet de umbra transfertur in corpus, id est de figuris ad veritatem quod est Christus. Ergo et umbra eius cuius et corpus, id est: et lex* (ita Urs. — libri: *lux*) *eius et Christus.* — Non omnino locum sanasse mihi videtur Ursinus; necessario supplendum est: *et lex eius* <cuius> *et Christus.*

334, 13. Hunc locum Oehlerum secutus sic restituo: *Quodsi in effigie et in imagine* <dei>, *qua filius patris, vere deus, praedictatum est etiam in effigie et imagine hominis, qua filius hominis, vere hominem inventum.* cfr. quae praecedunt. — l. 3 a. i. Junii coniectura *nunc* (*BC non.* — reliqui: modo) mea quidem sententia erat recipienda. nunc nec non saepissime confunduntur. modo autem = *nunc* nusquam inveni apud Tert. — Quae sequuntur uno vocabulo transposito sic restituenda censeo: *Haec etsi stercora existimat, prae comparatione agnitionis Christi* (sc. existimat), *non prae reiectione dei creatoris, habens iustitiam suam iam, non quae ex lege, sed quae per ipsum, scilicet Christum, ex deo.* Transposui negativam particalum non; cfr. enim quae exstant l. 4: *Cum enim dicit: non quae ex lege, sed quae per ipsum.*
